

सशक्तीकरण

(महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयसँग सम्बन्धित)

वर्ष १५

पूर्णाङ्क २२

२०७६ असार

EMPOWERMENT

A Journal of MoWCSC

नेपाल सरकार

महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय

सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल

फोन नं. : ४२१११९०/४२००३३७/४२००४०८, फ्याक्स नं. : ४२००११६

Email : mowscs@ntc.net.np, Web : www.mowcsw.gov.np

सम्पादक मण्डल

सल्लाहकार

चन्द्रकुमार घिमिरे, सचिव

संयोजक

रुद्रादेवी शर्मा, सहसचिव

सदस्यहरू

पृथ्वीहादुर के.सी., उपसचिव

भरतराज शर्मा, उपसचिव

सुनिता नेपाल, उपसचिव

गोमा बाग्ले, महिला विकास अधिकृत

सम्पादकीय

विगत वर्षहरूमा झैं यस वर्ष पनि महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिका मन्त्रालयले **सशक्तीकरण जर्नल** प्रकाशन गरी सर्वसाधारणसमक्ष प्रस्तुत गर्न पाउँदा हामीलाई खुसी लागेको छ ।

मुलुक सङ्घीय संरचनामा रूपान्तरित भएपछि राज्यका सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तीनै तहको निर्वाचन भई हामी सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको अभ्यासमा छौं । अबको हाम्रो गन्तव्य आर्थिक समृद्धि नै हो । कुनै पनि मुलुक आर्थिकरूपमा समृद्धशाली हुनका लागि सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक र राजनीतिक संस्कारको विकास हुनैपर्छ । यी सबै आयामको विकास नभई आर्थिक समृद्धि हासिल हुन सक्दैन । व्यक्ति-व्यक्ति समृद्ध भएपछि परिवार समृद्ध हुन्छ; त्यसैगरी परिवार-परिवार समृद्ध भएपछि समाज समृद्ध हुन्छ र समाज-समाज समृद्ध भएपछि राष्ट्र समृद्ध हुन्छ । त्यसैले समृद्धिका लागि सबलीकरण र सशक्तीकरण अत्यावश्यक छ ।

हरेक व्यक्तिमा कुनै न कुनै गुण, क्षमता र विशेषता हुन्छन् । ती क्षमता र गुण कसैमा बाह्यरूपमा प्रकट हुन्छन् भने कतिपय व्यक्तिका गुण र क्षमता विविध कारणले प्रकट हुन सकेका हुँदैनन् । यसरी प्रकट हुन नसकेका व्यक्तिका अन्तर्निहित गुण र क्षमतालाई उद्घाटन गरी समाजोपयोगी कार्यमा संलग्न गराउनु नै सशक्तीकरण हो । त्यसैले व्यक्तिमा रहेका अन्तर्निहित क्षमतालाई उजागर गर्नमा जर्नलमा रहेका लेखरचनाहरू सहायकसिद्ध हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

केन्द्रीकृत शासनप्रणालीबाट सङ्घीय शासनप्रणालीमा मुलुक रूपान्तरित हुँदा सिंहदरबारको अधिकार स्थानीयतहसम्म पुगेको छ । अधिकार प्राप्त भएर मात्र हुँदैन; अधिकारको सदुपयोग र उच्चतम प्रयोग गर्न सक्नुपर्दछ । स्थानीयतह भनेको जनताले प्रत्यक्षरूपमा, देख्न, सुन्न र हेर्न सक्ने स्थानीय सरकार हो । त्यही सिंहदरबारको अधिकार स्थानीय तहले प्रयोग गर्नका लागि अधिकार प्रयोगकर्ता सक्षम र सबल हुनैपर्छ । त्यसैले व्यक्तिमा रहेको अन्तर्निहित क्षमता प्रस्फुटन गराउनु नै व्यक्तिको सशक्तीकरण हो ।

मुलुक केन्द्रीकृत शासनप्रणालीबाट सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासनप्रणालीमा रूपान्तरित भएपछि यस मन्त्रालयको कार्यक्षेत्र परिमार्जित भएको छ । विशेष गरी महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक र अपाङ्गता भएका व्यक्तिको उत्थानका लागि राज्यले अवलम्बन गर्नुपर्ने नीति निर्माणमा मन्त्रालयको सर्वोपरि भूमिका रहेको छ । त्यसैगरी आफ्नो जीवनको उर्वर समय परिवार समाज र राष्ट्रको उन्नयनका लागि समर्पित गरी जीवनको उत्तरार्धमा पुगेका ज्येष्ठ नागरिकलाई सम्मानपूर्वक जीवनयापन गर्ने वातावरण सिर्जना गर्नु अहिलेको अपरिहार्य आवश्यकता हो ।

गरिबी, पछौटेपन, अन्धविश्वास, कुरीति र कुसंस्कारका चक्रबाट अझैपनि समाजलाई पूर्णरूपमा मुक्त गराउन नसकिएको अहिलेको तीतो यथार्थ हो । मानव कलङ्कको रूपमा रहेका बोक्साबोक्सी प्रथा र मानव बेचनबिखन जस्तो घृणित कार्य जरैदेखि नष्ट गर्नुपर्ने भएको छ । प्रतिभावान युवाहरूको विदेशप्रतिको मोहले गर्दा एकल जीवन बाताउन बाध्य भएका ज्येष्ठ नागरिकको व्यवस्थापन राज्यको प्रमुख चुनौती रहेको छ । यी र यस्तै चुनौतीहरूको सामना गर्दै समतामूलक समाजको निर्माणमा मन्त्रालयले आफ्नो ध्यान केन्द्रित गरेको छ ।

विगतमा झैं यसवर्ष प्रकाशन हुन लागेको **सशक्तीकरण** जर्नलमा महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसँग सम्बन्धित लेखरचनाहरू समाविष्ट गरिएको छ । प्रस्तुत जर्नलमा समाविष्ट लेखरचनाहरू लेखकका निजी धारणा र विचार हुन् । जर्नलमा समावेश भएका तथ्य, तथ्याङ्क र धारणाहरू सरकारको आधिकारिक तथ्याङ्क र धारणासँग मेल नखान सक्छ । जर्नलमा रहेका लेखरचनाका धारणा सरकारको धारणा नभएकाले त्यसको अन्तिम जवाफदेहिता लेखक स्वयंमा रहेको छ ।

अन्त्यमा यो **सशक्तीकरण** जर्नल ज्येष्ठ नागरिक, महिला, बालबालिका, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका विषयमा अध्ययन, अनुसन्धान, खोज तथा अध्येताहरूका लागि सङ्ग्रहणीय हुनेछ भन्ने अपेक्षा रचनात्मक सुझावका लागि अनुरोध गर्दछौं ।

विषयसूची

राष्ट्रको भविष्य बालबालिका..... <i>वीरबहादुर राई</i>	१
नेपालमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट कार्यान्वयन अवस्था र भावी कार्य दिशा <i>रुद्रादेवी शर्मा - सहसचिव</i>	७
नेपालको सार्वजनिक नीतिनिर्माण र निर्णयप्रक्रियामा महिला सहभागिता: अवस्था र चुनौती <i>राधिका अर्याल</i>	१३
Legal provision of Inter-Country Adoption in Nepal <i>Mahendra Shrestha</i>	२७
ज्येष्ठ नागरिकको सशक्तीकरण <i>महेन्द्र सेँबुले</i>	३४
राज्य संयन्त्रमा महिला सहभागिता <i>भरत राज शर्मा</i>	४३
सङ्घीय संरचनामा महिला सहभागिता <i>शर्मिला कार्की</i>	४७
नेपालमा महिला र गरिबी <i>मितु थापा</i>	५२
लैङ्गिक हिंसा निवारण र महिला सशक्तीकरणको सवालमा १०९ औं अन्तरराष्ट्रिय महिला दिवस <i>रोशनी देवी कार्की</i>	५८
DEFINITION, NATURE, CLASSIFICATION AND FORMS OF DOMESTIC VIOLENCE <i>Sharita Rayamajhi</i>	६२
लैङ्गिक संवेदनशील पोषण <i>सविता कार्की</i>	७३
बालअधिकार प्रबर्द्धनमा गरिएका प्रयास <i>विष्णुकुमारी लामिछाने</i>	७९
बदलिँदो परिवेशमा नेपाली गैरसरकारी संस्थाहरूको भूमिका <i>दयासागर श्रेष्ठ</i>	८७
सङ्घीय शासन प्रणालीमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सवाल: व्यवस्थापनका अवसर र चुनौती <i>सूर्यभक्त प्रजापति</i>	९१
नेपालमा गैरसरकारी संस्थाको भूमिका <i>रुक्मागत अर्याल</i>	९४

**The provision of social protection in terms of persons with disabilities
(PWDs) in global and Nepal**

<i>Neera Adhikari</i>	१०१
बालअधिकारका प्रमुख आयाम र नेपालमा भएका मुख्यमुख्य प्रयास <i>इन्दिरा आचार्य</i>	१०८
बालविवाह नियन्त्रणमा स्थानीय सरकारको भूमिका <i>सुशीला दाहाल</i>	१११
नारीवाद र महिला सशक्तीकरण <i>उर्मिला ढकाल</i>	११६
विकासमा महिला सहभागिता <i>पूर्णिमा उपाध्याय</i>	१२४
महिला मन्त्रालय स्थापनाका दिनहरू <i>भूपेन्द्र प्रसाद पौड्याल</i>	१२९

राष्ट्रको भविष्य बालबालिका....

✍ वीरबहादुर राई

पृष्ठभूमि

भूगोल, जनसङ्ख्या र सार्वभौमसत्ताको समग्र पक्षलाई राष्ट्रको रूपमा लिइन्छ र यसको आधारमा मुलुकको निर्माण र सञ्चालन भएको हुन्छ। मुलुक सञ्चालन र जनताको प्रगति, उन्नति र पहिचानको मापन त्यस मुलुकको जनशक्ति अर्थात् मानव स्रोतमा निर्भर रहेको हुन्छ। शिक्षित, सुसंस्कृत, इमान्दार, अनुशासित र मुलुकप्रति संवेदनशील नागरिक अर्थात् जनशक्ति मुलुकको विकास, उन्नति र समृद्धिका बाहक हुन्छन। यी सबै विषयको आधार, पूर्णता र भावी निर्माण र भविष्य आजका बालबालिकामा केन्द्रित रहेको हुन्छ। बालबालिकालाई शिक्षित, स्वास्थ्य, आदर्श र जिम्मेवार बनाउन परिवार, समुदाय, समाज, र राज्यको भूमिका अहम् रहेको हुन्छ। आजका बालबालिकाबाट भोलि मुलुकको के कस्ता आशा, अपेक्षा र समृद्धि खोजिन्छ त्यो वर्तमानमा हामीले बालबालिकामा लगानी गरेको शिक्षा, स्वास्थ्य, वातावरण, हाम्रा व्यवहार र आचरणले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ। यसका लागि विश्वका सबै जसो मुलुकले आफ्नो देशको विकास, उन्नति, समृद्धि, सुशासन, आदर्श विचारको निर्माण र बालबालिकाको सम्बर्धन र संरक्षण गर्न बालबालिकालाई उच्च प्राथमिकता दिँदै आएको पाउँदछौं। त्यसैले बालअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको निर्माण र कार्यान्वयन, राष्ट्रिय कानून, नीति, रणनीति तथा विभिन्न मापदण्डको निर्माण गरी बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई सम्मान गर्न प्रयास गरिँदैआएको छ।

नेपालको पहिलो मुलुकी ऐन, वि.सं.१९१०, मुलुकी ऐन, २०२० र नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा बालबालिकाको हित र संरक्षणका केही विषयहरू समावेश भएको पाइन्छ। नेपालले सयुक्त राष्ट्र सङ्घीय बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ लाई सन् १९९० को १४ सेप्टेम्बर (भदौ २९, २०४७) मा अनुमोदन गरेपछि महासन्धिले प्रत्याभूत गरेका प्रावधानहरूअनुरूप नीतिगत, कानुनी, संस्थागत र कार्यक्रमहरू निर्माण र सञ्चालन हुँदैआएका छन्। बालबालिकाको शारीरिक, मानसिक र बौद्धिक विकासका लागि बालबालिकालाई सबै प्रकारका हिंसा र शोषणबाट मुक्त गरी बालअधिकारको सुनिश्चितता गरी उनीहरूलाई भावी सम्भावनाका लागि सहज वातावरणको निर्माण गर्ने प्रयास हुँदै आएको छ। यसै सन्दर्भमा नेपालको संविधानमा बालबालिकासम्बन्धी मौलिक हकको व्यवस्था र बालबालिकासम्बन्धी विशेष ऐनको निर्माण गरी कार्यान्वयनमा रहेको छ। कानून साधन हुन् साध्य होइनन्, तर पनि सरकारले कानूनलाई उच्च प्राथमिकता दिई बालबालिकाको सर्वोत्तम हितमा ध्यान केन्द्रित गरी विभिन्न निकाय, सामाजिक सङ्घ संस्थासँग समन्वय र सहकार्य गरी कार्यान्वयन हुँदै आएको छ।

२०७२ सालमा जारी भएको नेपालको संविधानले बालबालिकाको विषयलाई मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरी बालबालिकाको विकास, संरक्षण र सहभागिताको विषयलाई प्रत्याभूत गरेको छ। त्यसैगरी बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई प्राथमिकता दिने विषयमा संवेदनशील रहेको छ। संविधानमा व्यवस्था गरिएको मौलिक हकमा पहिचानसहित नामकरण र जन्मदर्ता, परिवार तथा राज्यबाट शिक्षा, स्वास्थ्य, पालन पोषण, उचित स्याहार, खेलकुद, मनोरञ्जन तथा सर्वाङ्गीण व्यक्तित्व विकास, प्रारम्भिक बाल विकास तथा बालसहभागिता, कलकारखाना, खानी वा जोखिमपूर्ण काममा लगाउन नपाइने, बालविवाह, गैरकानुनी ओसारपसार र अपहरण गर्न वा बन्धक राख्न नपाइने, सेना, प्रहरी वा सशस्त्र समूहमा भर्ना वा प्रयोग वा सांस्कृतिक वा धार्मिक

प्रचलनका नाममा दुर्व्यवहार, उपेक्षा वा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य वा शोषण वा अनुचित प्रयोग गर्न नपाइने, घर विद्यालय वा अन्य जुनसुकै स्थानमा शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै प्रकारको यातना दिन नपाइने, बालबालिकालाई बालअनुकूल न्यायको हक, असहाय, अनाथ, अपाङ्गता भएका, द्वन्द्वपीडित, विस्थापित एवं जोखिममा रहेकालाई राज्यबाट विशेष संरक्षण र सुविधा पाउने र कलकारखाना, खानीमा काममा लगाएमा, बालविवाह, गैरकानुनी ओसारपसार, सेना प्रहरीमा प्रयोग, शारीरिक र मानसिक यातना दण्डनीय हुने र पीडकबाट क्षतिपूर्ति पाउने विषयहरू बालबालिकाको मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरिएको छ ।

त्यसैगरी संविधानको धारा ३१ मा शिक्षासम्बन्धी हकको व्यवस्था गरिएको छ । सोअनुरूप प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँचको हक हुनेछ, प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क पाउने हक हुने, अपाङ्गता भएका र आर्थिक रूपले विपन्न नागरिकलाई कानुनबमोजिम निःशुल्क उच्च शिक्षा पाउने हक हुने, दृष्टिविहीन नागरिकलाई ब्रेललिपि तथा बहिरा र स्वर वा बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकलाई साङ्केतिक भाषाको माध्यमबाट कानुनबमोजिम निःशुल्क शिक्षा पाउने हक हुने र नेपालमा बसोवास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानुनबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक हुनेछ भनी संविधामा नै कानुनी व्यवस्था गरिएको छ भने धारा ५१ को राज्यका नीतिहरू अन्तर्गत (अ) सामाजिक न्याय र समावेशीकरण सम्बन्धी नीतिमा (४) बालबच्चाको पालन पोषण, परिवारको हेरचाह जस्ता काम र योगदानलाई आर्थिक रूपमा मूल्याङ्कन गर्ने, (५) बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई प्राथमिक रूपमा ध्यान दिने भन्ने नीति रहेको छ ।

संविधान, अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि र विभिन्न समयमा गरिएका प्रतिबद्धताको आधारमा ती विषयलाई सम्बोधन गर्न र बालबालिकाको हक अधिकार, विकास, संरक्षण र सहभागिताको व्यवस्था गर्दै सर्वोत्तम हित कायम गर्न राज्यले विभिन्न नीति, कानुन र मापदण्डको निर्माण गरी बालबालिकाको विषयलाई सम्बोधन गर्ने प्रयास गरिएको पाइन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि र कानुनले बालबालिकाको उमेर १८ वर्ष कायम गरेको छ । बालबालिका अठार वर्ष पूरा नभएसम्म पूर्ण परिपक्वता नहुने र यी समय उनीहरूको सिक्ने, बुझ्ने र भावी जीवनको लागि तयार गर्ने अवस्थाको रूपमा मानिन्छ । यसैलाई आधार मानी बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ ले समेत बालबालिकाको उमेर अठार वर्ष कायम गरेको छ । विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनले १०-१९ वर्ष उमेर समूहका व्यक्तिहरूलाई किशोर किशोरी एवं २०-२४ वर्ष उमेर समूहका व्यक्तिहरूलाई युवा (Young People) भनी परिभाषित गरेको छ । बालबालिकाको विकासको लागि संविधान, कानुन र नीतिका व्यवस्था गरेको छ । नेपालको संविधानको धारा ३५ मा प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्राप्त गर्ने हक हुने व्यवस्था गरेको छ भने यसको आधारमा नेपाल सरकारले बाल स्वास्थ्यसम्बन्धी नीति र कार्यक्रमको माध्यमबाट उच्च प्राथमिकताको कारण शिशु र बाल स्वास्थ्यमा सुधार आएको छ । त्यसैगरी संविधानले सबै नागरिकको खाना, स्वास्थ्य र पोषणको अधिकार सुनिश्चित गरेको छ । सयुक्त राष्ट्रसङ्घको विशेष सभाले सन् २०१६-२०२५ को दशकलाई पोषण कार्यको दशकको रूपमा घोषणा गरेको छ । बालबालिकाको अधिकारको सम्मान, संरक्षण, प्रवर्धन र परिपूर्ति गरी बालबालिकाको सर्वोत्तम हित कायम गर्नको लागि संविधान, ऐन, नीति तथा कार्यक्रमले उच्च प्राथमिकता दिएको छ ।

बालबालिकाको अधिकार र बालबालिकाप्रतिको दायित्व

नेपालको संविधानबमोजिम निर्माण भएको बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ ले बालबालिकाका विभिन्न अधिकारहरू सुनिश्चित गरेको छ । जसमा नाम, राष्ट्रियता र पहिचानको अधिकारको सुनिश्चिता गरिएको छ । वास्तवमा मानवको पहिचान र नाम तथा राष्ट्रियता महत्त्वपूर्ण विषय रहेको छ । त्यसकारण नेपालको संविधान र बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ पनि यस विषयलाई उच्च महत्त्व दिएको छ । त्यसैगरी अन्य अधिकारहरूमा बाँच्न पाउने अधिकार, भेदभावविरुद्धको अधिकार, बाबु आमासँग बस्ने र भेटघाट गर्ने अधिकार, संरक्षणको अधिकार, सहभागिताको अधिकार, अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता र सूचनाको अधिकार, संस्था खोल्ने र शान्तिपूर्वक भेला हुने अधिकार, गोपनीयताको अधिकार, अपाङ्गता भएका बालबालिकाको विशेष अधिकार, पोषण तथा स्वास्थ्यको अधिकार, खेलकुद, मनोरञ्जन तथा सांस्कृतिक अधिकार र शिक्षाको अधिकारको व्यवस्था गरिएको छ । त्यसै गरी बालबालिकाप्रति गरिनुपर्ने दायित्वका बारेमा समेत कानुनी व्यवस्था गरेको छ । जसमा बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई

प्राथमिकता दिनुपर्ने रहेको छ । यसैगरी बालबालिकाको विकास, संरक्षण र सहभागिता र भविष्यका आधारका लागि विभिन्न व्यक्ति तथा निकायको दायित्व तोकिएको छ । यसका लागि बालबालिकाको हेरचाह, पालनपोषण र वृत्तिविकासमा बाबु र आमा दुबैको समान दायित्व हुने र बालबालिकाको लागि उचित शिक्षा, स्वास्थ्य उपचारलगायत व्यक्तित्व विकासका अवसरहरू उपलब्ध गराउनु, माया ममतापूर्ण वातावरण उपलब्ध गराउनु र सुनिश्चित भविष्यको लागि उचित मार्गदर्शन गर्नु प्रत्येक बाबु, आमा, परिवारका सदस्य वा संरक्षकको दायित्व हुने कानुनी व्यवस्था गरिएको छ । बाबु, आमा, परिवारका सदस्य वा संरक्षकले छ वर्ष उमेर नपुगेका बालबालिकालाई निवास वा अन्य स्थानमा एकलै छाड्न वा उमेर पुगेको व्यक्तिको साथमा नलगाई एकलै अन्यत्र पठाउन नहुने व्यवस्था गरेको छ । विभिन्न प्रकारका बालबालिकाको सन्दर्भमा विशेष संरक्षणको आवश्यकता भएका बालबालिकाको पालनपोषण, संरक्षण, स्वास्थ्य र शिक्षा लगायतका आधारभूत आवश्यकताको व्यवस्था गर्न राज्यले उपलब्ध स्रोत साधनको आधारमा आवश्यक व्यवस्था मिलाउनुपर्ने राज्यको दायित्व तोकिएको छ भने बालबालिकाको हित प्रतिकुल नहुने गरी सूचना प्रकाशन वा प्रसारण गर्नु सञ्चार क्षेत्रको दायित्व हुने गरी कानुनी व्यवस्था गरिएको छ । यसरी बालबालिकाको विषय अत्यन्त संवेदनशील र प्राथमिकताको विषय भएकोले बालबालिकाको विभिन्न अधिकार र सम्बद्ध निकाय तथा संरक्षकको दायित्व समेत कानूनले तोकिएको छ ।

बाल संरक्षण

संयुक्त राष्ट्र सङ्घको बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि सन् १९८९ अनुसार बालबालिकाको शारीरिक, मानसिक, संवेगात्मक सामाजिक, नैतिक तथा बौद्धिक विकासमा गम्भीर नकारात्मक असर पार्ने खालका कार्य तथा व्यवहारबाट उनीहरूलाई संरक्षण गर्ने, बालबालिका माथि आई पर्ने कुनै पनि जोखिम तथा हानि, क्षतिबाट जोगाउनेजस्ता विषयहरू समावेश गरिएको छ । संरक्षणसम्बन्धी विषयमा आमा बाबुबाट स्याहार, जन्म दर्ता, नाम, राष्ट्रियता तथा पहिचान, अभिभावकबाट अलग्याउन नहुने, पारिवारिक पुनर्मिलन, गोपनीयताको हकको संरक्षण, सबै प्रकारको हिंसाबाट संरक्षण, पारिवारिक स्याहारको वातावरण नभएका बालबालिकालाई विशेष वा वैकल्पिक स्याहार, बालश्रम, अपहरण र बेचबिखन, पीडित बालबालिकाको पुनस्थापना लगायतका विषयहरूमा संरक्षणका व्यवस्था रहेका छन् । बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ ले समेत बाल संरक्षणको विषयमा विशेष व्यवस्था गरेको छ । प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्ना बाबु, आमा, परिवारका अन्य सदस्य वा संरक्षणबाट उचित हेरचाह, संरक्षण, पालनपोषण र माया प्राप्त गर्ने अधिकार हुने, बालबालिकाको हेरचाह, संरक्षण तथा पालन पोषण गर्ने सम्बन्धमा बाबु आमाको समान दायित्व हुने, कुनै पनि बाबु, आमा, परिवारका अन्य सदस्य वा संरक्षकले आफ्नो छोरा, छोरी वा संरक्षकत्वमा रहेका बालबालिकालाई बेवारिसी छोड्न वा त्याग्न नपाइने, अपाङ्गता भएका, द्वन्द्वपीडित, विस्थापित, जोखिममा परेका वा सडकमा बस्ने बालबालिकालाई सुनिश्चित भविष्यका लागि राज्यबाट तोकिएबमोजिम विशेष संरक्षण पाउने अधिकार हुने र आर्थिक शोषण हुनबाट संरक्षण पाउने अधिकार हुने र शिक्षामा बाधा अडचन पुग्ने वा स्वास्थ्य शारीरिक, मानसिक, नैतिक सामाजिक विकासमा हानि पुग्ने कुनै कामबाट संरक्षित हुन पाउने अधिकार हुने व्यवस्था गरेको छ । यसकारण बालबालिकाको विकास र उन्नतिको लागि राज्यले कानून, नीति र कार्यक्रममार्फत बाल संरक्षणको व्यवस्था गरी कार्यान्वयन गरिरहेको छ ।

बाल सहभागिता

नेपालको संविधानको धारा ३९ (३) मा बालबालिकाको सहभागिताको हकको सुनिश्चित गरेको छ । प्रत्येक बालबालिकासँग सरोकार राख्ने विषयबारे जानकारी पाउने तथा बालबालिकासम्बन्धी विकास प्रक्रियामा बालबालिकाको उमेर र क्षमताको आधारमा आफ्नो विचार राख्न पाउने, सङ्गठित हुन पाउने लगायतका विषयलाई बालसहभागिताको संज्ञा दिइएको छ । बालसहभागिता बालबालिकाको आधारभूत अधिकार हो । विद्यालय वा समुदायमा आधारित बाल क्लबमार्फत बालबालिका विभिन्न गतिविधिमा सहभागी हुने गरेका छन् । बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिको प्रावधानमध्ये बालबालिकाको विचारको सम्मान, अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता, सङ्गठित हुने स्वतन्त्रता, सूचनामा पहुँच आदि बालसहभागितासँग सम्बन्धित छन् । बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ मा आफ्नो धारणा बनाउन सक्षम भएका बालबालिकालाई आफूलाई असर पर्ने विषयमा परिवार, समुदाय वा विद्यालय वा सार्वजनिक निकाय वा संस्था लगायतबाट गरिने निर्णयमा सहभागिता हुने अधिकार हुने भन्ने उल्लेख भएको, बालबालिका प्रचलित कानूनबमोजिम स्वतन्त्ररूपमा आफ्नो कुरा राख्ने अधिकार प्रचलित कानूनको अधीनमा रही आफ्नो हक, हित र सरोकारको

विषय मान्ने र पाउने अधिकार हुनेछ । संस्था खोल्ने र शान्तिपूर्ण भेला हुने अधिकारअन्तर्गत बालअधिकारको संरक्षण तथा प्रवर्धनको लागि बाल क्लब, वा संस्था खोल्ने वा शान्तिपूर्ण भेला हुने अधिकार हुने कानुनी व्यवस्था गरेको छ । बाल सहभागिताले बालबालिकाको आफ्नो दैनिक जीवन र विकासमा समेत प्रत्यक्ष र परोक्षरूपमा प्रभाव परेको हुन्छ । बालबालिकालाई विकास र संरक्षणको लागि जति बढी विभिन्न क्रियाकलापमा सहभागी गराइन्छ त्यति नै उनीहरूमा क्षमता विकास हुन्छ र उनीहरूले विविध विषयमा जानकारी प्राप्त गरी आफूलाई सक्षम र योग्य बनाउन सहयोग पुग्दछ ।

बाल विकास

बाल विकास बालबालिकाको लागि महत्त्वपूर्ण विषय हो । बालबालिकाहरूको समयानुरूप शारीरिक, मानसिक र बौद्धिक विकास भइरहेको हुन्छ । यस्तो अवस्थामा बालबालिकाको लागि उचित शिक्षा, जानकारी, खेल तथा मनोरञ्जन आदिको व्यवस्था गरिनुपर्ने हुन्छ । बाल विकास बालबालिकाको आधारभूत विषय हो जसमा बालबालिकाले राम्रो तथा नराम्रो दुवै प्रकारका विषयलाई विभिन्न माध्यमबाट जानकारी पाइरहेका हुन्छन् । तर यस्तो अवस्थामा बास्तविक विषयको जानकारी दिन सकिएन भने बालबालिकाको विकाससँग भन्दा अन्य विषयमा बालबालिकाको ध्यान जाँदा विभिन्न गलत कार्यमा संलग्न हुन सक्ने र वास्तविक विकास नहुन सक्दछ । बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ ले समेत बालबालिकाको लागि शिक्षाको व्यवस्था गरेको पाइन्छ । नेपालको संविधानले प्रारम्भिक बाल विकासको विषयलाई मौलिक हकमा नै उल्लेख गरेको छ । बालबालिकालाई आफ्नो उमेर र विकासको अनुसार खेलको माध्यम, वातावरणमा आधारित अनुभव र खोजमूलक ढङ्गले सिक्न पाउने तथा प्रारम्भिक बाल विकासको अधिकार हुने, प्रचलित कानुनबमोजिम आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्करूपमा बालमैत्री वातावरणमा पाउने अधिकार र उपयुक्त अध्ययन सामग्री तथा शिक्षण विधिमाफत शिक्षा पाउने अधिकार हुने कुरा संविधानमा उल्लेख भएको छ । बाल विकासका लागि राज्यले संविधान, कानुन र नीतिअनुरूप प्रारम्भिक बाल विकासको लागि आधारभूत व्यवस्था गरी सोहीअनुरूप सञ्चालन गर्दै आएको छ ।

बाल बचाउ

कुनै पनि विषय प्राप्त गर्नुभन्दा पनि विद्यमान रहेको विषयलाई संरक्षण गर्नु अझ महत्त्व हुन्छ । बालअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिले समेत बाल बचावको सम्बन्धमा विशेष महत्त्व दिएको छ । बालबालिकाको बचावट उसको जीवन, विकास र भावी विषयसँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ । बालबालिकाको दीर्घजीवन र विकास, स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकारअन्तर्गत गर्भ र जन्मको अवस्था, खोप, बालपोषण आदि रहेका छन् । नेपालमा जति पनि जन्मेका बालबालिका छन् ती सबैलाई शतप्रतिशत बचाउन नसकिएको तीतो यथार्थ रहेको छ । त्यसकारण जन्मेका बालबालिकालाई विभिन्न माध्यमबाट बचाउन राज्यले विभिन्न नीति तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । जस्तै गर्भमा रहँदा विभिन्न खोप, आमालाई पोसिलो खाना, जन्मसाथ बालबालिकालाई विभिन्न खोप र आमा र बच्च दुबैलाई पौष्टिक आहारको व्यवस्थाजस्ता विषय बाल बचाउको रूपमा रहेका छन् । बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ मा प्रत्येक बालबालिकालाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार हुने व्यवस्था गरिएको छ । वास्तवमा राज्यको मूल दायित्वमा विशेष संरक्षकको आवश्यकता भएका बालबालिकाका लागि पालनपोषण, स्वास्थ्य, शिक्षा र संरक्षणजस्ता विषयले बाल बचाउका लागि विशेष महत्त्व राख्ने गर्दछ । प्रत्येक बालबालिकालाई विद्यालयमा बालमैत्री वातावरणमा शिक्षा प्राप्त गर्ने र शारीरिक, मानसिक बिरामीमा स्वास्थ्योपचारको अधिकार रहेको हुन्छ; जसले बालबालिकाको भावी जीवनका लागि उचित संरक्षण भई बाल बचाउमा सहयोग गर्दछ ।

विद्यमान अवस्था

बालबालिका हाम्रा भविष्य हुन । त्यसैले उनीहरूको विकास, संरक्षण र प्रवर्धन गर्दै सम्मान र बालबालिकाको सर्वोत्तम हित कायम गर्न बालबालिकाको सन्दर्भमा संविधान, कानुन, नीति र कार्यक्रम निर्माण भई कार्यान्वयन भइरहेका छन् । राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा समेत बालबालिकाको विषयलाई उच्च प्राथमिकता दिई सोही किसिमले नीति, कानुन र मापदण्डहरू निर्माण गर्दै बालबालिकाको सर्वोत्तम हित हुने किसिमले काम कारवाही गरिँदै आएको छ । तथापि हाम्रा प्रयासहरूको वावजुद बालबालिकाले विभिन्न समस्या तथा चुनौतीसँग जुध्नु परेको छ । बालबालिकाको मूल समस्या तथा चुनौतीमा उचित लालनपालन,

स्याहार, हेरचाह, माया ममता, आमा बाबुको संरक्षण, शिक्षा र स्वास्थ्यसम्बन्धी विषय अहम् रहेका छन् । यी विषयमा राज्यको साथै विभिन्न निकाय, सामाजिक सङ्घ संस्था र सरोकारवालाले विशेष महत्त्वकासाथ काम गर्नुपर्ने अवस्था रहेको छ । बालश्रम, बालविवाह, सडकबालबालिका, उचित शिक्षाबाट वञ्चित, समयमा उपचार तथा औषधीको अभावजस्ता विषयले बालबालिकाको आफ्नो भविष्य निर्माण गर्नमा बाधा पुग्ने गरेको पाइन्छ । आफ्ना छोराछोरीलाई उचित शिक्षा, लालनपालन, स्वास्थ्य, विकास एवं सहभागिताको विषयमा ध्यान दिनुभन्दा सानो उमेरमा नै विवाह गर्दा बालविवाहको असर र यसबाट बालबालिकाको भविष्य निर्माणमा पर्न सक्ने समस्याका बारेमा हेर्नुपर्ने भएको छ । आफ्ना बालबच्चालाई बाबुआमाले उपयुक्त खानपान, शिक्षा, स्वास्थ्य र हेरचाह गर्नुपर्ने सो अनुरूपको व्यवस्था गर्न नसक्दा बालबालिकाहरू शिक्षा, स्वास्थ्य, माया-ममता र विकासमा अवरोध आउने गरेको पाइन्छ । यसैले आगामी पन्ध्रौँ पञ्चवर्षीय योजनाको सोच "बालअधिकार सुनिश्चित भएको बालमैत्री समाज" रहेको छ भने लक्ष्यमा बालबालिका तथा किशोर किशोरीलाई सबै प्रकारको हिंसा, दुर्व्यवहार र शोषणबाट मुक्त गराउँदै उनीहरूको हक अधिकार संरक्षण तथा प्रवर्धन गरी राष्ट्र निर्माण गर्न सक्ने योग्य र सक्षम नागरिकको रूपमा विकास गर्ने रहेको छ ।

चुनौती

वर्तमान समयमा बालबालिकाको शिक्षा, स्वास्थ्य, विकास, मनोरञ्जन तथा सहभागिताको विषयलाई परिवार, समाज र राज्यले उच्च प्राथमिकता दिई सोहीअनुरूप व्यवस्थापन गर्दैआएको भए पनि अझै हाम्रा बालबालिकाहरू विभिन्न समस्या र चुनौतीमा रहनु परेको छ । मूलतः सबै बालबालिकालाई गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्नु, बालसहभागिता, बालमैत्री वातावरणमा बालबालिकाले शिक्षा पाउन नसक्नु, बाल श्रमजस्ता विषयलाई पूर्णरूपमा रोक्न नसकिनु, सडक बालबालिका, अनाथ, असहाय, विभिन्न हिंसामा परेका बालबालिका, अनधिकृत ओसार-पसारमा परी अलपत्र परेका, यस्ता बालबालिकाको उद्धार भए तापनि पुनस्थापना र पुनर्मिलनमा प्रभावकारी व्यवस्था गर्नमा विभिन्न कठिनाइ रहेको कारण समस्याहरूसँग जुध्नु परेको छ । त्यसैगरी विज्ञान र प्रविधिको विकास, सहरीकरण, विकसित विश्वव्यापी मूल्य मान्यता, बदलिँदो परिस्थितिलाई मध्यनजर गरी बालअधिकारको वास्तविकरूपमा संरक्षण र प्रवर्धन गर्न निकै ठूलो चुनौती रहँदैआएको छ । सबैलाई समान र गुणस्तरीय शिक्षा, सहरदेखि ग्रामीणतहसम्म सबै बालबालिकालाई उपयुक्त स्वास्थ्य व्यवस्था र उपचार, विद्यालय तथा घरमा बालमैत्री वातावरणमा शिक्षा प्रदान गर्नु र विभिन्न कारण वञ्चितमा परेका बालबालिकालाई उद्धार, पुनस्थापना र पुनर्मिलन र विशेष हेरचाहको व्यवस्था गर्नु चुनौतीका रूपमा रहेका छन् । विज्ञान र प्रविधिको कारण सामाजिक सञ्जालको बढ्दो प्रयोगको कारण बालबालिकामा सकारात्मक भन्दा नकारात्मक प्रभाव बढी परेको भन्ने विभिन्न क्षेत्रबाट गुनासो आउने गरेको पाइन्छ । कुन विषयवस्तुलाई कसरी हेर्ने र सम्बोधन गर्ने भन्ने विषयमा उचित ज्ञान र जानकारी नहुँदा कतिपय बालबालिकाहरू लहैलहैमा गलत मार्गतिर लागेको अवस्थाबाट समाजमा भोलिका कर्णधारप्रति गर्नुपर्ने जिम्मेवारी हामी सबैका लागि चुनौती रहेको छ ।

बालबालिकाको विषय अत्यन्त संवेदनशील र महत्त्व भएको हुँदा राज्यले समेत बालबालिकाको विषयमा कुनै पनि प्रकारको गलत कार्य गर्ने वा गराउने व्यक्तिलाई विभिन्न कानुनी सजाय र दण्डको व्यवस्था गरेको छ । त्यसैले बालबालिकाप्रति कुनै पनि अप्रिय घटना नघटोस् र घटना भइहाले पनि पीडकले कडा सजाय पाउनुपर्दछ भन्ने मान्यताले बालबालिकासम्बन्धी मुद्दामा विशेष सजायको समेत व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । सार्वजनिक वा निजी संस्थामा काम गर्ने व्यक्तिले बालबालिकाविरुद्धको कसुर गरेको ठहरेमा निजलाई प्रचलित कानूनबमोजिम बर्खास्त गरी कसुरको गम्भीर र प्रकृतिको आधारमा भविष्यमा बालबालिकासँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राखी गर्नुपर्ने कार्यका लागि वा त्यस्तो निजी सङ्घ, संस्थामा नियुक्ति, मनोनित वा निर्वाचित हुन १० वर्षम्म योग्य नमानिने र बालयौन दुर्व्यवहारमा कसुरदार ठहरिएको व्यक्तिले नैतिक पतन देखिने फौजदारी कसुर गरेको मानिने गरी कानुनी व्यवस्था गरिएको छ ।

अब के गर्ने

माथि नै उल्लेख गरियो कि बालबालिकाको विकास, संरक्षण, सहभागिता, बचाउ आदि विषय अत्यन्त संवेदनशील र प्राथमिकताको रूपमा लिनुपर्ने हुन्छ । आजका बालबालिका नै भोलि मुलुक र जनताको पक्षमा काम गर्ने जनशक्ति हुन् । उनीहरूलाई उचित वातावरण, शिक्षा, स्वास्थ्य, सहभागिता र संरक्षण गरी उनीहरूको विकास गर्न सकेको खण्डमा वास्तवमा भोलिको नेतृत्व

लिनमा सहज मात्र हैन मुलुकको परिवर्तन, विकास र राष्ट्र निर्माणका संवाहक बन्न सक्दछन् । वर्तमानमा विभिन्न कारणले प्राप्त गर्नुपर्ने शिक्षा र समयमा उपचार, अवसर, सबै बालबालिकाको विकासका साथै कुनै पनि प्रकारको गलत घटनाबाट संरक्षण गर्नु परिवार, समाज र राज्यको कर्तव्य हुन जान्छ । तसर्थ बालबालिकाको भविष्य उज्ज्वल बनाउन सामान्यतः निम्नानुसार सम्बोधन गरिनु पर्दछ ।

- सङ्घीय संरचनाअनुरूप सङ्घ, प्रदेश र स्थानीयतहबीच समन्वय र सहकार्य गरी बालबालिकाको विषयलाई सबै तहले समानरूपमा उच्च प्राथमिकता दिई कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- बालबालिकाको विकासमा भविष्यमा अवरोध आउन सक्ने विषयलाई परिवार, समाज र राज्यले सजग भई त्यस्ता गतिविधि तथा विषयबाट बालबालिकालाई अलग गराउने ।
- बालविवाह र बालश्रमको अन्त्य गर्ने एवं शिक्षाबाट वञ्चित नहुने र विभिन्न रोगआदिबाट बालबालिकालाई मुक्त गराउने ।
- बालबालिकाको सर्वोत्तम हितको लागि अपनाउनु पर्ने विषयलाई परिवार, समाज र राज्यले समन्वयात्मक रूपमा सहकार्य गर्ने ।
- बालबालिकाको क्षेत्रमा काम गर्ने विभिन्न सङ्घ संस्था र गैरसरकारी निकायले राज्यले लिएको नीति, कानून र कार्यक्रमलाई आधार मानी कार्यक्रम सञ्चालन गरी बालबालिकाको विषयलाई सहजता निर्माण गर्ने ।
- अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, क्षेत्रीय प्रतिबद्धता र राष्ट्रिय नीतिको आधारमा दीर्घकालीन योजना र कार्यक्रम निर्माण गरी प्रभावकारीरूपमा कार्यान्वयन गर्ने ।
- बालबालिकाको विषय कुनै एक मन्त्रालय वा निकायको मात्र विषय नभएर सबैको विषय भएकाले सरोकार मन्त्रालय, निकायले समेत बालबालिकाको विषयलाई उच्च प्राथमिकता दिई कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने ।

अन्तमा

बालबालिका मुलुकको भविष्य निर्माण गर्ने सर्वोपरि महत्त्व राख्ने जनशक्ति हो । त्यसैले बालबालिकालाई भविष्यका कर्णधार भन्ने गरिन्छ । त्यसैले बालबालिकको उज्ज्वल भविष्यका लागि परिवार, समाज र राज्यले निश्चित विषयलाई अत्यन्त गम्भीर भएर सम्बोधन गर्नुपर्ने हुन्छ । अन्यथा परिवार र राज्यले अपेक्षा गरेअनुरूप ती बालबालिकाको विकास नहुन सक्दछ । हामी सबैले अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, राष्ट्रिय नीति, कानून, कार्यविधि, मापदण्डको आधारमा बालबालिकाको भविष्य निर्माण गर्ने कोसिस गर्न खोजेको खण्डमा पूर्णरूपमा बालबालिकाको भविष्य सुनिश्चित हुने र राष्ट्र निर्माणमा समेत सहयोग पुग्न सक्दछ । बालबालिकाको सम्बन्धमा राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय कानून, नीति र मापदण्ड निर्माण गरी कार्यान्वयन गरिएको भए पनि विद्यमान बालविवाह, बालश्रम, बाल यौनदुर्व्यवहार, हिंसा, शोषण, उपेक्षा, बालबालिकाको बेचबिखन तथा ओसारपसारजस्ता समस्याका कारण अपेक्षितरूपमा बालबालिकाको पक्षमा काम गर्न बाधा हुने गरेको पाइन्छ । त्यसकारण बालबालिका वास्तवमा भविष्यका आधार हुन् भन्ने मान्यता राखी बालबालिकाका यी सबै किसिमका समस्यालाई सम्बोधन गर्ने गरी नीति, कानून र कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ । राज्यले बालबालिकाको विषयलाई उच्च प्राथमिकता दिन सङ्घीय प्रणालीअनुरूप तीनै तहको सरकारबीच समन्वय र सहकार्य गर्नुका साथै बालअधिकारको विषय सबैको सरोकारको विषय भएकोले बालबालिकाको सम्मान, संरक्षण, सम्वर्धन, परिपूर्ति र पालनाको लागि सबै सङ्घसंस्था, क्षेत्र र निकायले समन्वयात्मक रूपमा हातेमालो गरी कार्य गर्नुपर्दछ । यसबाट परिवार र राष्ट्रले लिएको अपेक्षा पूरा हुने कुरामा विश्वास लिन सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री:

- (१) नेपालको संविधान, नेपाल सरकार, कानून किताब व्यवस्था समिति,
- (२) बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५, नेपाल सरकार, कानून किताब व्यवस्था समिति,
- (३) बालअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९८९,
- (४) बालबालिकासम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०६९, नेपाल सरकार, महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय,
- (५) बालविवाह अन्त्यका लागि राष्ट्रिय रणनीति, २०७२, नेपाल सरकार, महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय ।
- (६) नेपालमा बालबालिकाको स्थिति प्रतिवेदन, २०७५, केन्द्रीय बालकल्याण समिति, हरिहरभवन, पुल्चोक, ललितपुर ।

नेपालमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट कार्यान्वयन अवस्था र भावी कार्य दिशा

रुद्रादेवी शर्मा, सहसचिव

वियष प्रवेश

विश्वमा महिला अधिकार तथा मुक्तीका लागि इतिहासको विभिन्न कालखण्डमा विभिन्न संङ्घर्ष तथा आन्दोलनहरु हुँदै आएका छन । महिला अधिकार र महिला सशक्तीकरणका लागि विभिन्न अवधारणाहरु अवलम्बन गरिएको छ । नेपालले आज भन्दा झण्डै ८५ वर्ष अघि महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मुलन गर्ने महासन्धि १९७९ लाई १९९१ मा अनुमोदन गरेको छ । सन् १९९५ मा संयुक्त राष्ट्रसंघले चीनको वेइजिङ्गमा आयोजना गरेको चौथो विश्व महिला सम्मेलनमा लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरणलाई एक प्रमुख रणनीतिको रूपमा लिई १२ वटा क्षेत्रहरुमा परिवर्तनको प्रतिवद्धता व्यक्त गरेको थियो । सन् २०२० मा बेइजिङ्ग घोषणाको २५ वर्ष पुग्न लागेको उपलक्ष्यमा पछिल्लो ५ वर्षको समीक्षा गरी प्रतिवेदन पेश भएको छ । दिगो विकासको लक्ष्य ५ लैङ्गिक समानता र वालिका सशक्तीकरणको लक्ष्य प्राप्तिका लागि सूचकहरु निर्माण गरी कार्यान्वयनमा रहेको छ । सो लगायत क्षेत्रिय जगतमा विभिन्न सन्धि वा सम्झौताहरुमा हस्ताक्षर गरी नेपाल सरकारले लैङ्गिक समानता कायम गर्ने प्रतिवद्धता जनाएको छ । जुन प्रतिवद्धता सन्धि ऐन २०४७ ले नेपालमा कानूनसरह लागू हुने गरी सुनिश्चित गरिदिएको छ । १५ औं योजनाको आधारपत्रले महिलाको समान तथा अर्थपूर्ण सहभागिता सहित सारभूत समानता कायम गर्ने लक्ष्य लिई लैङ्गिक समानतामूलक राष्ट्रको परिकल्पना गरेको छ ।

नेपालले अन्ताष्ट्रिय जगतमा महिला विकास र लैङ्गिक समानताका लागि देखाएको प्रतिवद्धता पूरा गर्न एंव देशको सन्तुलित विकासका लागि अत्यावश्यक रहेको लैङ्गिक समानता र महिला सशक्तीकरणमा जोड दिन संवैधानिक, नीतिगत, संरचनागत व्यवस्था गर्दै स्रोत साधन विनियोजनलाई प्राथमिकता दिइएको छ ।

त्यसैगरी सबैधानिक कानूनको हकमा नेपाल अधिकाराज्यको संविधान २०४७ र योजनागत विकासहरुका सन्दर्भमा छैटौं पन्च वर्षिय योजनाबाट मात्र लैङ्गिक दृष्टिकोण अवलम्बनको सुरुवात गरेको पाइन्छ । नेपालमा वि.सं. २०३८ देखि विकासमा महिलाको अवधारणा सहित महिलाहरुको सामाजिक आर्थिक सशक्तीकरणका लागि महिला विकास कार्यक्रमको सुरुवात भयो । नवौं योजना (२०५४-२०५९) देखि लैङ्गिक समानताको नीति लिएको पाइन्छ । पछिल्ला आवधिक योजना, संवैधानिक व्यवस्था, क्षेत्रिय नीतहरु र कार्यक्रमहरुमा लैङ्गिक समानताको मार्ग चित्र स्पष्ट देख्न सकिन्छ । महिला समानताले फड्को मार्ने क्रममा २०६३ साल उपलब्धी पूर्ण रह्यो ।

जनआन्दोलन पछि पुनस्थापित प्रतिनिधि सभा महिला आन्दोलनका सरोकारहरुलाई सम्बोधन गरेको थियो । जस्मा ४ वटा सार्वजनिक महत्वको महत्वपूर्ण प्रस्ताव पारित भएका थिए । जस मध्ये आमा वा बाबुमध्ये कसैको नामबाट पनि सन्तानले नागरिकता पाउन सक्ने ग्यारेन्टी गर्न, समानुपातिक सहभागिताको लक्ष्यमा पुग्ने कुरालाई ध्यानमा राखी हाललाई कम्तीमा एक तिहाई महिलालाई राज्यको सबै संरचनामा सहभागिताको ग्यारेन्टी गर्न, विभेदकारी कानूनको खारेजी गर्न, महिलाप्रति हुने गरेका हिंसाको अन्त्य गर्ने रहेका थिए । प्रतिनिधि सभाबाट पारित प्रस्तावका वमोजिम नै हालको नेपालको संविधानले महिला हक अधिकारका धेरै विषयलाई सम्बोधन गरेको छ ।

हाल मुलुक संघीय लोकतान्त्रिक मुलुकमा प्रवेश गरेको छ । यसबाट मुलुकले राजनैतिक रुपमा ठूलो फड्को मारेको छ भने सामाजिक रुपमान्तरणमा पनि उल्लेखनीय उपलब्धी भएका छन् । नेपालको संविधानले लैङ्गिक विभेदको अन्त गर्ने संकल्प गर्दै महिलालाई लैङ्गिक भेदभाव विना समान वंशीय हक, सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी हक राज्यका सबै निकायमा समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा विभेदरहित समृद्ध र न्यायपूर्ण समाजको निर्माण गर्ने संकल्प गरेको छ । महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव तथा हिंसा जस्ता जघन्य अपराधलाई दण्डनीय बनाई पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिलाउने र शिक्षा स्वास्थ्य रोजगारी र सामाजिक सुरक्षामा विशेष अवसरद्वारा लैङ्गिक समानता कायम गर्ने व्यवस्था गरेको छ । लैङ्गिक रूपले विभेदरहित समृद्ध र न्यायपूर्ण समाजको स्थापनाका लागि महिलाहरूको समान अग्रसरता र नेतृत्वदायी भूमिका सहित सबै महिलाले आत्मसम्मान बोध हुने वातावरण निर्माण गर्न र सबै तह क्षेत्र र संरचनाहरूमा लैङ्गिक मुलप्रवाहीकरण गरी लैङ्गिक उत्तरदायी शासन पद्धतिलाई संस्थागत गर्न लैङ्गिक उत्तरदायी वजेट पद्धित आवश्यक पर्दछ ।

नीतिहरू स्वतः कार्यान्वयन हुँदैन । नेपालको संविधानले प्रत्याभूत गरेका मौलिक हक राज्यको निर्देशक सिद्धान्त नीति र दायित्व आवधिक योजनाले निर्दिष्ट गरेका लक्ष्य उद्देश्य रणनीति लगायत क्षेत्रगत नीतिहरू दिगो विकासको लक्ष्य अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धतालाई कार्यान्वयन गर्ने औजार वार्षिक बजेट हो । राज्यको स्रोत निश्चित भएकोले उपलब्ध स्रोतको प्राथमिकिकरण गर्न आवश्यक छ । सीमित स्रोत साधनलाई अधिकतम उपयोग गरी राष्ट्रको आर्थिक सामाजिक विकास गर्ने महत्वपूर्ण दस्तावेजको रुपमा बजेटलाई लिइन्छ । बजेटको बाँडफाँड गर्दा नीतिगत प्रतिवद्धता वित्तको प्रभावकारी र कुशल परिचालन तथा विद्यमान आवश्यकतालाई मध्यनजर गर्न आवश्यक छ । सन् १९९५ मा संयुक्त राष्ट्रसंघले चीनको बेइजिङमा आयोजना गरेको चौथो विश्व महिला सम्मेलनको ५ वर्ष पछि सन् २००० को वेइजिङ जोड ५ सम्मेलनले १९९५ को उपलब्धीको समीक्षा गर्दा प्रतिवद्धता अनुरुप वित्तीय विनियोजन नभएकोले अपेक्षित उपलब्धी हासिल गर्न नसकेको निष्कर्ष निकालेको थियो । तत् पश्चात लैङ्गिक समानता हासिल गर्न बजेट विनियोजन गर्न विश्वको ध्यानाकर्षण भएको थियो । फलस्वरूप लैङ्गिक उत्तरदायी वजेट पद्धित अवलम्बन गरेको पाइन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा पहिलो लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको अवधारणा अष्ट्रेलियाबाट सन् १९८४ बाट भएको हो । चौथो विश्व महिला सम्मेलन १९९५ मा बेइजिङमा भए पछि ६० भन्दा बढी राष्ट्रहरूले आफ्नो देशभर लागु गर्ने क्रम रह्यो हाल विश्वका १९० देशहरूले लैङ्गिक समानता र महिला सशक्तीकरण गर्ने प्रयोजनको लागि लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटलाई कार्यान्वयनमा ल्याएको पाइन्छ ।

यस लेखमा नेपालमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट र यसको कार्यान्वयनको सम्बन्धमा चर्चा गरिएको छ ।

नेपालमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट सम्बन्धी व्यवस्था

लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट लैङ्गिक समानता र महिला सशक्तीकरण गराउने एक उपकरणको रुपमा स्थापित भएको छ । लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट महिलाका लागि छुट्टै बजेट नभई बजेटका सबै उपलब्धीमा महिला र पुरुषको सन्तुलित सहभागिता र लाभ खोज्ने प्रकृया हो । लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटले लैङ्गिक समानताका सम्पूर्ण पक्षहरूलाई मूलप्रवाहीकरण गरी क्षेत्रगत निकायको लगानीलाई परिणाम तर्फ डोर्याउन सघाउ पुर्याउछ । लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरणका विषयलाई बजेटको प्रकृत्यामा सम्माहित गर्नु नै लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट हो । अर्थ मन्त्रालयबाट तयार पारिएको लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन २०६९ अनुसार लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट भनेको लैङ्गिक समानताका लागि बजेटको सुनिश्चितता बजेटका सबै प्रकृत्यामा लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण र उपलब्धिको समतामूलक वितरणका साथै उपभोगका लागि लैङ्गिक विश्लेषण सहित योजनावद्ध रुपमा उद्देश्यमूलक कार्यक्रम तर्जुमा र प्राथमिकीकरण गर्दै कार्यक्रम छनौट गरी लगानी गर्ने पद्धति हो । कुनै निश्चित अवधिका लागि कुल बजेटको अनुमान, विनियोजन खर्च, खर्चको अभिलेख लेखा जोखा लगायत बजेटका हरेक पक्षमा लैङ्गिक समानताको लक्ष्यलाई केन्द्रमा राखेर उद्देश्यमूलक ढंगले आर्थिक स्रोतको सुनिश्चितता र उपलब्धीको समतामूलक वितरण र उपयोग हुने गरी गरिने बजेटको विनियोजनलाई लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट भनिन्छ ।

लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटका मान्यताहरू

- लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटले लैङ्गिक समानता नीति र लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरणका समग्र पक्षलाई कार्यान्वयन गर्न

सुनिश्चितता प्रदान गर्दछ ।

- बजेटको अनुमान स्रोतको खोजी तथा संकलन र खर्च गर्ने प्रकृया र प्रतिवेदन प्रणाली जस्ता सबै पक्षमा यो लागु हुन्छ ।
- लैङ्गिक समानताको नीति र आर्थिक नीतिका बीच सम्बन्ध स्थापित गर्दछ ।
- लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट महिलाका लागि छुट्टै बजेट होइन । कार्यक्रम तथा बजेटका सबै पक्षहरूमा महिला र पुरुषको सन्तुलित लाभ सुनिश्चित गर्ने प्रकृया हो ।
- लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटलाई नतिजामूलक वनाउन बजेट तर्जुमाका आधार तथा सूचकहरू यथार्थपरक र विद्यमान नीति तथा कार्यक्रमसँग मेल खाने हुनु पर्दछ ।
- यथार्थताका आधारमा तयार गरिएको लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटले लैङ्गिकताका आधारमा हुने कुरीति विभेदको अन्त गरी सन्तुलित र समतामूलक समाजको निर्माणमा जोड दिन्छ ।

नेपालमा छैटौँ योजना (२०३७-२०४२) महिला विकासका विषयहरूलाई योजनामा समावेश गरिएको र नवौँ योजना अवधि (२०५४-२०५९) देखि लैङ्गिक समानता र सशक्तीकरणको नीति अवलम्बन गरिदै आइएको छ । २०५९/०६० मा पहिलो पटक तत्कालिन महिला तथा बालबालिका मन्त्रालयले विभिन्न मन्त्रालयको लैङ्गिक बजेट विश्लेषण गर्ने परिपाटीको आरम्भ गरेको पाइन्छ । वित्तीय विनियोजनमा लैङ्गिक समानता लाई सम्बोधन गर्न २०६२ सालमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको नीति लिइएको थियो । आर्थिक वर्ष २०६२/०६३ को बजेट वक्तव्य मार्फत लैङ्गिक समानता प्रति नेपालले गरेको राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धता कार्यान्वयन गर्न सरकारी खर्चलाई लैङ्गिक उत्तरदायी वनाउने सोच अनुरूप लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट प्रकृया शुरु गरिएको पाइन्छ ।

नेपालमा मन्त्रालय बजेट प्रणालीमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट प्रणालीको शुरुवात वि.सं. २०६४/०६५ सालदेखि कार्यान्वयन भएको हो । सो अवधिदेखि प्रत्यक्ष लैङ्गिक उत्तरदायी अप्रत्यक्ष लैङ्गिक उत्तरदायी र तटस्थ गरी तीन प्रकारले बजेटको वर्गीकरण गर्ने प्रणालीको शुरुवात भएको पाइन्छ ।

लैङ्गिक बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन २०७५ आठौँ संस्करण अनुरूप देहाय वमोजिमका सूचकहरू र अंकभारलाई लैङ्गिक बजेट तर्जुमाको आधार लिइएको छ ।

क्र.स.	सूचकहरू	अंकभार
१	योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयनमा महिला सहभागिता	२०
२	महिलाहरूको क्षमता अभिवृद्धि	२०
३	कार्यक्रममा महिलाहरूको लागि लाभ तथा नियन्त्रणमा सुनिश्चितता	३०
४	महिलाहरूको रोजगारी र आय आर्जन अभिवृद्धि	२०
५	महिलाहरूको समयको प्रयोगमा गुणात्मक सुधार तथा कार्यबोझमा कमी	१०

उल्लेखित सूचकहरू अन्तर्गत व्याख्या गरिएका उपसूचकहरूको कुल योगलाई १०० पूर्णाङ्क मानी अंकभार प्रदान गरिएको छ । निर्धारण गरिएको अंक भारको कुल योग ५० वा सो भन्दा बढी भएमा प्रत्यक्ष लैङ्गिक उत्तरदायी, अंक भारको योग २० भन्दा माथि र ५० भन्दा तल आएमा अप्रत्यक्ष लैङ्गिक उत्तरदायी र अंकभारको योग २० भन्दा तल आएमा तटस्थ बजेट नामाकरण गरिएको छ । पाँच मूलसूचकहरूमध्ये महिला सशक्तीकरणको आधारको रूपमा सूचक ३ को कार्यक्रमबाट उपलब्ध लाभमा महिलाहरूको समानुपातिक अंशको सुनिश्चितता प्रमुख मानी अरु सूचकहरूभन्दा बढी अंकभार दिइएको छ । संस्थागत संरचनामा अर्थमन्त्रालयको बजेट महाशाखा प्रमुख संयोजक रहने र महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय, राष्ट्रिय योजना आयोग, परराष्ट्र मन्त्रालय, संघीयमामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय सदस्य रहने व्यवस्था गरिएको छ ।

बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन २०७५ अनुसार आर्थिक वर्षको बजेट तर्जुमा गर्ने आधारमा संवैधानिक व्यवस्था, आवधिक योजनाका प्रावधानहरू, क्षेत्रगत ऐन तथा नीतिहरू दिगो विकासका लक्ष्य लगायत लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटलाई पनि आधारको

रूपमा लिइएकोले क्षेत्रगत नीतिहरूमा रहेका लैङ्गिक समानता र सशक्तीकरणका प्रावधानहरू कार्यान्वय हुने बलियो आधार पाउन सकिन्छ ।

५ वटा सूचकको आधारमा पछिल्लो ५ वर्षको लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको विनियोजन दर देहाय बमोजिम रहेको छ ।

लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट						
आ व	प्रत्यक्ष उत्तरदायी		अप्रत्यक्ष उत्तरदायी		तटस्थ	
	रकम (रु अर्वमा)	प्रतिशत	रकम (रु अर्वमा)	प्रतिशत	रकम (रु अर्वमा)	प्रतिशत
२०६४/०६५	१९.०९	११.३०	५६.०३	३३.१६	९३.८७	५५.५४
२०६५/०६६	३२.९१	१३.९४	८३.५८	३५.४१	११९.५३	५०.६४
२०६६/०६७	४९.४६	१७.३०	१०४.१६	३६.४३	१३२.३२	४६.२७
२०६७/०६८	६०.६१	१७.९४	११२.६५	३६.३०	१५४.६४	४५.७६
२०६८/०६९	७३.३३	१९.०५	१७६.२१	४५.७८	१३५.३५	३५.१७
२०६९/०७०	८७.०७	२१.५१	१७८.६३	४४.१३	१३९.११	३४.३६
२०७०/०७१	११२.५	२१.७५	२२७.३	४३.९४	१७७.४	३४.३१
२०७१/०७२	१३५.५६	२१.९३	२७८.३८	४५.०४	२०४.१५	३३.०३
२०७२/०७३	१८२.५१	२२.२७	३९३.१६	४७.९८	२४३.७९	२९.७५
२०७३/०७४	२४२.३	२३.१०	५०८.२०	४८.४५	२९८.४१	२८.४५
२०७४/०७५	४७८.६	३७.४२	४१७.७	३२.६६	३८२.७	२९.९२
२०७५/०७६	१९७.३०	३३.३	२३५.२५	३९.७	१६०.४२	२७
२०७६/०७७	२३२.४७	३३.८	३२६.७५	४७.५	१२८.७९	१८.७

स्रोत: अर्थ मन्त्रालय

उल्लेखित बजेट तालिकाले २०७४/०७५ सम्म लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट वढेको देखिन्छ भने २०७५/०७६ मा घट्टन गई २०७६/०७७ मा बराबरीको स्थितिमा देखिन्छ । यसबाट संघबाट प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई प्रदान गरिएको वित्तीय समानीकरण र सशर्त अनुदानमा जाने २० प्रतिशत बजेटको विषयलाई समेट्न सकेको देखिँदैन ।

लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटलाई स्थानीयस्तरसम्म लैजाने उद्देश्यले संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयबाट लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट स्थानीय रणनीति २०७२ तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ ।

संस्थागत व्यवस्था रणनीति अनुरूप मन्त्रालयमा योजना तथा वैदेशिक सहयोग समन्वय महाशाखा प्रमुखको संयोजकत्वमा र स्थानीय निकायमा तत् तत् निकायका प्रमुख वा प्रमुखको कामकाज गर्न तोकिएको अधिकारीको संयोजकत्वमा सम्वद्ध सबै पक्षको प्रतिनिधित्व हुने गरी लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट समितिको संस्थागत व्यवस्था गरिएको छ ।

वर्तमान परिवेशमा शासन व्यवस्थामा आएको परिवर्तन अनुसार संघीय संरचनामा सबै तहमा लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण गर्नु आवश्यक छ । यो विषय बहुनिकायगत भएकोले यसको सम्पर्क मन्त्रालय महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय रहेको छ । लैङ्गिक विषयलाई व्यवस्थित ढंगले कार्यान्वयन गरी क्रमश सबै तहमा र क्षेत्रमा संस्थागत गर्न संघीय मन्त्रालय र निकायहरूमा लैङ्गिक सम्पर्क व्यक्तिहरूको क्षेत्रगत कार्यशर्त स्वीकृत गरी लागू गरिएको छ । लैङ्गिक सम्पर्क व्यक्तिहरूसँग छलफल अन्तरकृया र अभिमूर्खीकरणको माध्यमबाट तत् तत् निकायहरूमा लैङ्गिक मुद्दाहरूलाई मूलप्रवाहीकरण गर्ने प्रयास गरिएको छ । आफ्नो मन्त्रालयसँग सम्बन्धित नीति योजना ऐन नियम तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्दा लैङ्गिक मैत्री वनाउन सहयोग गर्ने र लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको लागि पहल गरी प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने गराउने लैङ्गिक सम्पर्क व्यक्तिको जिम्मेवारीमा रहेको छ ।

हाल १५ औं योजनाको कार्यनीति वमोजिम नेपालमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट प्रणालीलाई प्रदेश र स्थानीयसम्म

संस्थागत गर्दै लैङ्गिक विनियोजन अनुपात वृद्धि गरिने, लैङ्गिक लेखा परिक्षण पद्धतिलाई राज्यका सबै तहमा लागु गरिनेछ, राज्यका सबै निकायमा लैङ्गिक सम्पर्क व्यक्ति तोक्री महिला लक्षित बजेट विनियोजन व्यवस्था अनिवार्य गरिने, सार्वजनिक उत्तरदायीत्व कोषको निश्चित रकम महिला सशक्तीकरणमा उपयोग गर्ने नीतिगत व्यवस्था गरिने उल्लेख गरिएको छ ।

लैङ्गिक संकेतका आधारमा आ.व. २०७६/०७७ को विकास कार्यक्रमको विनियोजित बजेट प्रत्यक्ष लाभ पुग्नेमा ३३.८ प्रतिशत र अप्रत्यक्ष लाभ पुग्नेमा ४७.५ प्रतिशत रहेको छ । ७२ वटा कार्यक्रम तथा आयोजनाहरू लैङ्गिक उत्तरदायी देखिएका छन् । दिगो विकास लक्ष्य संकेतका आधारमा लक्ष्य ५ मा रहेको लैङ्गिक समानताको लागि ०.०५ प्रतिशत बजेट विनियोजन भएको र कुल ३२६ वटा आयोजना मध्ये ४ वटा आयोजना मात्र लैङ्गिक समानता उन्मुख देखिन्छन् । त्यसैगरी दिगो विकासको लक्ष्य १० असमानता न्यूनीकरणमा बजेट विनियोजन भएको पाइँदैन । यसबाट लैङ्गिक संकेतको आधारको रूपमा रहेका ५ वटा सूचकहरू विकासको पछिल्लो लक्ष्यहरूसँग मेल नखाएको आभास हुन्छ ।

संघीय सरकारबाट प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई प्रदान गरिएको समानीकरण तथा सशर्त अनुदान आ व २०७६/०७७ को मात्र २० प्रतिशत रहेको छ । हाल तीनै तहको सरकारबाट बजेट तर्जुमा कार्यान्वयन तथा अनुगमन गर्ने भएकोले लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट प्रणालीलाई प्रदेश र स्थानीयसम्म संस्थागत गर्दै लैङ्गिक विनियोजन अनुपात वृद्धि गरिने, लैङ्गिक लेखा परिक्षण पद्धतिलाई राज्यका सबै तहमा लागु गर्न आवश्यक रहेको छ । यस आ. व. सम्म समाज कल्याण परिषदमा आवद्ध ५०३४० संस्थाहरू मध्ये ६७६ संस्थाका ९७१ वटा कार्यक्रमबाट : रु १४ अर्ब ५४ करोड कार्यक्रम स्वीकृत भएको र ४७ अ.गै.स.स.को परियोजना सम्झौता : रु २६ अर्ब ५ करोड ५३ लाख भएकोले यति ठूलो रकम संघीय सरकारको झण्डै ४ प्रतिशत बजेटको विनियोजन भएको देखिँदा गैरसरकारी संस्थाहरूको बजेट पद्धतिलाई पनि लैङ्गिक उत्तरदायी हुन आवश्यक छ ।

निष्कर्ष

२०६४/०६५ देखि कार्यान्वयनमा आएको लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट प्रणालीले क्षेत्रगत निकायहरूको संचालन गरेका कार्यक्रमको लैङ्गिक सम्वेदनशिलतालाई आंशिक रूपमा मात्र समेट्न सकेको छ । लैङ्गिक उत्तरदायी शासन व्यवस्थालाई संस्थागत गर्न क्षेत्रगत, उद्देश्यलाई उत्प्रेरणा गर्न सकेको छैन ।

उल्लेखित बजेट तर्जुमा निर्देशिका जारी भए पछि मुलुकको संरचना फेरिएको छ । ७५३ स्थानीय तह ७ वटा प्रदेश तथा संघ गरी ७६१ वटा सरकारबाट बजेट तर्जुमा भइरहेको छन । नेपाल सरकारका प्राथमिकता फेरिएका छन । आवधिक योजना सम्पन्न भइ हाल १५ औं योजनाको आधारपत्र कार्यान्वयनमा रहेको छ । दिगो विकासको लक्ष्य कार्यान्वयनमा रहको छ । Need assessment, Costing and financing strategy for sustainable Development Goals 2019 ले गरेको आवश्यकता पहिचानले जेण्डरको क्षेत्रमा औसत लगानी २०१६ देखि २०१९ सम्म ७ अर्ब ४ करोड, २०२० देखि २०२२ सम्म १२ अर्ब २ करोड तथा २०१६ देखि २०३० सम्म जम्मा रु १५ अर्ब ६ करोड को लगानी अनुमान गरेको छ जस्मा राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रम, लैङ्गिक हिंसाको अन्त, राजनैतिक सहभागिता प्रवर्द्धन लगायत ७ वटा विभिन्न क्षेत्रको लगानीको पहिचान भएकोले सो अनुकुल बजेट विनियोजना गर्न सकेका मात्र लैङ्गिक समानतामुखि लक्ष्य हासिल गर्न सहयोग पुग्ने हुन्छ ।

तत्कालिक समयमा स्थानीय निकायमा योजना तर्जुमा कार्यान्वयन र मूल्याङ्कन जस्ता योजना प्रकृत्यामा महिलाहरूको सहभागिता न्यूनतम ५० प्रतिशत पूर्वाउने र स्थानीय तहमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको आकार ५० प्रतिशतले वृद्धि हुने परिणात्मक लक्ष्य राखिएको लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट स्थानीय रणनीति २०७२ को व्यवस्था पनि हाल परिमार्जनको आवश्यकता देखिएको छ ।

लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको कार्यान्वयनको लागि सबै तहका नीति निर्माता राजनीतिज्ञ कर्मचारी नागरिक समाज विकास साझेदारहरूमा उत्तरदायीत्व महशुस भएको हुनु पर्ने, लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटले महिलाका व्यक्तिगत व्यवहारिक आवश्यकतालाई सम्वोधन गरी सारभूत लैङ्गिक समानतालाई समेट्न जरुरी छ । अर्को तर्फ बजेट विनियोजन हुनु मात्र पनि समाधान होइन यसको सफल कार्यान्वयन र नतिजामुखि हुनु आवश्यक छ । पर्याप्तमात्रा राजश्व भए मात्र बजेटको

विनियोजन गर्न सकिने हुनाले राजश्वको परिचालनमा पनि सुधार हुन आवश्यक छ । बजेट तर्जुमामा मात्र नभएर योजना, बजेट विनियोजन, खर्च, अनुगमनका सूचकहरू प्रतिवेदन तथा लेखापरीक्षण पनि लैङ्गिक उत्तरदायी हुन आवश्यक छ ।

समग्र विनियोजन भएको बजेटको प्रभाव विश्लेषण गर्न आवश्यक देखिएको छ । २०६४/०६५ बाट शुरु भएको बजेटको १० वर्ष वित्ति सकेकोले पछिल्लो १० वर्षको प्रभाव अध्ययनको लागि मन्त्रालयले बजेट विनियोजन गरेको छ भने खर्चको लैङ्गिक परिक्षण गर्ने, लैङ्गिक सम्पर्क व्यक्तिहरूलाई तालिम प्रदान गर्ने कार्यक्रम पनि रहेको छ । आगामी दिनमा लैङ्गिक उत्तरदायी वजेट प्रणालीलाई प्रदेश र स्थानीयतहमा संस्थागत गर्दै तीनै तहका सरकारी बजेट प्रणालीका साथै गैरसरकारी संस्था, निजीक्षेत्र तथा विकास साझेदार निकायहरूले नेपालमा गर्ने वैदेशिक सहायतामा पनि लागू गर्न सक्ने गरी लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन २०६९ परिमार्जन गरी हालका सूचक तथा परिसूचकमा परिमार्जन, बजेट तर्जुमामा संलग्न रहने कर्मचारीको तालिम तथा क्षमता विकास गरी LMBIS BMIS तथा शुत्रमा आधारित बजेट व्यवस्थापन प्रणालीमा लैङ्गिक संकेत समावेश गरी लैङ्गिक बजेट विनियोजन अनुपात वृद्धि गरिनु पर्ने आवश्यकता सर्वत्र महशुस गरिएको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू:

- १ नेपालको संविधान
- २ आवधिक योजनाहरू, राष्ट्रिय योजना आयोग
- ३ वार्षिक विकास कार्यक्रम, (आ.व. २०७६/०७७) राष्ट्रिय योजना आयोग
- ४ लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट स्थानीय रणनीति २०७२, संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय
- ५ बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन २०७५, आठौँ संस्करण, अर्थ मन्त्रालय
- ६ लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन, २०६९ अर्थ मन्त्रालय
- ७ मध्यकालिन खर्च संरचना आर्थिक वर्ष (२०७६/७७-२०७८/७९) नेपाल सरकार राष्ट्रिय योजना आयोग सिंहदरवार, काठमाडौँ २०७६
- ८ महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयका दस्तावेजहरू
- ९ Need Assesment Costing and Financing Strategy for Sustainable Development Goals 2019, National Planning Commission

नेपालको सार्वजनिक नीतिनिर्माण र निर्णयप्रक्रियामा महिला सहभागिता: अवस्था र चुनौती

राधिका अर्याल

१. विषय प्रवेश

नेपालले महिलाविरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि, १९७९ बेइजिङ्ग घोषणा तथा कार्यनीति, १९९५ र दिगो विकास लक्ष्य, २०१५ लगायत संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय निकायका निर्णयहरूमा हस्ताक्षर गरी राज्यको सबै तहको नीतिनिर्माण र निर्णयप्रक्रियामा महिलाको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने प्रतिबद्धता जनाएको छ। महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धिको भाग २ को धारा -७ मा महिलाको सरकारी नीति निर्माणमा तथा त्यसको कार्यान्वयन गर्ने तथा सार्वजनिक क्रियाकलाप सम्पादन गर्ने अधिकार सुनिश्चित गरिएको छ। त्यसैगरी बेइजिङ्ग घोषणा तथा कार्यनीतिले पहिचान गरेको महिलाको बाह्रवटा सरोकारको क्षेत्रमध्ये शक्ति संरचना र निर्णयप्रक्रियामा महिला (Women in Power and Decision Making) एक रहेको छ। सन् २०३० सम्मको लागि तय गरिएको दिगो विकास लक्ष्यको लक्ष्य नं. ५ को उपलक्ष्य ५.५ मा राजनीतिक, आर्थिक तथा सार्वजनिक जीवनका सबै तहको नीतिनिर्माण र नेतृत्व तहमा महिलाको पूर्ण, प्रभावकारी र समान अवसर सुनिश्चित गर्ने कुरा उल्लेख छ। हाल कार्यान्वयनमा रहेका यी तीनवटा दस्तावेजहरूले महिलाको नीतिनिर्माण र निर्णय प्रक्रियामा सहभागी हुने र निर्णयमा प्रभाव पार्ने कुरा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा नै सुनिश्चित गरेको छ।

राष्ट्रियरूपमा हेर्दा वि.सं. २०६२-६३ सालको आन्दोलनपछि पुनस्थापित अन्तरिम संसदको मिति २०६३ जेठ १६ गतेको बैठकले समानुपातिक सहभागिताको लक्ष्यमा पुग्ने कुरालाई ध्यानमा राखी कम्तीमा राज्यका सबै संरचनामा महिलाको ३३ प्रतिशत सहभागिता ग्यारेन्टी गराउने, आमा वा बाबुमध्ये कसैको नामबाट पनि सन्तानले नागरिकता पाउन सक्ने कुराको सुनिश्चितता गर्ने, विभेदकारी कानूनको खारेजी गर्ने र महिलाप्रति हुने गरेका हिंसाको अन्त्य गर्ने सार्वजनिक महत्त्वको प्रस्ताव पारित गरेको थियो। यसपछि जारी भएको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले पहिलो पटक महिलाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा स्थापित गरी मुलुकको राज्य संरचनाको सबै अङ्गहरूमा समानुपातिक समावेशिताको आधारमा सहभागी गराउने नीतिगत व्यवस्था गरेको थियो। वि.सं. २०७२ सालमा जारी भएको सङ्घीय शासन व्यवस्था सहितको नेपालको संविधानले सङ्घ, प्रदेश र स्थानीयतहको संसद्मा कम्तीमा ३३ प्रतिशत महिलाको प्रतिनिधित्व हुनुपर्ने अनिवार्य व्यवस्था गरेको छ। साथै संवैधानिक निकायका पदहरू, राजदूतलगायत राजनीतिक नियुक्ति हुने पदमा समावेशी सिद्धान्त अवलम्बन गर्ने व्यवस्था संविधानतः सुनिश्चित गरिएको छ। सोही संविधानबमोजिम सम्पन्न तीनै तहको निर्वाचनबाट प्राप्त परिणामले सबै क्षेत्रको सरकारमा महिलाको प्रतिनिधित्व सन्तोषजनक देखाएको छ। त्यसैगरी निर्वाचनसम्बन्धी कानूनले प्रदान गरेको समानुपातिक प्रतिनिधित्वका साथै निजामती सेवा, प्रहरी, नेपाली सेनालगायत अन्य सरकारी सेवा तथा सार्वजनिक सेवाका पदहरूमा राज्यले अवलम्बन गरेको सकारात्मक विभेदको नीतिबाट निर्माण तथा नेतृत्वतहमा महिलाको उल्लेखनीय सहभागिता देखिएको छ। महिला सहभागितालाई लैङ्गिक समानता र दिगो तथा न्यायिक विकासको सूचकको रूपमा हेर्ने गरिएको छ। त्यसैले महिलाको नीतिनिर्माण र निर्णयप्रक्रियामा हुने अर्थपूर्ण सहभागिताको सूचक वृद्धिले समतामूलक विकासमा योगदान दिन सक्दछ। यस लेखमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता कार्यान्वयनबाट नेपालले नीतिनिर्माण र निर्णयप्रक्रियामा महिलाको सहभागिता सम्बन्धमा हासिल गरेका मुख्य उपलब्धि र यससँग सम्बन्धित चुनौतीहरूलाई हेर्ने प्रयास गरिएको छ।

२. नेपालको नीतिनिर्माण र निर्णयप्रक्रियामा महिलाको सहभागिताका लागि भएका कानुनी व्यवस्था

राज्यका निर्णायक तह तथा सार्वजनिक नीतिनिर्माण तहमा महिलाको सहभागिताको मुख्यतः दुई किसिमबाट हुने गरेको छ। एक स्वतन्त्र निर्वाचनको माध्यमबाट र अर्को सरकारी सेवामा महिलाको प्रवेशबाट। नेपालमा अवलम्बन गरिएको निर्वाचनप्रणाली मिश्रित किसिमको (पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणाली, समानुपातिक निर्वाचनप्रणाली र मनोनयन प्रणाली) छ। सबै क्षेत्र, तह, वर्गको महिलाको सरकारी तथा सार्वजनिक सेवामा सहभागिताका लागि संविधान र यसअन्तर्गत बनेका सरकारी सेवा सञ्चालन गर्ने विभिन्न ऐन तथा नियमहरूमा विभिन्न व्यवस्था गरिएको छ।

२.१ संवैधानिक व्यवस्था

नेपालको संविधानमा भएका मुख्यमुख्य व्यवस्थाहरू निम्नानुसार छन्:

राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपति फरक-फरक लिङ्ग वा समुदायको हुने (धारा ७०)।

- (क) प्रतिनिधिसभाका लागि सम्पूर्ण देशलाई एक निर्वाचन क्षेत्र मानी राजनीतिक दललाई मत दिने समानुपातिक निर्वाचनप्रणालीबमोजिम निर्वाचित हुने एक सय दस सदस्य (धारा ८४ (१) ख)। यसमा राजनीतिक दलले उम्मेदवारी दिँदा जनसङ्ख्याको आधारमा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, खस आर्य, मधेसी, थारु, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्रसमेतबाट बन्दसूचीका आधारमा प्रतिनिधित्व गराउने व्यवस्था सङ्घीय कानूनबमोजिम हुने।
- (ख) राष्ट्रियसभा सदस्यका लागि प्रत्येक प्रदेशबाट कम्तीमा तीन जना महिला, एक जना दलित र एक जना अपाङ्गता भएका व्यक्ति वा अल्पसङ्ख्यक सहित आठ जना गरी निर्वाचित छपन्न जना - धारा ८६(२) क)। नेपाल सरकारको सिफारिसमा राष्ट्रपतिबाट मनोनीत ३ जनामध्ये कम्तीमा एक जना महिला हुनुपर्ने (धारा ८६(२) ख)।
- (ग) प्रतिनिधिसभाको सभामुख र उपसभामुखमध्ये एक जना महिला हुने गरी निर्वाचित गर्नुपर्ने (धारा ९१(२)।, राष्ट्रियसभाको अध्यक्ष र उपाध्यक्षमध्ये एक जना महिला हुने गरी निर्वाचित गर्नुपर्ने (धारा ९२(२)।
- (घ) प्रदेशसभाको लागि सातवटा प्रदेशमा २२० पदमा समानुपातिक निर्वाचनप्रणाली बमोजिम हुने निर्वाचनका लागि राजनीतिक दलले उम्मेदवारी दिँदा जनसङ्ख्याको आधारमा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, खस आर्य, मधेसी, थारु, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्र, अल्पसङ्ख्या समुदाय समेतबाट बन्दसूचीका आधारमा प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था सङ्घीय कानूनबमोजिम हुने। (धारा १७६(६)।

प्रदेशसभाको सभामुख वा उपसभामुखमध्ये एक जना महिला हुने गरी निर्वाचित गर्नुपर्ने (धारा १८२(२)।

- (च) गाउँसभाका सदस्यहरूले आफूमध्येबाट निर्वाचित गरेका चार जना महिला सदस्य र दलित वा अल्पसङ्ख्यक समुदायबाट गाउँसभाले निर्वाचित गरेका दुई जना सदस्य समेत गाउँ कार्यपालिकाको सदस्य हुने (धारा २१५(४), नगरसभाका सदस्यहरूले आफूमध्येबाट निर्वाचित गरेका पाँच जना महिला सदस्य र दलित वा अल्पसङ्ख्यक समुदायबाट नगरसभाले निर्वाचित गरेका तीन जना सदस्य समेत नगर कार्यपालिकाको सदस्य हुने (धारा २१६ (४), जिल्लासभाले एक जना प्रमुख, एक जना उपप्रमुख, कम्तीमा तीन जना महिला र कम्तीमा एक जना दलित वा अल्पसङ्ख्यकसहित बढीमा नौ जना सदस्य रहेको जिल्ला समन्वय समितिको निर्वाचन गर्नेछ (धारा २२०(घ)।, गाउँसभामा गाउँ कार्यपालिकाको अध्यक्ष र उपाध्यक्ष, वडा अध्यक्ष र प्रत्येक वडाबाट निर्वाचित चार जना सदस्य र दलित वा अल्पसङ्ख्यक समुदायबाट निर्वाचित गाउँ कार्यपालिका सदस्य रहने (धारा २२२ (२)। गाउँसभामा प्रत्येक वडाबाट कम्तीमा दुई जना महिलाको प्रतिनिधित्व हुने (धारा २२२ (३)। नगरसभामा नगर कार्यपालिकाका प्रमुख र उपप्रमुख, वडा अध्यक्ष र प्रत्येक वडाबाट निर्वाचित चार जना सदस्य र दलित वा अल्पसङ्ख्यक समुदायबाट निर्वाचित नगर कार्यपालिकाका सदस्य रहने (धारा २२३(२)। नगरसभामा प्रत्येक वडाबाट कम्तीमा दुई जना महिलाको प्रतिनिधित्व हुने (धारा २२३(३)।

२.२ निर्वाचन ऐन तथा कानून

(क) राजनीतिक दल सम्बन्धी ऐन, २०७३

दलको सङ्गठनात्मक संरचना र विधानबमोजिम निर्वाचन, मनोनयन वा नियुक्ति गर्दा नेपालको सामाजिक विविधता प्रतिबिम्बित हुने गरी आफ्ना सदस्यहरूमध्येबाट त्यस्ता समितिमा समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा सहभागिता हुने व्यवस्था गर्नुपर्ने (दफा १५(३)। दलको सबै तहको समितिमा कम्तीमा एकतिहाइ महिला सदस्य हुने व्यवस्था गर्नुपर्नेछ (दफा १५ उपदफा (४)।

(ख) स्थानीयतह निर्वाचन ऐन २०७३

निर्वाचनप्रणालीमा गाउँपालिका वा नगरपालिकाको वडा समितिका एक जना दलित महिलासहित दुई वडा सदस्य र दुई वडा सदस्यको निर्वाचनमा सबैभन्दा बढी मत ल्याउने दुई-दुई जना निर्वाचित हुने निर्वाचनप्रणाली अपनाइने (दफा ६ उपदफा २)। गाउँ कार्यपालिका तथा नगर कार्यपालिकाका महिला सदस्यको लागि सम्बन्धित गाउँसभा वा नगरसभाका सदस्यले आफूमध्येबाट गाउँ कार्यपालिकाको हकमा सबैभन्दा बढी मत प्राप्त गर्ने पाँच जना निर्वाचित हुने निर्वाचनप्रणालीको आधारमा गोप्य मतदानद्वारा निर्वाचन गरिने (दफा ६ उपदफा ३)। जिल्ला समन्वय समितिको लागि सम्बन्धित जिल्लासभाका सदस्यले सम्बन्धित जिल्लाभित्रका गाउँसभा वा नगरसभाका सदस्यहरूमध्येबाट एक जना प्रमुख, एक जना उपप्रमुख, कम्तीमा तीन जना महिला र कम्तीमा एक जना दलित वा अल्पसङ्ख्यक समुदायका व्यक्तिलाई निर्वाचित गर्ने (दफा ६ उपदफा (५)। उम्मेदवारको मनोनयन: दलले अध्यक्ष र उपाध्यक्ष, प्रमुख र उपप्रमुख तथा जिल्ला समन्वय समितिको प्रमुख र उपप्रमुखमध्ये पचास प्रतिशत महिला उम्मेदवार रहने गरी मनोनयन पत्र पेस गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने (दफा १७ उपदफा ४)। उम्मेदवार मनोनयन गर्दा महिला र दलित वा अल्पसङ्ख्यक समुदाय वा आर्थिकरूपले विपन्न उम्मेदवारको हकमा पचास प्रतिशत धरौटी छुट हुने (दफा ६२ उपदफा (२)।

(ग) प्रदेशसभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७४

प्रदेशसभा सदस्यको समानुपातिक निर्वाचनका लागि राजनीतिक दलले उम्मेदवारको बन्दसूची तयार गर्दा कुल उम्मेदवारको कम्तीमा पचास प्रतिशत उम्मेदवार महिला रहने गरी नाम समावेश गर्नुपर्नेछ। दलले उम्मेदवारको बन्दसूची तयार गर्दा सम्बन्धित प्रदेशको भौगोलिक सन्तुलनसमेतलाई ध्यान दिई जनसङ्ख्याको आधारमा यथासम्भव दलित, आदिवासी जनजाति, खस आर्य, मधेसी, थारु, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्र तथा अल्पसङ्ख्यक समुदायसमेतको प्रतिनिधित्व हुने गरी समावेशी सिद्धान्तबमोजिम तयार गर्नुपर्नेछ। दलले उम्मेदवारको बन्दसूची तयार गर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई समेत समावेश गर्नुपर्नेछ। (दफा २८ उपदफा (३), (५) र (६)। दलले प्राप्त गर्ने सिट सङ्ख्या निर्धारण गरेपछि आयोगले त्यस्तो दलको तर्फबाट प्रदेशसभामा प्रतिनिधित्व गर्ने कुल सदस्य सङ्ख्याको तेत्तीस प्रतिशत महिलाको प्रतिनिधित्व हुने गरी समानुपातिक निर्वाचनप्रणालीतर्फबाट निर्वाचित गर्नुपर्ने महिलाको सङ्ख्यासमेत यकिन गरी सम्बन्धित दललाई जानकारी गराउनु पर्नेछ। दलले निर्वाचित हुने उम्मेदवारको सूची पेस गर्दा जनसङ्ख्या र सो दलले प्राप्त गरेको सिट सङ्ख्याको आधारमा दलित, आदिवासी जनजाति, खस आर्य, मधेसी, थारु, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्र, अल्पसङ्ख्यक समुदाय तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको प्रतिनिधित्व हुने गरी यथासम्भव बन्दसूचीमा नाम समावेश भएको क्रम अनुसार सूची पेस गर्नुपर्नेछ (दफा २८ उपदफा (४) र (६)।

(घ) प्रतिनिधिसभा निर्वाचन सम्बन्धी ऐन, २०७४

प्रतिनिधिसभा सदस्यको समानुपातिक निर्वाचनका लागि राजनीतिक दलले उम्मेदवारको बन्दसूची तयार गर्दा कुल उम्मेदवारको कम्तीमा पचास प्रतिशत महिलाको नाम समावेश गर्नुपर्ने (दफा २८ उपदफा (३),(५),(६) र (७)। समानुपातिक निर्वाचनप्रणालीतर्फ निर्धारण गरिएको कुल सदस्य सङ्ख्याको दश प्रतिशतभन्दा कम सिट प्राप्त गर्ने दलले कम्तीमा एकतिहाइ महिला निर्वाचित हुने गरी यथासम्भव अन्य समावेशी आधारसमेत मिलाई निर्वाचित हुने उम्मेदवारको सूची पठाउनु पर्ने (दफा ६० उपदफा (४),(६) र (८)। पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचनप्रणालीतर्फ महिला र दलित वा अल्पसङ्ख्यक समुदाय वा

आर्थिकरूपले विपन्न उम्मेदवारका हकमा धरौटी रकम पचास प्रतिशत छुट हुनेछ (दफा ७० उपदफा (२)।

२.३ सेवा समूह सञ्चालनसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था

मुख्यतः सरकारी तथा सार्वजनिक सेवामा महिलाको सहभागिताको लागि भएका कानुनको व्यवस्था निम्नानुसार छः

(क) निजामती सेवा ऐन, २०४९

- (क) निजामती सेवा ऐन, २०४९ मा महिलालाई निजामती सेवा प्रवेशमा उमेरको हद चालीस वर्ष कायम गरेको, परीक्षणकालको अवधि छ महिना रहने र बढुवाको लागि एक वर्षको सेवाअवधि कम गरी महिला सहभागितालाई प्रोत्साहन गर्न खोजिएको छ। विक्रम संवत् २०६३ सालमा भएको संशोधनबाट निजामती सेवालालाई समावेशी बनाउन खुला प्रतियोगिताद्वारा पूर्ति हुने पदमध्ये ४५ प्रतिशत पद छुट्याई त्यसलाई शतप्रतिशत मानी त्यस्तो पदमा महिलालाई ३३ प्रतिशत, आदिवासी, जनजातिलाई २७ प्रतिशत, मधेसीलाई २२ प्रतिशत, दलितलाई ९ प्रतिशत अपाङ्गलाई ५ प्रतिशत पिछडिएको क्षेत्रलाई ४ प्रतिशत पद छुट्याई त्यस्तो पदमा सम्बन्धित समूहका उम्मेदवारबीचमा मात्र छुट्टाछुट्टै प्रतिस्पर्धा गराई पदपूर्ति गरिने व्यवस्था गरिएको छ।
- (ख) निजामती सेवा जस्तै व्यवस्थापिका-संसद् सेवालालाई समावेशी बनाउन व्यवस्थापिका-संसद् सचिवालय सम्बन्धी ऐन, २०६४, को दफा १७ र स्वास्थ्य सेवालालाई समावेशी बनाउन नेपाल स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ को दफा ८ मा व्यवस्था गरिएको छ। शिक्षक सेवा आयोग नियमावली, २०५७ मा शिक्षक सेवालालाई समावेशी बनाउन सामुदायिक विद्यालयमा नेपाल सरकारबाट स्वीकृत दरबन्दीमा खुला प्रतियोगिताद्वारा पूर्ति हुने शिक्षक पदमध्ये ४५ प्रतिशत पद सुरक्षित गरिएको छ। त्यसमध्ये महिलाको लागि ३३ प्रतिशत स्थान छुट्टयाइएको र महिलाको लागि छुट्टयाइएको मध्येबाट ३ प्रतिशत स्थान दलित समुदायका महिला र २ प्रतिशत स्थान मुस्लिम समुदायका महिलाका लागि छुट्टयाउनु पर्ने व्यवस्था सोही नियमावलीको नियम ११क. मा गरिएको छ।
- (ग) सैनिक सेवा नियमावली, २०६९ ले सैनिक सेवालालाई समावेशी बनाउन खुला प्रतियोगितात्मक परीक्षाद्वारा पूर्ति हुने पदमध्ये ४५ प्रतिशत पद छुट्टयाई त्यस्तो पदमा महिला २० प्रतिशत, आदिवासी र जनजाति ३२ प्रतिशत, मधेसी २८ प्रतिशत, दलित १५ प्रतिशत र पिछडिएको क्षेत्रलाई ५ प्रतिशत सुरक्षित गरी सम्बन्धित समूहका उम्मेदवारबीचमा मात्र छुट्टाछुट्टै प्रतिस्पर्धा गराई पदपूर्ति गरिने व्यवस्था नियम ५ ले गरेको छ। प्रहरी नियमावली, २०७१ को नियम ९ र सशस्त्र प्रहरी नियमावली, २०७२ को नियम ९ मा यस्तै प्रकृतिको व्यवस्था गरिएको छ।
- (घ) न्याय सेवा आयोग ऐन, २०७३ को दफा १० मा आयोगले आफ्नो काम कारबाही गर्दा संविधानबमोजिम समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा गर्ने व्यवस्था गरेको छ। न्याय परिषद् ऐन, २०७३ ले न्याय परिषद्ले संविधानबमोजिम न्यायाधीशको पदमा नियुक्ति हुन योग्यता पुगेका नेपाली नागरिकहरूको अभिलेख तयार गर्ने व्यवस्था गरेको छ। न्यायाधीशको पदमा नियुक्तिको लागि सिफारिस गर्दा संविधानको अधीनमा रही समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तबमोजिम सिफारिस गर्ने व्यवस्था सो ऐनको दफा ५ को उपदफा (१) मा रहेको छ।
- (ङ) न्याय परिषद् नियमावली, २०७४ ले पनि ऐनको उल्लिखित दफा ५ को अधीनमा रही सर्वोच्च अदालत, उच्च अदालत र जिल्ला न्यायाधीशको नियुक्तिका लागि सिफारिस गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। त्यसैगरी सो नियमावलीको नियम ६ मा जिल्ला न्यायाधीशको पदपूर्तिका लागि संविधानको धारा १४९ को उपधारा (२) को खण्ड (ग) बमोजिम छुट्टाछुट्टै पदमध्येबाट ४५ प्रतिशत पद छुट्टयाई सो प्रतिशतलाई शतप्रतिशत मानी त्यस्तो पदमा महिलालाई ३३ प्रतिशत, आदिवासी, जनजातिलाई २७ प्रतिशत, मधेसीलाई २२ प्रतिशत, दलितलाई ९ प्रतिशत, अपाङ्गलाई ५ प्रतिशत, पिछडिएको क्षेत्रलाई ४ प्रतिशत पद छुट्टयाई त्यस्तो पदमा सम्बन्धित समूहका उम्मेदवारबीचमा मात्र छुट्टाछुट्टै प्रतिस्पर्धा गराई पदपूर्ति गरिने व्यवस्था गरिएको छ। त्यसैगरी न्याय सेवा आयोग नियमावली, २०७४ ले न्यायाधीशका लागि परीक्षा सञ्चालन गर्ने तथा उपयुक्त उम्मेदवार नियुक्तिको लागि सिफारिस गर्ने समेतको व्यवस्था रहेको छ। सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को परिच्छेद १६ मा सर्वोच्च अदालतमा आवश्यक सङ्ख्यामा वैतनिक कानून व्यवसायी रहने र

निजहरूको छनौट खुल्ला प्रतिस्पर्धाका आधारमा गरिने व्यवस्था गरिएको छ ।

३. नेपालको नीतिनिर्माण र निर्णयप्रक्रियामा महिलाको सहभागिताको वर्तमान अवस्था

विश्वको कुल जनसङ्ख्याको ५० प्रतिशत जनसङ्ख्या महिला तथा बालिकाको रहेको छ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सन् २०१८ नोभेम्बरको तथ्याङ्कअनुसार करिब १० प्रतिशत सदस्य राष्ट्रका राज्य प्रमुख वा सरकार प्रमुख महिला रहेका छन् । विश्वका कुल सांसदमध्ये करिब २४ प्रतिशत सांसद महिला छन् भने ३१ वटा सदस्य राष्ट्रमा १० प्रतिशतभन्दा कम महिला सदस्य छन् । नेपालमा वि. सं. २०७४ सालमा स्थानीयतह, प्रादेशिक, सङ्घीय, राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपति निर्वाचन समेत गरी सबै तहको निर्वाचन सम्पन्न भयो जसमा मुलुकभरबाट १४,६५३ जना महिला सहित कुल ३५,९२४ जना जनप्रतिनिधि निर्वाचित भएका छन् । सङ्घीय संसद्मा पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणालीबाट निर्वाचित हुने महिलाको सङ्ख्या ज्यादै न्यून ३.६४ प्रतिशत मात्र छ । समानुपातिक निर्वाचनप्रणालीबाट निर्वाचित हुने महिलाको सङ्ख्या तुलनात्मक रूपमा बढी ७६.३६ प्रतिशत छ । यसका साथै मनोनयन प्रणालीबाट पनि केही संसदीय तथा उच्च नीतिनिर्माण तथा निर्णायक तहमा महिलाको सहभागिता हुने गरेको छ । यस निर्वाचनमार्फत नेपालकै इतिहासमा पहिलो पटक महिला, विभिन्न जातजाति, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, अल्पसङ्ख्यक समुदाय तथा सीमान्तकृत समूहबाट ठूलो सङ्ख्यामा जनप्रतिनिधि निर्वाचित हुन पुगेका छन् । नेपालले अवलम्बन गरेको समानताको नीति, सकारात्मक विभेदको नीति, सारभूत समानतामा जोड, विशेष संरक्षणको नीति र महिलाको शिक्षा तथा स्वास्थ्यको क्षेत्रमा भएको सुधार र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता कार्यान्वयनबाट नीतिनिर्माण र निर्णयप्रक्रियामा महिलाको सहभागिता उल्लेख्यरूपमा अर्थात् देख्न सकिने गरी वृद्धि भएको छ । दिगो विकासको लक्ष्य नं. ५ को उपलक्ष्य ५.५ हासिल गर्नको लागि समयबद्ध सूचक तय गरी सन् २०३० सम्म महिलाको सहभागिता पुरुषसह बनाउने तयारी पनि नेपालले गरेको छ ।

तालिका १: वि. सं. २०७४ सालमा सम्पन्न विभिन्न तहको निर्वाचनमा निर्वाचित जनप्रतिनिधि

निर्वाचन	महिला	पुरुष	जम्मा
स्थानीयतह	१४,३५२	२०,६८९	३५,०४१
प्रदेशसभा सदस्य	१८९	३६१	५५०
प्रतिनिधिसभा सदस्य	९०	१८५	२७५
राष्ट्रियसभा सदस्य	२२	३७	५९
राष्ट्रपति	१	-	१
उपराष्ट्रपति	-	१	१
जम्मा	१४,६५४	२१,२७३	३५,९२७

स्रोत: निर्वाचन आयोग, २०७४

सार्वजनिक नीतिनिर्माण तथा निर्णयगर्ने विभिन्न तह र क्षेत्रमा भएको महिला सहभागिताको अवस्थालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ:

२.१ संसद्मा महिला सहभागिता

२.१.१ सङ्घीय संसद्:

नेपालको संविधानको भाग ८ मा सङ्घीय व्यवस्थापिकाको व्यवस्था गरिएको छ । यसअन्तर्गत प्रतिनिधिसभा र राष्ट्रियसभा रहेको छ । प्रतिनिधिसभामा २७५ सदस्य रहने व्यवस्था छ भने राष्ट्रियसभामा ५९ जना सदस्य व्यवस्था छ । सङ्घीय संसद्मा कुल ३३४ जना सदस्यहरू रहेका छन् । संविधानबमोजिम सम्पन्न भएको सङ्घीय संसद्को निर्वाचनबाट हाल प्रतिनिधिसभामा ९० जना र राष्ट्रियसभामा २२ जना महिला सदस्य गरी जम्मा ११२ जना महिला सदस्य निर्वाचित भएका छन् । यो सङ्ख्या हेर्दा प्रतिनिधिसभामा ३२.७३ प्रतिशत र राष्ट्रियसभामा ३७.५३ प्रतिशत महिलाको सहभागिता सुनिश्चित भएको

छ। सङ्घीय संसद्मा महिलाको सहभागिता ३३.५३ प्रतिशत रहेको छ। प्रतिनिधिसभा र राष्ट्रियसभाको सदस्यहरूको प्रादेशिक प्रतिनिधित्व निम्नानुसार रहेको छ।

(क) प्रतिनिधिसभामा महिला सहभागिता

प्रतिनिधिसभा सङ्घीय कानून निर्माण गर्ने महत्त्वपूर्ण स्थान हो। यसमा महिलाको सहभागिताले महिलामैत्री कानून निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ। हाल मिश्रित निर्वाचनप्रणालीअन्तर्गत पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचनप्रणालीबाट निर्वाचित हुने महिला सदस्य (सांसद्को) सङ्ख्या कुल १६५ सिटमध्ये जम्मा ६ वटा मात्र रहेको छ भने समानुपातिक निर्वाचनप्रणालीअन्तर्गत कुल ११० सिटमध्ये महिलाको सङ्ख्या ८४ रहेको छ। जसअन्तर्गत प्रतिनिधिसभामा महिलाको सहभागिता ३२.७३ प्रतिशत रहेको छ।

तालिका २: प्रतिनिधिसभामा महिला सहभागिता

क्र.सं.	प्रदेश	पहिलो हुने निर्वाचित			समानुपातिक निर्वाचन			कुल जम्मा		
		महिला	पुरुष	जम्मा	महिला	पुरुष	जम्मा	महिला	पुरुष	जम्मा
१	प्रदेश नं. १	१	२७	२८	१४	३	१७	१५	३०	४५
२	प्रदेश नं. २	-	३२	३२	२३	३	२६	२३	३५	५८
३	प्रदेश नं. ३	१	३२	३३	१३	६	१९	१४	३८	५२
४	प्रदेश नं. ४	१	१७	१८	८	६	१४	९	२३	३२
५	प्रदेश नं. ५	२	२४	२६	१६	४	२०	१८	२८	४६
६	प्रदेश नं. ६	-	१२	१२	४	१	५	४	१३	१७
७	प्रदेश नं. ७	१	१५	१६	६	३	९	७	१८	२५
	कुल जम्मा	६	१५९	१६५	८४	२६	११०	९०	१८५	२७५
	प्रतिशत	३.६४	९६.३६	१००	७६.३६	२३.६४	१००	३२.७३	६७.२७	१००

स्रोत: निर्वाचन आयोग, २०७४

(ख) राष्ट्रियसभामा महिला सहभागिता

राष्ट्रियसभामा प्रत्येक प्रदेशबाट तीन-तीन जना महिलाहरू निर्वाचित भएका छन् भने नेपाल सरकारको सिफारिसमा राष्ट्रपतिबाट मनोनित एकजना गरी कुल ५९ सदस्य मध्ये २२ जना सदस्यहरू महिला रहेका छन्। यसरी हेर्दा राष्ट्रियसभामा महिलाको प्रतिनिधित्व ३७.२९ प्रतिशत रहेको देखिन्छ।

तालिका ३: राष्ट्रियसभामा महिला सहभागिता

क्र.सं.	प्रदेश	निर्वाचित		जम्मा
		महिला	पुरुष	
१.	प्रदेश नं. १	३	५	८
२.	प्रदेश नं. २	३	५	८
३.	प्रदेश नं. ३	३	५	८
४.	प्रदेश नं. ४	३	५	८
५.	प्रदेश नं. ५	३	५	८
६.	प्रदेश नं. ६	३	५	८
७.	प्रदेश नं. ७	३	५	८
	मनोनित	१	२	३
	कुल जम्मा	२२	३७	५९
	प्रतिशत	३७.२९	६२.७१	१००

स्रोत: निर्वाचन आयोग, २०७४

(ग) सङ्घीय संसद् अन्तर्गतको संसदीय समितिको नेतृत्व तहमा महिलाको सहभागिता

प्रतिनिधिसभा र राष्ट्रियसभामा जम्मा १६ वटा समितिहरू रहेका छन्। तीमध्ये ९ वटा समितिको नेतृत्व महिला सांसदले लिएका छन् भने ७ वटा समितिको नेतृत्व पुरुष सांसदले लिएका छन्। संसदीय समितिको नेतृत्व तहमा करिब ५६ प्रतिशत महिला सहभागिता छ।

तालिका ४: सङ्घीय संसद् अन्तर्गतको संसदीय समितिको नेतृत्व तहमा महिलाको सहभागिता

क्र.सं.	प्रतिनिधिसभा	नेतृत्व -सभापति)		राष्ट्रियसभा	नेतृत्व -सभापति)	
		महिला	पुरुष		महिला	पुरुष
१.	अर्थ समिति		✓	दिगो विकास तथा सुशासन समिति	✓	
२.	अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध समिति	✓		विधायन व्यवस्थापन समिति		✓
३.	उद्योग तथा वाणिज्य र श्रम तथा उपभोक्ता हित समिति		✓	प्रत्यायोजित व्यवस्थापन तथा सरकारी आश्वासन समिति		✓
४.	कानून न्याय तथा मानव अधिकार समिति		✓	राष्ट्रिय सरोकार तथा समन्वय समिति	✓	
५.	कृषि, सहकारी तथा प्राकृतिक स्रोत समिति	✓				
६.	महिला तथा सामाजिक समिति	✓				
७.	राज्य व्यवस्था तथा सुशासन समिति	✓				
८.	विकास तथा प्रविधि समिति	✓				
९.	शिक्षा तथा स्वास्थ्य समिति	✓				
१०.	सार्वजनिक लेखा समिति		✓			
११.	संसदीय सुनुवाई समिति (संयुक्त)		✓	संसदीय सुनुवाई समिति (संयुक्त)		
१२.	राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति र दायित्वको कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन समिति (संयुक्त)	✓		राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति र दायित्वको कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन समिति (संयुक्त)		
	जम्मा	७	५		२	२

स्रोत : <http://hr.parliament.gov.np/np>, 2075/11/28 (12:05pm)

२.१.२. प्रदेशसभा

नेपालको संविधानबमोजिम प्रत्येक प्रदेशमा एक सदनत्मक प्रदेश व्यवस्थापिका रहने व्यवस्था छ। यसमा सम्बन्धित प्रतिनिधिसभामा पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली बमोजिम निर्वाचित हुने सदस्य सङ्ख्याको दोबर सङ्ख्यामा हुन आउने सदस्य र यसबमोजिम कायम हुने सदस्य सङ्ख्यालाई साठी प्रतिशत मानी बाँकी चालीस प्रतिशतमा समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबाट निर्वाचित हुने सदस्यहरू रहने व्यवस्था छ। प्रदेशसभाको कुल सदस्य सङ्ख्या सातवटै प्रदेशमा गरी जम्मा ५५० रहेकोमा महिलाको सङ्ख्या १८९ रहेको छ अर्थात् प्रदेशसभामा महिलाको सहभागिता करिब ३४.३६ प्रतिशत देखिन्छ। नेपालको संविधानबमोजिम सम्पन्न निर्वाचनबाट प्रत्येक प्रदेशबाट निर्वाचित भएका सदस्यहरू र निर्वाचित महिला सदस्यको सङ्ख्या निम्नानुसार छ।

तालिका ५: प्रदेशसभामा महिला सहभागिता

क्र.सं.	प्रदेश	पहिलो हुने निर्वाचित			समानुपातिक निर्वाचन			कुल जम्मा		
		महिला	पुरुष	जम्मा	महिला	पुरुष	जम्मा	महिला	पुरुष	जम्मा
१.	प्रदेश नं. १	२	५४	५६	३०	७	३७	३२	६१	९३
२.	प्रदेश नं. २	५	५९	६४	३२	११	४३	३७	७०	१०७
३.	प्रदेश नं. ३	५	६१	६६	३२	१२	४४	३७	७३	११०
४.	प्रदेश नं. ४	२	३४	३६	१८	६	२४	२०	४०	६०
५.	प्रदेश नं. ५	२	५०	५२	३०	५	३५	३२	५५	८७
६.	प्रदेश नं. ६	-	२४	२४	१३	३	१६	१३	२७	४०
७.	प्रदेश नं. ७	१	३१	३२	१७	४	२१	१८	३५	५३
	कुल जम्मा	१७	३१३	३३०	१७२	४८	२२०	१८९	३६१	५५०
	प्रतिशत	५.१५	९४.८५	१००	७८.१८	२१.८२	१००	३४.३६	६५.६४	१००

स्रोत: निर्वाचन आयोग, २०७४

२.१.३ स्थानीय व्यवस्थापिका (गाउँसभा/नगरसभा)

नेपालको संविधानबमोजिम देशभर ७५३ वटा स्थानीय तह रहने व्यवस्था गरिएको छ। सो स्थानीयतहका निर्वाचित कुल सदस्य सङ्ख्या ३५,०४१ रहेकोमा महिलाको सङ्ख्या १४,३५३ जना रहेको छ। यसरी हेर्दा स्थानीयतहमा महिलाको प्रतिनिधित्व ४०.९६ प्रतिशत हुन आउँछ। स्थानीयतहमा निर्वाचित पदाधिकारीहरूको सङ्ख्यामा महिलाको सङ्ख्या उत्साहजनक देखिनुको साथै नेपालको इतिहासमा राजनीतिक तहमा अहिलेसम्मकै उच्च सहभागिता हो। यसले आगामी दिनहरूमा स्थानीय तहमा महिलाको सहभागिता वृद्धि गर्नुको साथै महिलाको सशक्तीकरण, निर्णयक्षमतामा वृद्धि गरी उच्चतहको राजनीतिक संरचनामा पनि महिलाको सहभागिता अभिवृद्धि गर्न मद्दत पुर्याउँदछ। स्थानीयतहको प्रमुख तथा अध्यक्ष पदमा महिलाको सहभागिता २.३९ प्रतिशत रहेको छ भने उपप्रमुख तथा उपाध्यक्ष तहमा महिलाको सहभागिता करिब ९३ प्रतिशत रहेको छ। स्थानीय तहको पालिकाको सदस्यमा १ जना महिला सदस्य र १ जना दलित महिला सदस्य अनिवार्य हुनुपर्ने कानुनी व्यवस्थाले गर्दा स्थानीयतहमा निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरूमा महिलाको सङ्ख्या सन्तोषजनक रूपमा बढेको छ। स्थानीयतहमा निर्वाचित महिला र पुरुषहरूको विवरण निम्नानुसार छ।

तालिका ६: स्थानीय गाउँसभा/नगरसभामा महिला सहभागिता

क्र.सं.	लिङ्ग	प्रमुख/अध्यक्ष	%	उपप्रमुख/उपाध्यक्ष	%	वडाअध्यक्ष	सदस्य महिला	दलित महिला	अन्य	जम्मा	प्रतिशत
१	महिला	१८	२.३९	७००	९२.९६	६१	६७४२	६५६७	२६४	१४३५३	४०.९६
२	पुरुष	७३५	९७.६१	५३	७.०४	६६८१	०	०	१३२२०	२०६८९	५९.०४
	जम्मा	७५३	१००	७५३	१००	६७४३	६७४३	६५६७	१३४८४	३५०४१	

स्रोत: निर्वाचन आयोग, २०७४

२.२ मन्त्रपरिषद्मा महिला सहभागिता

नेपालको संविधानअनुसार सङ्घीय संसद्का सदस्यमध्येबाट समावेशी सिद्धान्तबमोजिम प्रधानमन्त्रीसहित बढीमा २५ जना मन्त्री रहने गरी मन्त्रपरिषद् गठन गर्न सकिने व्यवस्था छ। सोही संविधानबमोजिम के. पी. शर्मा ओलीको अध्यक्षतामा गठन भएको मन्त्रपरिषद्मा २४ जना सदस्यहरू छन् जसमा ४ जना महिलाहरू रहेका छन्। यो सङ्ख्या हेर्दा मन्त्रपरिषद्मा महिलाको सहभागिता करिब १७ प्रतिशत मात्र रहेको देखिन्छ।

२.३. निजामती सेवा, सेना र प्रहरीमा महिला सहभागिता

नेपाल सरकारले सकारात्मक विभेदको नीति अवलम्बन गरेपश्चात् निजामती सेवामा महिलाको सहभागिता उल्लेख्य रूपमा वृद्धि भएको छ । हाल निजामती सेवामा महिलाको सहभागिता २३ प्रतिशतभन्दा बढी छ । निजामती कितावखानाको वि. सं. २०७५ असार महिनाको तथ्याङ्कअनुसार निजामती सेवामा कार्यरत कुल ८९,०३९ कर्मचारीमध्ये पुरुष कर्मचारी ६७,९१५ छन् भने महिला कर्मचारी २१,२१४ छन् । निजामती सेवामा नीति, निर्माण र निर्णयप्रक्रियामा सहभागी हुने सचिव र सहसचिव पदमा महिलाको सहभागिता क्रमशः ३.१ प्रतिशत र ६.५ प्रतिशत रहेको छ ।

तालिका ७: निजामती सेवामा महिला सहभागिता

सि. नं.	सेवा	महिला	महिला प्रतिशत	पुरुष	पुरुष प्रतिशत	जम्मा
१.	नेपाल आर्थिक तथा तथ्याङ्क सेवा	५२	१२.८१	३५४	८७.१९	४०६
२.	नेपाल इन्जिनियरिङ्ग सेवा	७९५	९.३६	७७०१	९०.६४	८४९६
३.	नेपाल कृषि सेवा	६४९	१३.५६	४१३६	८६.४४	४८९६
४.	नेपाल न्याय सेवा	५२२	१४.८५	२९९३	८५.१५	३५१५
५.	नेपाल परराष्ट्र सेवा	५४	१९.९३	२१७	८०.०७	२७१
६.	नेपाल प्रशासन सेवा	४०८३	१२.२३	२९३१५	८७.७७	३३३९८
७.	नेपाल लेखापरीक्षण सेवा	४३	१२.३२	३०६	८७.६८	३४९
८.	नेपाल वन सेवा	५८३	९.९३	५२८७	९०.०७	५८७०
९.	नेपाल विविध सेवा	१४३७	४३.७८	१८४५	५६.२२	३२८२
१०.	नेपाल शिक्षा सेवा	२९०	१७.७७	१३४२	८२.२३	१६३२
११.	नेपाल स्वास्थ्य सेवा	१२५७४	४६.९४	१४२११	५३.०६	२६७८५
१२.	व्यवस्थापिका संसद् सेवा	४२	१६.८०	२०८	८३.२०	२५०
	जम्मा	२११२४	२३.७२	६७९१५	७६.१८	८९०३९

स्रोत: निजामती कितावखाना, २०७५ असार महिना

त्यसैगरी नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरीबलतर्फ महिलाको सहभागिता क्रमशः ३.२ प्रतिशत, ५.७ प्रतिशत र ४.९ प्रतिशत मात्र रहेको देखिन्छ । उच्चस्तरको नीतिनिर्माण तहमा महिलाको सहभागिता न्यून रहेको छ ।

तालिका ८: नेपाली सेना र प्रहरी तर्फमहिला सहभागिता

नेपाली सेना	महिला प्रतिशत		पुरुष प्रतिशत
	अधिकृत तह	अन्य तह	
नेपाल प्रहरी	अधिकृत तह	५.५४	९४.४६
	अन्य तह	१.७५	९८.२५
सशस्त्र प्रहरी बल	अधिकृत तह	४.४५	९५.५५
	अन्य तह	५.८७	९४.१३
नेपाल प्रहरी	अधिकृत तह	५.१४	९७.८६
	अन्य तह	३.४३	९६.५७

स्रोत: सामान्य प्रशासन मन्त्रालय २०७४

विगत केही वर्षदेखि नीतिनिर्माण र निर्णय गर्ने तहमा महिलाको प्रतिनिधित्व सङ्ख्यात्मकरूपमा वृद्धि भएको भए

तापनि नीतिनिर्माण तहमा महिलाको प्रतिनिधित्व ३३ प्रतिशत पुग्न सकेको छैन । निजामती सेवालगायत सबै सरकारी सेवामा महिलालगायत अन्य पिछडिएका र सीमान्तकृत वर्ग तथा क्षेत्रको सहभागिता बढाउने उद्देश्यले नेपाल सरकारले वि.स. २०६४ सालदेखि सकारात्मक विभेदको नीति कार्यान्वयनमा ल्याएको हो । सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले गरेको अध्ययनअनुसार आ.व. २०६६/६७ देखि कार्यान्वयनमा आएको यस नीतिले आ.व. २०७३/७४ सम्मको अवधिमा अर्थात् समावेशी व्यवस्था लागु भएको सात वर्षको अवधिमा कुल २६,१०६ जना निजामती सेवामा प्रवेश गर्दा महिलाको प्रवेशदर ३२.८ प्रतिशत पुगेको छ । यही दरमा वृद्धि हुँदा पनि दिगो विकासको लक्ष्यअनुसार र समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तबमोजिम महिला र पुरुषको समान सहभागिता कायम गर्न धेरै वर्ष पर्खनुपर्ने देखिन्छ । निजामती सेवामा हाल भएको पदपूर्तिलाई पदका आधारमा विश्लेषण गरेर हेर्दा नीतिनिर्माण तह खासगरी उपसचिव र सहसचिवमा महिलाको प्रवेशदर क्रमशः १३.३६ र १०.४८ प्रतिशत छ । हाल सचिव (विशिष्ट श्रेणी) मा यो दर झन न्यून ६ प्रतिशत मात्र रहेको छ ।

२.४. न्याय सेवामा महिला सहभागिता

न्याय सेवाको कुल कर्मचारी सङ्ख्यामध्ये महिला कर्मचारीको सङ्ख्या १०.७६ प्रतिशत रहेको छ । सर्वोच्च अदालतमा कायम रहेको १६ जना न्यायाधीश मध्ये दुई महिला न्यायाधीश रहेका छन् भने उच्च अदालतमा महिला न्यायाधीशको सङ्ख्या १० जना रहेको छ । त्यसैगरी जिल्ला अदालतमा महिला न्यायाधीशको सङ्ख्या १ रहेको छ । कानून व्यवसायको क्षेत्रमा पनि महिलाको सङ्ख्या न्यून रहेको छ । हाल रहेका १५,९९१ कानून व्यवसायीमध्ये महिला कानून व्यवसायीको सङ्ख्या २,५५० छ ।

तालिका ९: नेपाल न्याय सेवाको अधिकृतस्तरमा महिला कर्मचारीको सङ्ख्या

क्र.सं.	पद	न्याय	कानून	सरकारी वकिल	जम्मा
१.	सहसचिव	२	३	१	६
२.	उपसचिव	६	९	८	२३
३.	शाखा अधिकृत	४४	१७	३५	९६
	जम्मा	५२	२९	४४	१२५

स्रोत: न्याय परिषद् र न्याय सेवा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन २०७२/०७३

तालिका १०: विभिन्न अदालतमा महिला न्यायाधीशको सङ्ख्या

क्र.सं.	अदालत	महिला	पुरुष	जम्मा
१.	सर्वोच्च अदालत	२	१५	१७
२.	उच्च अदालत	१०	१५१	१६१
३.	जिल्ला अदालत	१	२०१	२०२
	जम्मा	१३	३६७	३८०

स्रोत: न्याय परिषद् र न्याय सेवा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन २०७२/०७३

४. नेपालको सार्वजनिक नीतिनिर्माण र निर्णयप्रक्रियामा महिला सहभागिताका चुनौतीहरू

राज्यका निर्णायक तह तथा सार्वजनिक नीतिनिर्माण तहमा महिलाको सहभागिता स्वतन्त्र निर्वाचन तथा राजनीतिक नियुक्तिको माध्यमबाट वा अर्को सरकारी सेवामा महिलाको प्रवेशमध्ये जुनसुकै विधिबाट महिलाको सहभागिता भए पनि यसले उनीहरूको व्यक्तित्व विकास हुनुको साथै नेतृत्व सीपको विकास हुन्छ, आत्मसम्मान र आत्मविश्वास वृद्धि हुन्छ । यसका साथै राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक सशक्तीकरणको तहमा समेत वृद्धि हुन्छ । ऐन, नियम निर्माण तथा निर्णयप्रक्रियामा महिलाको उल्लेख उपस्थिति हुँदा महिलामैत्री ऐन तथा नियमहरू बन्ने सम्भावना हुन्छ । यसले समाजमा सारभूत समानताको अनुभूति गर्न सकिने वातावरणको सिर्जना गर्दछ । नेपाली समाजको संरचना, बनावट, सामाजिक मूल्य, मान्यता, सोच र शैक्षिक अवस्था आदिको कारण नीतिनिर्माण र निर्णयकतहमा महिलाको सहभागिता अपेक्षित रूपमा बढ्न सकेको छैन । अझै महिला सहभागिताको

सङ्ख्यात्मक बढोत्तरीअनुसार गुणात्मक र अर्थपूर्ण सहभागिता बनाउने विषय चुनौतीको रूपमा देखिएको छ ।

महिलाविरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मुलन गर्ने महासन्धि अन्तर्गतको नेपालको छैटौँ आवधिक प्रतिवेदनउपर महिलाविरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मुलन गर्ने समिति (सिड समिति) ले दिएको निष्कर्ष टिप्पणीमा राज्यका सम्पूर्ण निकायहरू र संसद्मा महिलाको प्रतिनिधित्वसम्बन्धी संवैधानिक व्यवस्थामा प्रशंसा गर्दै निम्न विषयमा सरोकार राखेको छ:

- क) न्यायपालिका, कानुन कार्यान्वयन निकाय र परराष्ट्र सेवामा महिलाको न्यून प्रतिनिधित्व हुनु,
- ख) विशेषगरी दलित महिलाको हकमा निर्वाचनको आरक्षण र समानुपातिक समावेशिता सम्बन्धीसंवैधानिक प्रावधानको कार्यान्वयन अर्पाप्त हुनु,
- ग) सङ्घीय तहमा उपसभामुख र स्थानीयतहमा उप मेयर वा उपाध्यक्ष जस्ता तल्लो पदमा, विशेषगरी दलित र आदिवासी जनजाति महिलाको प्रतिनिधित्व हुनु र
- घ) स्थानीयतहमा निर्वाचित महिलाहरू, विशेषगरी दलित र आदिवासी जनजाति महिलाहरूसँग निर्णयप्रक्रियाको क्रममा छलफल सल्लाह नगरिनु र निजहरूलाई प्राप्त जनादेश प्रभावकारी रूपमा पूरा गर्न क्षमता अभिवृद्धि गर्ने प्रयासहरू अपर्याप्त हुनु ।

सार्वजनिक नीतिनिर्माण र निर्णयप्रक्रियामा महिला सहभागिताको सम्बन्धमा देखिएका चुनौतीहरूलाई देहायअनुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

(क) सामाजिक संरचना, मूल्य मान्यता र सोच

नेपाली समाज अझै पनि पितृसत्तात्मक सोच, मूल्य र मान्यताद्वारा निर्देशित छ । नेपालको संविधान, महिलाको हक अधिकारसम्बन्धी विशिष्टीकृत ऐन नियम तथा कानुन र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताले महिला र पुरुषको समान सहभागिताको व्यवस्था गरे पनि व्यावहारिकरूपमा समाजमा छोरालाई बढी मूल्य दिने, छोरीलाई भन्दा छोरालाई बढी अवसर दिने र मुख्य सामाजिक तथा धार्मिक गतिविधिहरूमा छोराको उपस्थितिको अनिवार्यता बोध गर्ने प्रचलन कायमै छ भने महिलाले घरभित्रको सम्पूर्ण काम गर्नुपर्ने अवस्था विद्यमान हुनुले लैङ्गिक भूमिकामा खासै रूपान्तरण भएको देखिँदैन । प्रजनन भूमिका जस्तै बालबच्चाको रेखदेख र परिवारमा वृद्धवृद्धाको स्याहार तथा सामाजिक व्यवहारमा महिलाको संलग्नता बढी भएको र यी कार्यमा पुरुषको पूर्णरूपमा साझेदारी नभएको कारणले गर्दा पनि महिलाको सहभागिता वृद्धि हुन सकिरहेको छैन । महिलाको सहभागिता र समग्र विकासको सन्दर्भमा नदेखिने वा पारदर्शी अवरोध (Glass Ceiling) हटाउने विषय झनै चुनौतीपूर्ण छ ।

(ख) महिलाको न्यून शैक्षिकस्तर र सूचनामा अपर्याप्त पहुँच

नेपालमा पुरुषको तुलनामा महिलाको साक्षरतादर कमी छ । अझ उच्च शिक्षा तहमा महिलाको सहभागिता कम छ । विशेष ज्ञान तथा सीप चाहिने खालको प्राविधिक शिक्षामा महिलाको सहभागिता न्यून छ । वि.सं. २०६८ को जनगणनाअनुसार महिला साक्षरतादर ५७ प्रतिशत मात्र छ । यसमा पनि गरिब घरपरिवारका, दुर्गम क्षेत्रका, आर्थिक तथा सामाजिक रूपले पिछडिएका वर्ग, समुदाय र क्षेत्रमा रहेका महिला, धार्मिक तथा भाषिक अल्पसङ्ख्यक समूहका महिलाको शैक्षिकस्तर न्यून छ । यसले गर्दा न्यूनतम शैक्षिक योग्यता चाहिने सरकारी सेवा तथा निजामती सेवा जस्ता नीति निर्माणमा प्रत्यक्षरूपमा संलग्न हुने क्षेत्रमा महिलाको सङ्ख्यात्मक सहभागिता कम छ । न्यूनतम शैक्षिक योग्यता आवश्यक नपर्ने क्षेत्र जस्तै राजनीतिक क्षेत्रमा पनि शैक्षिक स्तर, पर्याप्त ज्ञान र विज्ञता नभएका कारण महिलाको सङ्ख्यात्मक सहभागिता उल्लेख्य भए तापनि निर्णयमा प्रभाव पार्न सक्ने गरी महिलाको अर्थपूर्ण र गुणात्मक सहभागिता हुन सकेको छैन । यसका साथै राजनीतिक, आर्थिक, शैक्षिकलगायत अन्य सबै क्षेत्रमा भएका सूचनाहरूमा महिलाको सहज पहुँच छैन भने सही र पूर्ण सूचनाको अभावको कारणले पनि महिलाको सहभागिता खुम्चिन पुगेको छ ।

(ग) महिला स्वयंमा आत्मविश्वास र जोखिम लिनसक्ने क्षमता तुलनात्मक रूपमा कम हुनु

महिला हुर्केको समाजको सामाजिक संरचना, मूल्य र मान्यता, उनीहरूले आर्जन गरेको शिक्षा र ज्ञानको स्तर, आर्थिक स्रोत तथा साधनमा महिलाको स्वामित्व तथा नियन्त्रणको अवस्था, आर्थिक परनिर्भरताको अवस्था आदिको कारणले गर्दा

सार्वजनिक क्षेत्रको नेतृत्व तथा निर्णायक तहमा महिलाको सहभागिता कम छ । आफूमा भएको सीप, ज्ञान, क्षमतामा रही निर्णय गर्न सक्ने पर्याप्त आधार तथा सम्भावना हुँदाहुँदै पनि आत्मविश्वासको कमी भएको कारण गर्दा महिलाहरू तत्काल निर्णय गर्न नसक्ने अवस्था छ । निर्णय गर्न पुरुष समकक्षीलाई सोध्ने वा उनीहरूको मनोभावअनुसार निर्णय गर्ने वा बढी नै भावुक भएर निर्णय गर्ने कारणले गर्दा पनि महिलाहरूले आफूलाई अब्बल रूपमा स्थापित गर्न सकेका छैनन् । यसका साथै निर्णय गर्दा हुने जोखिम वहन गर्ने क्षमता पनि महिला पुरुषको तुलनामा पछि परेको कारणबाट महिलाको सहभागिता सीमित भएको पाइन्छ ।

(घ) महिलामा भएको ज्ञान, सीप, क्षमता, योग्यता र कौशलताप्रति सजिलै विश्वास नगर्ने तथा स्वीकार नगर्ने प्रवृत्ति

समाजमा विद्यमान पितृसत्तात्मक सोच, संरचना आदिको कारण महिलाको सीप, क्षमता र ज्ञानलाई समाज, सङ्गठन र संस्थाले सहजै स्वीकार गर्न सकेको अवस्था छैन । महिलाले लिएको नेतृत्वको छहारीभित्र पुरुष सहजै बस्न सक्ने प्रवृत्ति छैन । कतिपय अवस्थामा कानुनीरूपमा बाध्यकारी भएपनि व्यावहारिकरूपमा महिलाको नेतृत्व र नियन्त्रणलाई सहजै स्वीकार गर्न सकेको पाइँदैन । यसले महिला स्वयंलाई आफूमा भएको क्षमतामा अवमूल्यन गर्न बाध्य पार्ने र आफूमा भएको योग्यता, क्षमताप्रति नै निराशा पैदा हुन सक्ने जोखिम सिर्जना गर्दछ । महिलाले पुरुषसहर सबै क्षेत्रमा समानरूपले कार्यसम्पादन गर्ने अवस्था हुँदाहुँदै पनि मनोवैज्ञानिक त्रास वा महिलाको क्षमता, योग्यता तथा विज्ञताप्रति पूर्णरूपमा विश्वास गर्न नसकेको कारणले महिलालाई निर्णायकतहको जिम्मेवारी कम दिइने वा सकेसम्म जिम्मेवारी नदिने कारणबाट पनि नीतिनिर्माण र निर्णायकतहमा महिलाको सहभागिता कम देखिएको छ । विभिन्न सरकारी तथा निजामती सेवाको नीतिनिर्माण तथा निर्णय गर्ने तहमध्ये महिलाहरू सहायक तथा उपतहमा बढी रहेको अवस्था विद्यमान छ । हाल विभागीय तहको जिम्मेवारी हेर्दा धेरै महिला सहसचिवहरू उपमहानिर्देशकको जिम्मेवारीमा रहेका यथार्थता हाम्रो सामु छ । स्थानीयतहको निर्वाचनबाट प्राप्त परिणाम हेर्दा पनि करिब ९३ प्रतिशत महिलाहरू उप तहमा रहेको अवस्था छ भने २ प्रतिशत महिला मात्र नेतृत्व तहमा रहेका छन् । समग्रमा महिलाको भूमिका, क्षमता र कार्यसम्पादनमा कायम रहेको विश्वासको खाडल कम गरी महिला र पुरुषको अवस्था वा हैसियत समान बनाउने विषय झनै चुनौतीपूर्ण छ ।

(ङ) महिला तथा बालबालिका उपर हुने शारीरिक, मानसिक तथा यौनजन्य हिंसाको विद्यमानता

नेपाली समाजमा महिला हिंसाको प्रमुख कारकको रूपमा अशिक्षा, अभाव, अन्धविश्वास, पछाँटेपन, हानिकारक प्रथा, प्रचलन र अभ्यास रहेको पाइन्छ । महिलाविरुद्ध हुने शारीरिक, मानसिक तथा यौनजन्य हिंसाको सङ्ख्या दिनप्रतिदिन वृद्धि हुँदैगएको छ । अझै घरपरिवार र नजिकका चिनेजानेका व्यक्तिबाट महिला र बालबालिका बढी पीडित हुने गरेका छन् । यस किसिमको हिंसाले महिलाको शारीरिक, मानसिक तथा आर्थिक क्षति हुनुको साथै महिलाको समग्र विकासमा बाधा तथा अवरोध सिर्जना गर्दछ । विभिन्न किसिमका हिंसाको विद्यमानताले नेपाली समाजमा महिलाको सशक्तीकरण र लैङ्गिक समानताको प्राप्ति र विकासमा ठूलो चुनौती खडा गरेको छ । महिलाहरूको कार्यस्थल पनि पूर्णरूपमा सुरक्षित तथा मर्यादित हुन सकेको छैन । महिलाको सार्वजनिक जीवनमा हुने सहभागिता तथा महिलाको समग्र विकासको प्रमुख बाधकको रूपमा रहेको महिलाविरुद्ध हुने हिंसाको अन्त्य चुनौतीपूर्ण देखिएको छ ।

(च) महिलाको हक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता र राष्ट्रिय कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन

राज्यका सबै निकायमा महिलालाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागी हुने हकलाई महिलाको हकको रूपमा मात्रै नभई मौलिक अधिकारको रूपमा संविधानमा नै व्यवस्था छ । यसलाई कानून बनाई कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने अवस्था छ । महिलाको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने गरी बनाइएका विभिन्न क्षेत्रगत तथा विशिष्टीकृत ऐन, नियमावली तथा नीतिहरूको प्रभावकारीरूपमा कार्यान्वयन गरी महिलाको समानुपातिक सहभागिता सुनिश्चित गर्ने विषय चुनौतीको रूपमा देखिएको छ । त्यसैगरी महिलाविरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि, बेइजिङ कार्ययोजना र दिगो विकासका लक्ष्यहरूलाई प्रभावकारीरूपमा कार्यान्वयन गरी महिला सहभागिता सुनिश्चित गर्ने विषय चुनौतीको रूपमा देखिएको छ । सङ्घीय शासन व्यवस्थाबमोजिम सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय सरकारले कानून बनाई कार्यान्वयन गर्नुपर्ने कारणले गर्दा पनि अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता र राष्ट्रिय कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा थप चुनौती देखिएको छ ।

(छ) महिला सशक्तीकरण तथा लैङ्गिक समानताको क्षेत्रमा पर्याप्त लगानी गर्नु

नेपालमा आ.व. २०६४।६५ देखि लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट विनियोजन सुरु भएको र हाल प्रत्यक्ष लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट विनियोजन ३७ प्रतिशतको हाराहारीमा पुगेको छ। महिलाको सहभागिता वृद्धि, क्षमता विकास, कार्यबोझमा कमी आउने, समय बचत गर्ने र आयआर्जन गर्ने क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याउने गरी बजेट विनियोजन प्रणाली भए पनि खर्चको अनुगमन गर्न सकिएको छैन भने सङ्घीय शासन व्यवस्थाबमोजिम प्रदेश र स्थानीयतहमा लक्षित बजेट विनियोजन गरी खर्चको प्रभावकारी मूल्याङ्कन गर्ने प्रणाली स्थापित गर्नुपर्ने देखिन्छ।

(ज) सारभूत समानता कायम गर्ने।

नेपालको संविधानलगायत विशिष्टीकृत ऐनहरूले महिलाको औपचारिक समानतामा ध्यान दिएको छ। यसको असर र परिणाममा ध्यान नपुर्याएको कारण व्यवहारमा समानताको अनुभूति हुन सकेको छैन। अर्थात् परिणाममा लैङ्गिक समानता हासिल गर्न खासै योगदान पुग्न सकेको देखिँदैन। विशेषगरी ग्रामीण भेग, दुर्गम क्षेत्र र ऐतिहासिकरूपमा बहिष्कृत समूहका महिलाको शिक्षा, स्वास्थ्य, सशक्तीकरणको क्षेत्रमा सुधार गरी नीतिनिर्माण र निर्णायक तहमा उनीहरूको सहभागिता गराउने विषय चुनौतीपूर्ण छ।

५. नेपालको सार्वजनिक नीतिनिर्माण र निर्णयप्रक्रियामा महिला सहभागिता वृद्धि गर्ने उपायहरू

हालका दिनहरूमा नीतिनिर्माण र निर्णयतहमा महिलाको सहभागिता वृद्धि सकारात्मक देखिएको छ। यद्यपि राष्ट्रिय औसतमा हेर्दा देखिएको सकारात्मक सूचक सबै समूह र समुदायमा समानरूपमा लागु हुन सक्ने अवस्था छैन। त्यसैले महिलाको सहभागिता अभिवृद्धि गर्न महिलाभित्रको समूह र समावेशीकरणलाई सूक्ष्मरूपमा विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ। सार्वजनिक नीतिनिर्माण र निर्णयप्रक्रियामा महिला सहभागिता वृद्धि गर्ने उपायहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छः

- (क) राजनीतिक दलको विधानमा नै संविधान, राजनीतिक दल तथा निर्वाचन सम्बन्धीकानूनमा व्यवस्था भएअनुसार विभिन्न तहका समिति तथा निर्वाचनमा महिलाको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने व्यवस्था गर्ने। निर्वाचन प्रक्रियामा क्षमताको आधारमा सम्भावित महिला उमेदवारलाई अवसर प्रदान गरी आर्थिक सहयोग प्रदान गर्ने।
- (ख) हालको निर्वाचनप्रणालीको समीक्षा गरी पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणालीमा महिलाको उमेदवारी वृद्धि गर्ने एवमं महिला र पुरुषका लागि पालैपालो हुने गरी समानुपातिक प्रणाली (Slide वा Zipper प्रणाली) लागु गर्ने।
- (ग) स्थानीयस्तरदेखि नै महिलाको नेतृत्व विकास र नेतृत्वको अवसर सिर्जना गर्ने। महिला तथा समावेशी समूहको क्षमता विकास केन्द्रित जनचेतना तथा प्रशिक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- (घ) अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता, संविधान र कानूनबमोजिम देशभित्र तथा देशबाहिर सहभागिता, प्रतिनिधित्व तथा मनोनयन गर्दा महिलाको सहभागिता प्रतिबद्धताबमोजिम कम नहुने गरी गर्ने।
- (ङ) सरकारी तथा सार्वजनिक सेवामा कार्यान्वयनमा रहेको सकारात्मक विभेद तथा आरक्षणको नीतिको प्रभावकारिता मूल्याङ्कन गरी महिलाभित्रको समूह तथा समावेशी समूहमा यो नीति केन्द्रित गर्ने।
- (च) सूचनामा महिलाको पहुँच वृद्धि गर्ने तथा सरकारी तथा सार्वजनिक सेवामा महिलाको आकर्षण बढाउने गरी अभिमुखीकरण, सचेतनामूलक तथा क्षमता विकासका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- (छ) महिलाको शिक्षा, स्वास्थ्य तथा क्षमता विकासको क्षेत्रमा लगानी वृद्धि गर्ने गरी प्रदेश र स्थानीयतहसम्म लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट विनियोजन प्रणाली लागु गर्ने र महिलालक्षित लगानीको खर्च तथा प्रगतिको नियमित अनुगमन एवं मूल्याङ्कन गर्ने।
- (ज) सार्वजनिक क्षेत्रमा महिलाको सहभागिता दर्शाउनेलगायत महिलासम्बन्धी सम्पूर्ण तथ्याङ्क, सूचना तथा जानकारी अद्यावधिक गर्ने गरी लैङ्गिक तथ्याङ्क (Gender Statistics) प्रणालीमार्फत नियमित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने। लैङ्गिक तथ्याङ्कको नियमितरूपमा प्रकाशन तथा प्रचारप्रसार गर्ने। यस किसिमको कार्यले महिलाको क्षेत्रमा भएको

Gap को जानकारी दिने र यस्ता विषयहरू राजनीतिक मुद्दा बनी उच्चतहबाट तत्काल सम्बोधन हुन सक्छ ।

- (झ) सरकारले लगानी गरेका निजी तथा अन्य निकायमा सकारात्मक विभेदको नीति अनिवार्य अवलम्बन गर्ने ।
- (ञ) महिलाको कामको क्षेत्र (World of Work) परिवर्तन भएकाले महिलाको लैङ्गिक भूमिका (Gender Role) मा रूपान्तरण गर्ने गरी पुरुष सहभागिता तथा सहकार्य प्रोत्साहन गर्ने, शिशु स्याहार तथा हेरचाह केन्द्रको स्थापना तथा सहज पहुँचको सुनिश्चितता गर्ने, महिलाको श्रम र समयको बचत हुने गरी प्रविधिको प्रयोगमा जोड दिने, यस्तो प्रविधि सर्वसुलभ तथा सहूलियत दरमा उपलब्ध गराउने ।
- (ट) सार्वजनिक निकाय (संरचना, कार्यप्रक्रिया, कार्यसंस्कार, सञ्चार, कार्यस्थल आदि) लाई लैङ्गिक संवेदनशील, सुरक्षित तथा महिलामैत्री बनाउने ।
- (ठ) सार्वजनिक क्षेत्र, सार्वजनिक नीतिनिर्माण र नेतृत्वमा रहेका महिलालाई Role Model को रूपमा प्रस्तुत गर्ने जसले आगामी पुस्ताका महिलाहरूलाई नेतृत्व लिन र यस क्षेत्रमा सहभागी हुन प्रेरणा दिन्छ र तयारी अवस्थामा राख्न मद्दत पुर्याउँछ ।

६. उपसंहार

नेपाल एकात्मक शासन व्यवस्थाबाट सङ्घीय शासन व्यवस्थामा रूपान्तरण भएको सन्दर्भमा सबै तहको संरचनामा महिलाको हक, अधिकार संस्थागत गरी नीतिनिर्माण र निर्णयप्रक्रियामा महिलाको अर्थपूर्ण र प्रभावकारी सहभागिता सुनिश्चित गर्ने महत्वपूर्ण अवसर हो । राज्यका सबै अङ्ग, तह र संरचनामा संविधानको व्यवस्थाबमोजिम समानुपातिक समावेशिता सुनिश्चित गर्ने वातावरण तय गर्नुपर्छ । यस्ता व्यवस्थालाई व्यवहारमा अनुभूति हुने गरी कार्यान्वयन गर्न पर्याप्त स्रोतसाधनको व्यवस्थासहित समयबद्ध कार्ययोजना अनिवार्यरूपमा लागु गर्नुपर्दछ । राज्यका तीनै तहको संरचनामा महिला सहभागिता अभिवृद्धि गर्न संस्थागत संयन्त्रको सुदृढीकरण र उत्तरदायीत्वको विकास गर्नुपर्छ । मुख्यरूपमा महिलाको शिक्षा, स्वास्थ्यको स्तर अभिवृद्धि गरी सशक्तीकरणको सूचक वृद्धि गर्न सकेमा सबै तह र क्षेत्रमा महिलाको सहभागिता क्रमिक रूपमा सुधार हुन्छ र सहभागिता गुणस्तरीय हुनुको साथै अर्थपूर्ण हुनसक्छ । त्यसैले महिलाको नीतिनिर्माण र निर्णयिक तहमा सहभागिता अभिवृद्धि गर्न प्रारम्भिकरूपमा शिक्षा र स्वास्थ्यमा लगानी बढाउन आवश्यक छ र समयसापेक्ष क्षमता विकास गर्ने कार्यलाई प्राथमिकताका साथ अगाडि बढाउन जरुरी छ ।

स्रोत सामाग्री:

१. नेपालको संविधान,
२. नेपालमा महिलाको प्रगति (सन् १९९५-२०१५) सारभूत समानता सहभागी संस्था,
३. निर्वाचन आयोगका दस्तावेजहरू,
४. महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयका दस्तावेजहरू,
५. निर्वाचनमा लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरण २०७४, निर्वाचन आयोग र
६. CEDAW/C/NPL/CO/6_Concluding Observation on 6th Periodic Report of Nepal (ADVANCE UNEDITED VERSION) 9 November 2018.

Legal provision of Inter - Country Adoption in Nepal

 Mahendra Shrestha

Background

Adoption is the permanent legal transfer of all parental rights from one person or couple to another person or couple. Adoptive parents have the same rights and responsibilities as biological parents, and adopted children have all of the emotional, social, legal and kinship benefits of biological children.

Adoption transfers all legal parental rights and responsibilities to the adoptive parents. The birth parents of the child lose all legal access to their child once an adoption order is approved by the concerned Authority. The child becomes a new member of the adoptive family and receives the same rights as if he or she were born into that family. Adoption is permanent.

Only on very rare occasions have adoption placements been reversed (<https://www.barnardos.org.uk/fosteringandadoption/adoption/what-is-adoption.htm>).

In 1910 B.S., there was the provision of domestic adoption in Muluki Ain, and was continuing adoption in Muluki Ain 2020 B.S. Inter-Country adoption was started in Nepal after the six amendment of Muluki Ain in 2034 B.S. From 2034 B.S. to 2057 B.S. the Inter-Country adoption task was done by the Ministry of Home Affairs. After 2057 B.S. to present time it is under the jurisdiction of Ministry of Women, Children and Senior Citizen.

Muluki Dewan Samhita, 2074 B.S. (Civil Code) has provisioned a separate chapter for Inter-Country Adoption which was in a 'Clause' before. This is a comprehensive Act for Inter-County Adoption. This Act has clearly mentioned 'Best Interest of the Child' should be taken into care in connection to Inter-Country Adoption. Government of Nepal should notify in 'Nepal Gazette' the name of the countries opened for Inter-Country Adoption. A Foreign citizen needs permission from the Government of Nepal to adopt a Nepali child or a child of a foreigner who resides in Nepal.

**Former Secretary of Government of Nepal*

Who can adopt?

A couple who have no child/ren even after ten years of marriage. A Single female, a widow, a divorcee or judicially separated woman who has no child and completed forty five years of age but has not completed fifty five years of age.

A single male, a widower, divorcee or judicially separated male who has no child who has completed forty five years of age but has not completed fifty five years of age.

Foreign citizen of the following conditions shall not be granted permission for adoption:

- One who is not mentally sound.
- One who is convicted from the court, in Nepal or in her/his native country, in an immoral criminal offense.
- A citizen of the country where Nepalese citizen is forbidden to be adopted or where the rights of the adopted child and biological child is not the same.
- Age difference between the prospective adoptive parent/s (PAP) and adopted child should be more 25 year of age but it will not affect the adoption within three generations of the hierarchy.

Who can adopt more than one child ?

Where a foreign country's law permits the citizen of that country to adopt more than one child, he or she can adopt a child even if he or she has a child.

Who cannot be adopted ?

- Child who has completed 14 years of age,
But it will not affect the adoption within three generations of the hierarchy
- If the child is already been adopted,
But,
If the adoption was annulled by a legal procedure this clause will not be affected.
- The adoptive child is of upper-hierarchy than the PAP
- Even if the PAP is not a Nepali citizen,
This clause will not affect non-resident Nepali citizen who has got foreign citizenship.

Child can be adopted

- Child who have stayed at least six months in a child homes,
- An orphan child whose both parents have deceased and have no guardian,
- Voluntarily abandoned child by either single mother or single father,
- A child whose parents cannot be traced or has deceased or if alive but they have left the first spouse and married another person. In this condition, if the child is the only offspring, the person or organization upbringing the child can relinquish the child for adoption by a written consent.

Consent is needed

In case of the child who has completed ten years of age, and is going to be adopted the written consent of the child witnessed by his/ her parents or guardians or responsible person is compulsory. Before taking this consent the meaning of adoption, and legal responsibilities and consequences should be briefed to their parents. The consent should be taken voluntarily.

The adopted child can use the surname of the biological family and/or adopted family.

The adopted child cannot claim to be beneficiary to the biological family's inheritance.

The liability of the adoptive family is also mentioned in the law.

If adoptive family has adopted a relinquished child, they should provide facilities to the child to communicate with the biological family.

In the civil code there are the provisions in which conditions the adoptions will be invalid.

Inter-country adoption will be valid

If a foreign citizen adopts a Nepali child or a child of a foreigner who resides in Nepal as an adopted son or a daughter, inter-country adoption will be valid.

Best interest of the child ought to be considered when granting approval of adoption

Before granting approval of adoption of a child Government of Nepal shall consider the best interest of the child, the protection of child's human rights, the prevention of abduction, trafficking or other possible abuses.

Orphan certificate is compulsory

For the following child a certificate of an orphan can be received by submitting the concerning document to the District Administration Office:

- An abandoned child found by the police and whose father/mother cannot be traced.
- an abandoned child found in a hospital or a health organization,
- a child whose parent are not traced out, or
- A child whose both parents are dead and does not possess any property for upbringing.

Voluntarily abandoned child

The below mentioned child relinquished to a child-home through the District Administration Office, after failing to care of the child's upbringing and education by the following persons, by executing a deed relating thereto:-

- By a mother, in the case of a child whose father is dead or missing and the mother has consummated another marriage,
- By a mother, if she has more than one child, and the father is dead or is missing or is of unsound mind, and the mother cannot financially afford upbringing and education of the children.
- By a father, if he has more than one child, and the mother is dead or is missing or is of unsound mind, and the father cannot financially afford upbringing and education of the children.
- By a guardian or responsible person, in the case of an orphan child who has no property.

Inter-country Adoption Board

- In order to act as a Central Authority for the recommendation of granting approval to a foreign citizen for adoption of a child Government of Nepal shall, by a notification published in the Nepal Gazette, form an Inter-country Adoption Board or assign to any government body to do such work.

While constituting a board there will one child rights expert working at least fifteen years in the child rights sector.

The functions, rights and duties of the Board -

- To frame and recommend to Government of Nepal on policy matters of inter-country adoption,
- To coordinate various agencies on matters of inter-country adoption,
- To prevent undue economic and other monetary benefit in the adoption process,
- To make available any information asked by the Central Adoption Agency or other Government Agency relating thereto of other countries about the state of adopted child,
- To prevent child abuse, exploitation, trafficking or kidnapping likely to happen while effecting adoption and to protect Nepali children from any other practice likely to impair them.
- To make recommendation to Government of Nepal to determine the fees for adoption,
- To design the format of application to be filed for adoption,
- To make arrangements for maintaining confidentially the records of the adopted children, their biological father/mother or adoptive father/ mother.
- To carry out other functions relating to inter-country adoption.

The performance procedures and other matters including relating to the meeting of the Board shall be as determined by the Board itself.

Application to be filed for adoption:

A foreign citizen or spouse who can adopt from Nepal desiring to adopt a Nepali child or a child of a foreign citizen who is residing in Nepal should file an application before the Board, with the following documents, through proper channel.

- applicant's birth registration certificate,
- applicant's recent photograph,
- Photocopy of applicant's passport,
- a document certifying the marital status of the applicant,
- Applicant's health certificate issued by a medical doctor.
- a certificate issued by the governmental body of the concerned country to the effect that applicant bears good characteristics and is not convicted guilty from a court in a criminal charge,

- a document that certifies applicant's property and income source,
- applicant's social, psychological home study report,
- The age, gender and other details of the child sought for adoption,
- A consent letter issued by the government of his or her country to adopt from Nepal,
- a guarantee letter issued by the government of the concerned country or the embassy of that country in Nepal or designated for Nepal to the effect that under the law of the country of the applicant the status of the child is equal to that of his or her own biological child,
- A guarantee letter issued by the government of the applicant's home country, embassy of that country in Nepal or designated for Nepal to the effect that under the law of the country of the applicant is eligible for adoption and has capacity to bear all responsibility including upbringing, health care, education and protection of the child to be adopted.

The document shall be written in English language or be translated into English or Nepali language by an authorized body.

If it is found appropriate to grant permission for adoption as per the request of the applicant, the Board shall forward to the matching committee, by keeping confident the name and address of the applicant.

While filing application, application fee, as prescribed by the Government of Nepal, has to be deposited.

Provision of Child Matching Committee:

The government of Nepal will constitute matching committee and publish it in the Nepal Gazette. This committee will execute the matching process as per the applicant's desired child and forward to the Central Authority (Board).

To make recommendation by matching committee:

After matching the child to the prospective adoptive parent, the matching committee shall recommend the name of child to the Board.

Approval of adoption:

As per the matching received from matching committee if the Central Authority (Board) deems it is appropriate to grant the child for adoption to the applicant, it will recommend to the Government of Nepal for final approval.

If Government of Nepal finds reasonable after examining the recommendation made by the Board, it will grant approval to the applicant for adoption of the child.

After approval has been granted, Government of Nepal shall issue an Adoption Decree. After issuing Adoption Decree, adoption shall be deemed to have duly been effected from Nepal.

If the father or mother or guardian of the concerned child desires to stop the relinquishment and take back the child prior to granting approval to the applicant, such a child may be withdrawn from the adoption process.

After the approval of adoption, the applicant shall be physically present to receive the child. If the applicants are a couple and one of them is unable to be present physically, the spouse may receive the child by submitting a certified consent letter of the absent spouse.

After approval is granted to a foreign citizen for adoption of any child, Government of Nepal shall have to provide information thereof to the Central Authority for inter-country adoption of the country of the adoptive parent/s and also to the embassy of the concerned country designated for Nepal.

There is a provision of appeal if an applicant/s is not satisfied by the decision made by the Government of Nepal they may file an appeal before the concerned High Court.

Special provision for the selection of family for the special needs children

The Board may match on a priority basis the applicant having applied to adopt special need children. "Special needs child/ren" means orphan child/ren or voluntarily abandoned child/ren requiring special care due to physically or mentally challenged or over age child.

The Board shall determine whether any child is a special need child.

while selecting family and child requiring special need children pursuant to the same sub-section, priority will be given on first come first basis, if the child is not matched as demanded by the applicant then the next child will be matched to the family.

Special provision on granting for adoption:

If any Foreign Head of the State or Head of Government, Head of International Inter-Government Organization, Nobel Prize Winner, Person or Business-person (having annual income more than three hundred thousand US dollar) wishes to adopt a child shall have to file an application before the Board with formal recommendation of Head of the State, Head of Government of foreign country.

After making an inquiry into the application received, if Board finds that such foreign citizen is eligible to adopt a child as requested by him/her, the Board may make recommendation to Council of Ministers, Government of Nepal.

Council of Ministers, Government of Nepal may grant approval to such foreign citizen to adopt a child from Nepal. He/she shall abide to other provisions as written in adoption chapter.

Post adoption report:

The adoptee shall have to submit post adoption report every six months up-to first two years and after that every year through the Nepalese embassy or consular general located in the adoptee's country or Ministry of Women, Children and Senior citizens, Government of Nepal

Monitor of the child:

The Board itself monitor about Nepali adopted children or form a sub-committee to monitor, comprising representative of Nepalese embassy or consular general based in that country, until such the children attains maturity.

The monitoring report should be submitted to Ministry of Women Children and |Senior

Citizens, Government of Nepal.

If the adopted Nepalese child's best interest is not served when the child is living with the adoptive parent, Government of Nepal may draw attention of the Government of the concerned country through diplomatic channel.

Where the situation of the adopted Nepalese child is not improved even after attention was drawn, Government of Nepal may, by a notification in the Nepal Gazette, remove such a country from the list of adoption.

A suit may be filed to the adoptive family on the grounds of failure to make proper medical care, education by the Nepalese embassy or consular general based in the concerned country for annulment of adoption.

Government of Nepal has to issue necessary guidelines to make inter-Country adoption implementable. The provision of inter-country adoption in Muluki Dewani Samhita is a significant steps to regularize the adoption system. Certainly the reforms will protect the rights of the child.

References

Anterdesiya Dharmaputra Dharmaputri Bewasthapa Bikash Samiti (2070, 2071, 2072, 2073 and 2074 B.S.) *Nepalko Dharmaputra, Dharmaputri sambandhi Sthiti Pratibedan*. Kathmandu.

Subedi, Rabin (2075 B.S.) *Muluki Samhita yektippani*. Kathmandu :Rastriya SuchanaManch.

ज्येष्ठ नागरिकको सशक्तीकरण

✍ महेंद्र सँबुले

ज्येष्ठ नागरिक

१. मानव जातिको सृष्टिकालदेखिको विद्यमान यथार्थ हो- मानिस वृद्ध हुन्छ, उसको मृत्यु हुन्छ र केहीको पुनर्जन्म हुन्छ । मानिसको उमेर बढ्ने क्रम अनिवार्य प्राकृतिक नियम र स्वाभाविक जैविक प्रक्रिया हो । बुढ्यौली मानव जीवनको पछिल्लो एवं उत्तरार्धको अवस्था हो । प्रायः अधिकांश मानिसले बुढ्यौली जीवन बिताउनै पर्दछ, जो लामो उमेरसम्म बाँच्दछ । संसारमा त्यस्तो घर एकाध होला, जहाँ पाका उमेरका ज्येष्ठ नागरिक नरहेका हुन् । प्रायः सबै घरपरिवारमा ज्येष्ठ नागरिक रहेका हुन्छन् । हरेक व्यक्ति, जो जीवनको उत्तरार्धमा आइपुग्छ उसले जीवनमा थुप्रै विविध प्रकारका उकाली-ओराली पार गर्दै, आरोह-अवरोह खेप्दै, जीवन बिताई आएको छ । ज्येष्ठ नागरिकले उमेरसँगै विविध प्रकारका अनुभव हासिल गर्ने भएकाले उमेर वृद्धिबाटै पनि मानिस बुढ्यौली अवस्थामा पुग्दै परिपक्व हुन पुग्दछन् । तसर्थ, उनीहरूको ज्ञान, सोच, विचारबाट समाज समृद्धशाली बन्न मद्दत पुग्दछ । बुढ्यौली, उमेर र भूमिकाबीच घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको हुन्छ । बुढ्यौलीलाई शारीरिक, मानसिक र सामाजिक गरी तीन प्रकारका अन्तरसम्बन्धित प्रक्रियाहरूको प्रतिफलका रूपमा लिइन्छ ।

२. ज्येष्ठ नागरिक राज्यका सदस्य हुन् । ज्येष्ठ नागरिक राष्ट्रका अमूल्य निधि र सम्पत्ति हुन् । ज्येष्ठ नागरिकसँग लामो अनुभव, फराकिलो ज्ञान, बहुमूल्य सीप हुने भएकाले हामीले उनीहरूबाट लिन मात्र खोज्नु पर्छ/सक्नुपर्छ । उनीहरूसँग हामीलाई दिने धेरैभन्दा धेरै विषयमा राष्ट्र र जनतालाई सुखी, समृद्ध बनाउन सक्ने ज्ञान छ । ज्येष्ठ नागरिक जिउँदा इतिहास नै हुन्, हामीले लिपिबद्ध गर्न मात्र सक्नुपर्छ । उनीहरूको ज्ञान अनुभवलाई सँगालेर राख्ने र राष्ट्रिय जीवनका हरेक क्षणमा उपयोग गर्न जान्नु मात्र पर्दछ । ज्येष्ठ नागरिकहरू साँचो रूपमा जीवन्त पुस्तकालय नै हुन् । उनीहरूलाई पढ्न, बुझ्न र अध्ययन गर्न सक्नुपर्दछ । हाम्रो जीवन त्यसबाट सार्थक र समृद्धशाली बनाउन सकिन्छ, किनकि, उनीहरूले आफ्नो जीवनकालमा धेरैपटक समस्या, चुनौती र अप्ठ्यारासँग जुधी राष्ट्रलाई अगाडि बढाएका छन् । ज्येष्ठ नागरिकहरू अतीतका पौरख र वर्तमानका सम्पदा हुन् । हामीले उनीहरूको सम्मान गर्दै संरक्षण गर्नसक्नु पर्दछ । घरपरिवार, नातागोता, समाज र राष्ट्रका प्रतिष्ठा हुन् जसले आफ्नो जीवनकालमा अनगिन्ती मूल्यवान कार्यहरू सम्पन्न गरेका थिए । आज हामीले उपयोग गरिरहेका घर, जग्गा, विद्यालय, मठमन्दिर, मस्जिद, चर्च, अस्पताल, अफिस आदि सबैजसो ज्येष्ठ नागरिकको योगदानको प्रतिबिम्ब नै हुन् । कतिपयले राज्य व्यवस्थामा सरिक हुने अवसर पाए र उनीहरूले राज्य व्यवस्थाका अनगिन्ती व्यवस्थापकीय कार्यमा योगदान दिए । कतिले स्वतन्त्ररूपमा नयाँनयाँ खोज तथा विकास र व्यावसायिक कार्यहरू सम्पन्न गरे । तसर्थ, हामीले उनीहरूले सम्पादन गरेका कामको सम्मान र उनीहरूप्रति गौरव गर्नुपर्दछ ।

३. ज्येष्ठ नागरिकहरू भाषा, धर्म, संस्कृति र समुदायका अलौकिक तीर्थस्थल हुन् । उनीहरूमा अनगिन्ती भाषा संस्कृतिका अपार भण्डार रहेका छन् । उदाहरणका लागि, शताब्दीपुरुष सत्यमोहन जोशी, राष्ट्रकवि माधव घिमिरेलाई लिन सकिन्छ । उनीहरूको अनुभव र ज्ञानलाई उपयोग गरी भाषा संस्कृतिको विकास र समृद्ध बनाउन सक्ने सम्भावनाहरू प्रशस्त छन् । ज्येष्ठ

नागरिकहरू खुसी र समृद्धिका द्योतक हुन्, जसले आफ्ना जीवनका महत्त्वपूर्ण समय देश र जनताका लागि समर्पण गरे। उनीहरूलाई खुसी, सुखी देख्न सम्मान योग्य, मर्यादित र सकिनेसम्म सबल बनाई बाँकी जीवन सरल र सहज बनाउन केही व्यवस्थापकीय कार्य गर्नुपर्दछ। त्यसैले, राज्यले यी नागरिकलाई सशक्त गर्ने, व्यक्तित्व विकास गर्ने, संरक्षण र संरक्षकत्व प्रदान गर्ने गर्नुपर्दछ।

४. बुढ्यौलीको अवस्थामा पुगेका व्यक्तिलाई अमेरिका र बेलायतमा ज्येष्ठ नागरिक (Senior Citizens) भन्ने गरिन्छ भने विश्वका धेरै देशमा समाजका पाकाव्यक्ति (Elders) भन्ने गर्दछन्। नेपालमा ६० वर्ष उमेर पूरा भएका र सोभन्दा माथि उमेरका व्यक्तिलाई ज्येष्ठ नागरिक (ज्येष्ठ नागरिक ऐन, २०६३ '२' क) भनिएको छ। विश्वका कतिपय विकसित मुलुकहरूमा ६५ वर्ष उमेरमाथिकालाई मात्रै ज्येष्ठ नागरिक मानिएको छ।

५. आधारभूत पोषण, खानपान, स्वास्थ्य शिक्षा तथा सरसफाइ र स्वास्थ्य सेवामा आएको प्रगति एवं राज्यले पुर्‍याएको सेवासुविधा र औषधोपचार र समष्टिगत आर्थिक समृद्धिका कारण प्रजननदर एवं मृत्युदर घट्दै गएको छ। औसत आयुमा भएको बढोत्तरीले संसारमा ज्येष्ठ नागरिकको सङ्ख्यामा अभूतपूर्वरूपमा वृद्धि भइरहेको छ। हाल विश्वमा कुल जनसङ्ख्या ७ अर्ब ५१ करोड ९ लाख २० हजार १७० रहेको छ भने त्यसमा ६० वर्षमाथिको जनसङ्ख्या १२.३ प्रतिशत रहेको छ (UNFPA)। यो सङ्ख्या सन् २०५० सम्ममा करिब २२ प्रतिशत पुग्ने छ। नेपालमा ज्येष्ठ नागरिकको सङ्ख्या कुल जनसङ्ख्याको ८.१३ प्रतिशत अर्थात् २४,२२,४९४ रहेको छ। वि. सं. २०६८ को जनगणनाअनुसार ज्येष्ठ नागरिकको सङ्ख्या वार्षिक ३.५ प्रतिशतका दरले वृद्धि भइरहेको छ। यो सङ्ख्या वि.सं. २०७४ मा आइपुग्दा २६ लाख पुगेको छ। वि. सं. २०७८ (सन् २०२०) सम्ममा १०.१० प्रतिशत, वि. सं. २०८३ (सन् २०२५) मा १३ प्रतिशत र वि. सं. २१०८ (सन् २०५०) मा पुग्दा ज्येष्ठ नागरिकहरूको सङ्ख्या कुल जनसङ्ख्याको २१.६ प्रतिशत पुग्ने अनुमान रहेको छ। यही गतिमा ज्येष्ठ नागरिकको सङ्ख्या वृद्धि हुँदैगएमा अबको ५० वर्षपछि दोब्बर हुनपुग्ने अनुमान छ। यसरी वृद्धवृद्धाको अनुपात बढ्दै जाँदा श्रमशक्ति कम भई विकासका लागि अर्काको मुख ताक्ने मानसिकता बढेको (परनिर्भरता बढ्दै गएको) छ।

६. पुरातन मूल्य र मान्यतामा आएको परिवर्तन, तीव्र आधुनिकीकरणको प्रतिफल, बाह्य संस्कृति र सभ्यतासँगको सम्पर्क एवं घुलनशीलता र अन्तरसङ्घर्षको प्रभाव र असर, तीव्र सहरीकरणका कारण समाजमा आएको परिवर्तन, मानिसको व्यवहार र जीवनशैलीमा परेको प्रभाव, हाम्रा चिन्तन र व्यवहारमा आएको विविधता, व्यक्तिवादी र पुस्तान्तरणका कारणहरूबाट समाजमा विविध प्रकारका प्रभाव परेको र समाज सङ्क्रमणमा रहेको पाइन्छ। यसबाट ज्येष्ठ नागरिकहरूको स्याहारसुसार, सम्मान एवं सुरक्षा सङ्कटमा पर्दै गएको छ। प्रतिफलका रूपमा बुढाबुढीको सम्मान गर्ने तथा सेवा गर्ने संस्कृति हट्दै आएको छ।

७. जीवनको मज्जा लिनु भनेको नै सङ्घर्षमा जिउन जान्ने हुनु एवं समस्यामा पर्नु भनेको मानिसलाई तिखार्नु र पौरखी बनाउनु हो। समस्यासँग नजुधेको मानिसले जीवनमा केही गर्न सक्दैन। यद्यपि जसरी प्रत्येक मानिसले आ-आफ्नै समस्या, अप्ठ्यारा र चुनौतीहरूसँग जुधिरहेको हुन्छ त्यसरी नै ज्येष्ठ नागरिक पनि आफ्नै समस्यासँग जुधिरहेका छन्। ज्येष्ठ नागरिकका समस्याहरूलाई केलाउँदा ज्येष्ठ नागरिकलाई घरमा नराखी वृद्धाश्रम पठाउने, सडकमा भिक्षा माग्नु लगाउने, बलजपती काममा लगाउने, दुर्व्यवहार गर्ने, अपहेलना गर्ने, ज्येष्ठ नागरिकले मन नलागे पनि घरको मानिसका लागि पनि खाइदिनुपर्ने, जे पकाउँदछन् त्यही खाइदिनुपर्ने र नखाएमा भोलिपल्टदेखि खान नपाउने, दिउँसो बन्द घर, वा कोठामा एकल जीवन बिताउनु पर्ने, रातमा वा अन्य समय जतिबेला कसैको साथ आवश्यक पर्छ त्यसबेला कोही नहुने, र आवश्यक पर्ने बेलामा कोही साथ नबसिदिने, नहेरिदिने, ज्येष्ठ नागरिकले केही कुरा, गुनासा एवं मनका कुरा भन्न खोज्दा सुनिदिने कोही नहुने, आफ्नै सन्तानले नसुनिदिने, सुनाउन खोज्दा झर्कने एवं गालीगलौज गर्ने र तपाईंलाई के थाहा छ ? तपाईंले केही जाने बुझेको छैन, तपाईं चुप लाग्नुस् भन्ने जस्ता कारणबाट उनीहरू नैराश्र्यमा बाँच्न विवश छन्। यो उमेरमा आइपुग्दा मानिसहरू शारीरिक, मानसिकरूपमा कमजोर हुने र रोगले ग्रस्त हुने सम्भावना बढी भएको अवस्थाका कारण साथीभाइ, परिवार, नातागोताबाट अलग रहनुपर्ने (Isolation मा बस्नुपर्ने) किसिमको अवस्था भोगिरहेका छन्। नेपालका धेरैजसो ज्येष्ठ नागरिकहरू शारीरिकरूपमा कष्टकर र मनोवैज्ञानिकरूपमा निराशा र आर्थिकरूपमा दयनीयरूपमा जिउन बाध्य भएका छन्। जीवनको उत्तारार्धमा पर्ने यो कालखण्ड धेरैका लागि दुःखदायी भएको र

कतिपयका लागि दुःखदायी हुने सम्भावना रहेको छ ।

सामाजिक सुरक्षा र कानुनी व्यवस्था

८. ज्येष्ठ नागरिक मात्रै पनि होइन, मानिस स्वभावैले सहज, सुरक्षित, आरामपूर्वक र सम्मानपूर्वक बाँच्न चाहन्छ। सरकारले सुखी नेपाली समृद्ध नेपाल नीति अधि सारेको र सो नीतिलाई साकार पार्न सामाजिक सुरक्षालाई महत्वपूर्ण पक्षका रूपमा लिई सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमबाट उनीहरूको हाँसो फर्काउन खोजेको छ । राज्यद्वारा निर्मित मूलकानुन संविधानमा नै सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकलगायत विशेषरूपमा ज्येष्ठ नागरिकको हकसमेत समावेश गरी राज्यबाट विशेष संरक्षण तथा सामाजिक सुरक्षा उपलब्ध गराउने (संविधानको धारा ४१) व्यवस्थाको प्रत्याभूति गरेको छ । यसैगरी, ज्येष्ठ नागरिकको आधारभूतहका अधिकारको संरक्षण गरी सम्मानपूर्वक जीवनयापन गर्न उनीहरूको उन्नतिका लागि उनीहरूमा भएको ज्ञान, सीप, क्षमता र अनुभव सदुपयोग गर्दै निजहरूप्रति श्रद्धा, आदर र सद्भावको अभिवृद्धि गर्ने कार्यका लागि सरकारले ज्येष्ठ नागरिक ऐन, २०६३, ज्येष्ठ नागरिक नियमावली, २०६५, ज्येष्ठ नागरिक राष्ट्रिय कार्य योजना, २०६२, ज्येष्ठ नागरिक स्वास्थ्यउपचार सेवा सञ्चालन निर्देशिका, २०६१ आदि कानुन एवं कार्यविधिहरूमा विविध प्रकारका व्यवस्था गरेको छ । संरचनागत हिसाबले उच्चस्तरीय ज्येष्ठ नागरिक कल्याण समिति र सबै जिल्लामा जिल्ला समितिको व्यवस्था गरेको छ ।

९. यसैगरी केन्द्रमा ज्येष्ठ नागरिक स्वास्थ्य उपचार कोषको स्थापना भएको र वार्षिक ४०००।- उपचार खर्च) पाउँछन् । अहिले राज्यले आगामी आ. व. २०७६।७७ देखि सामाजिक सुरक्षा भत्तामा रु एक हजार थप गरी रु. ३०००।- मासिक दिने व्यवस्था गरेको छ । यातायात सेवामा २ सिट सुरक्षित र भाडामा ५०% छुटको व्यवस्था भएको छ । हरेक अस्पतालमा जेरियाट्रिक वार्ड (Geriatric Ward) राख्ने व्यवस्था, घुम्ती स्वास्थ्य सेवा, वृद्धाश्रमको व्यवस्था (पशुपति बृद्धाश्रमलगायत विभिन्न जिल्लामा) नागरिकतहबाट ज्येष्ठ नागरिक दिवा केन्द्र सञ्चालन र राज्यले ती केन्द्र सञ्चालनका लागि यथासक्य आर्थिक सहयोग दिने गरेको, Ageing को विषयलाई विद्यालयस्तरको पाठ्यक्रममा समावेश गरेको र ज्येष्ठ नागरिक स्याहारकर्ता तालिम सञ्चालन गर्दै आएको पाइन्छ । केही समयअगाडि ज्येष्ठ नागरिकका जीवन सहज एवं मर्यादित बनाउन प्रत्येक व्यक्तिले बाबुआमाका नाममा खाता खोली आफ्नो आयको १०% (तलबको) रकम मासिक जम्मा गरिदिने र ज्येष्ठ नागरिकको अचल सम्पत्तिमा जीवन पर्यन्त २५% सम्पत्ति राख्नुपर्ने व्यवस्था सहितको ज्येष्ठ नागरिक ऐन संशोधन गर्न सरकारले सङ्घीय संसद्मा विधायक पेस गरी सकेको छ ।

ज्येष्ठ नागरिकको अवस्था र चाहना

१०. परिवारभित्र र जन्मले सबै बराबर भए पनि उमेर बढ्दै जाँदा शारीरिक कमजोरी, पारिवारिक वहिष्करण र विभेद, समाजको हेपाड र उमेरसँगै आउने विभिन्न रोगका कारणले ज्येष्ठ नागरिकहरू दिनप्रतिदिन उमेरसँगै निर्बल हुँदैगएको पाइन्छ । धेरैलाई परिवार र समाजको भर छैन, सहयोग मिल्छ भन्ने विश्वास पनि छैन, तापनि यिनीहरूलाई कसैको संरक्षण र भरको आवश्यकता हुन्छ । एकातिर बुढ्यौलीमा संरक्षण र सहायताको आवश्यकता पर्दै जान्छ भने अर्कातिर समाज तथा परिवारमा आफ्नो मात्रै अधिकारको खोजी गर्ने, माग गर्ने र उपभोग गर्ने तर अरुको अधिकारको कुनै विचारै नगर्ने प्रवृत्ति व्याप्त रहेको पाइन्छ, जसले गर्दा बुढ्यौलीमा नागरिकहरू सामाजिकरूपमा समेत निर्बल हुँदै गइरहेका हुन्छन् । समाजको शक्ति संरचना कमजोरबाट बलियोमा सार्दै जाने र सुविधा त्यतै बग्ने हुँदा हिजो लिइरहेको सुखसुविधा अरुले हत्याउने भएकाले यी ज्येष्ठ नागरिकहरूको (निर्बलहरूको) सुविधा घट्दै जाने गर्दछ । फलतः कमजोर वृद्धवृद्धाहरू पारिवारिक वहिष्करणको घेराभित्र पर्दै जान्छन् । उनीहरूको इच्छा, चाहना र आवश्यकताहरूको सम्बन्धित परिवारले अनदेखा गर्दै जाने गर्दछन् । उनीहरू स्वयं आफै, परिवार, समाज र राष्ट्रले उनीहरूमा आउने र आएको परिवर्तनलाई ख्याल नगर्दा र उनीहरूको आवश्यकताअनुरूप सक्षम नबनाउँदा र सबलीकरण नगर्दा ज्येष्ठ नागरिकले कष्टकर जीवन विताइरहनु परेको निष्कर्ष समाजशास्त्रीहरूको रहेको छ ।

११. बुढ्यौलीमा प्रवेश गरेपछि मानिसको प्रत्येक अङ्ग क्रमशः कमजोर र क्षमताविहीन हुँदै जाने क्रम बढ्दछ । यस अवस्थामा मानिसको अनुहार र छाला चाउरी पर्ने, कपाल फुल्न थाल्ने र झर्ने, कतिपयको त टाउको चिण्डै हुने हुन्छ । त्यसैगरी, श्रवण शक्ति कमजोर हुँदै केहीको सुन्न नसक्ने अवस्था हुने, आँखा देख्न छाड्ने, स्मरण शक्तिमा हास आउने र कोही कोहीमा केही पनि थाहा नपाउने अवस्था (अल्जाइमर रोगसम्म), हाड तथा जोर्नीहरू दुख्ने, हिँडडुल गर्न कठिन हुने, नसा

खुम्चने, निद्रा नलामने, दाँत दुख्ने, दाँत झर्दै जाने, फोक्सो कमजोर हुने, मिर्गौला कमजोर हुने, कतिपयको मृगौलाले काम गर्न छाड्ने, निन्द्रा नलामने, पाचन प्रणाली कमजोर हुने, खाना खान मन नलामने, खाना नमिठो हुने, मेरुदण्ड संकुचन हुँदै जाने र पछि कुप्रो हुन पुग्ने जस्ता शारीरिक लक्षण तथा अवस्थाहरू हुने गर्दछन्। यसैगरी, बुद्धयौलीमा पुग्दै गर्दा वा गरेपछि मानिसहरू एकान्तपन मन पराउने हुन्छन्। कोही कोही आफ्ना पुराना कुरा गर्ने, सुनाउने, आफ्ना दुःखको कुरा गर्ने, कोही धेरै बोली रहने पनि गर्दछन्। ज्येष्ठ नागरिकहरू उनीहरूका कुरा सुनिदिए हुन्थ्यो भन्छन्। घरको काम पनि उनीहरूले नै भनेबमोजिम परिवारका अन्य सदस्यहरूले गरिदिए हुन्थ्यो भन्ने मान्यता राख्दछन्। केही नयाँ कुरा कामहरू गर्नुभन्दा पहिला उनलाई (बुढाबुढी) सोधिदिए, सल्लाह गरे हुन्थ्यो भन्ने गर्दछन्। बुद्धयौलीले छोएपछि मानिसहरू केटाकेटीलाई माया गर्ने र उनीहरूसँग बोलचाल गर्ने नजिक लिन खोज्ने गर्दछन्। कसैको नातिनातिना छैनन् भने त केटाकेटी देख्ने वित्तिकै अँगालो हाल्ने, लिने म्वाइँ खानेसमेत गर्दछन्। यस्ता आनीबानी व्यवहारका बारेमा पछिल्ला पिँढी अर्थात् अरुले बुझ्ने बुझाउने गर्नुपर्दछ। तब मात्र ज्येष्ठ नागरिकप्रति गरिने व्यवहार शिष्टाचारपूर्वक एवं सम्मानयोग्य हुन पुग्दछ।

१२. बुद्धयौली अवस्था मानिसको जीवनको अन्तिम अवस्था (Closing period in the Life span) हो। सक्रिय जीवन जियन नसक्ने, नजान्ने र नपाउनेहरूका लागि मनोवैज्ञानिक र आर्थिकरूपमा बुद्धयौलीलाई क्रमशः चिन्ता र परिनिर्भरताको पर्यायवाचीका रूपमा लिने गरिन्छ। यो अवस्थामा आइपुग्दा व्यक्तिको क्रियाशीलताको गति धिमा र प्रभावको आयातन साँगुरो हुँदै आउंदा उत्पादनशीलता शून्यतातर्फ उन्मुख हुन्छ। फलतः आयस्रोतको घेरा साँगुरो हुन जान्छ, जसले परिनिर्भरताको माग गर्ने अवस्था सिर्जना हुन्छ। तसर्थ, यस अवस्थामा अन्यको सहयोगको खाँचो हुन्छ। बुद्धयौलीका अनेकौँ सामाजिक आयामहरू हुन्छन्। यस अवस्थामा अधिकांश ज्येष्ठ नागरिकले एकलै बस्नुपर्ने अवस्था, साथमा कोही नहुने, सामाजिक भेला बैठक सभा एवं कार्यक्रमहरूमा जान/भाग लिन नसक्ने अवस्था, पुराना साथीहरूले क्रमशः मृत्युवरण गर्दै जाने कारणबाट साथीभाइहरू कम हुँदै जान्छन्। बुद्धयौलीमा प्रवेश गरेकामध्ये अधिकांशको अवस्था उही प्रकारको हुने भएकाले नयाँ साथी बनाउन नसक्ने हुन्छन्। आफूले भोगेका अनुभूत गरेका विषयको सान्दर्भिकता समयभन्दा धेरै टाढा पुगिसकेको हुनाले तिनका पुराना कथाव्यथा सुन्न अहिलेको पिँढीलाई समय नहुने, उनीहरूबीच सोच, दृष्टिकोण र विचार अमिल्दो हुने कारणबाट बुद्धयौली अवस्थामा एकलो भई समय बिताउनु पर्ने (Loneliness) मा पुग्दछन्। यसको आयातन बढ्दै गएमा र बुढाबुढीले बढी चिन्ता लिने प्रवृत्ति बढ्ने र बढी चिन्तित हुँदै गएमा Depression मा पुग्ने गर्दछन्। फलतः Depression नै बुढाबुढीको आत्महत्या एवं मृत्युको कारण बन्न पुग्दछ। यस सम्बन्धमा परिवार, समाज र राष्ट्रले समयमै बुझ्नुपर्ने र सो को सम्बोधन गर्न आवश्यक नीति कार्यक्रम ल्याउनु पर्दछ।

ज्येष्ठ नागरिकको सबलीकरण

१३. सबल हुने भनेको मानिसको रूपमा मानिस भएर बाँच्नका लागि आवश्यक पर्ने सबै प्रकारका क्षमता प्राप्त गर्ने, खोजेको प्रतिफल प्राप्त गर्न सक्ने क्षमता आर्जन गर्ने र त्यसको सही अर्थमा उचित तवरले उपयोग गर्ने कार्य हो। ज्येष्ठ नागरिकको सबलीकरणका लागि स्वयं आफै, परिवार, समाज र राज्यका तीनै तहका सरकारहरूको कर्तव्य र दायित्व पर्दछ। मानिसहरूमा बुद्धयौली अवस्थामा आइपुग्दा अन्य कुरामा जस्तै हासको नियम लागु हुन्छ। फरक यति हो कि कसैमा अलि बढी, कसैमा कम, कोहीमा अलि पछि कोहीमा छिट्टै लागु हुन्छ। उमेरको कारणबाट मानिसको बुद्धयौलीमा हुन सक्ने शारीरिक, मानसिक, आर्थिक र सामाजिक क्षमतामा आउने हासको नियम साँगसँगै क्षमता बढाउन सबलीकरण गर्दै जान सकेमा बुद्धयौलीलाई सुन्दर अवस्थामा पुर्याउन सकिने हुन्छ। जीवनको उत्तरार्धलाई सहज, सुरक्षित र सम्मानित बनाउन ज्येष्ठ नागरिकका सबै पक्षमा क्षमता अभिवृद्धि गर्न आवश्यक भएको छ। त्यसका लागि विश्वमा केही दृष्टिकोणहरूको विकास तथा प्रयोग भएको पाइन्छ। साथै, सबलीकरणका लागि विभिन्न संस्था, निकाय तथा सरकारको कर्तव्य र भूमिका अझ बढी महत्त्वपूर्ण र उत्पादनशील हुन्छ।

केही प्रचलित दृष्टिकोण

- गुणस्तरीय जीवन दृष्टिकोण (Quality of Life Perspective)
- राज्यको कर्तव्य र दायित्व दृष्टिकोण (Responsibility of State Perspective)

- सामाजिकीकरण दृष्टिकोण (Sociability Perspective)
- विकासवादी दृष्टिकोण (Development-Based Perspective)
- अधिकारमा आधारित दृष्टिकोण (Right-Based Perspective)

गुणस्तरीय जीवन दृष्टिकोण

१४. ज्येष्ठ नागरिकहरू परिवारको सम्पत्ति र गौरव हुन्। उनीहरूको योगदानलाई सम्मान गर्ने र गर्वका साथ पुस्तान्तरण गर्दै जानु परिवारका सदस्यहरूको कर्तव्य हो। प्रत्येक मानिस सहज, सुरक्षित, आनन्दित र सुखमय जीवन, आरामपूर्वक र सम्मानपूर्वक जिउन र बाँच्न चाहन्छन्। त्यसमा अझै ज्येष्ठ नागरिकहरू त जीवनको उत्तरार्धमा यी सूचकहरूप्रति अझै व्यग्र हुन्छन्। यी सूचकहरूको प्राप्तिका लागि स्वास्थ्य सुविधामा पहुँच, सर्वसुलभ, मितव्ययी, औषधोपचारको व्यवस्था, परिवार र समाजबाट पाउने सम्मानजनक, मर्यादित एवं विभेदरहित (बहिष्करण शून्य) अर्थात् सामाजिक पारिवारिक वातावरणमा जिउन पाउने अवस्था, बुद्धयौलीमा आउने परिवर्तन र देखाउने व्यवहारमा समझदारी एवं सम्झौता गरी आवश्यक श्रद्धा, आदरभाव, सम्मान एवं सद्भाव जनाउने व्यवहार गर्ने गराउने व्यवस्था हुनुपर्ने छ। बुद्धयौली अवस्थामा आइपुगेपछि लामो समयदेखि बसोवास गरेको थातथलो छाड्न नसक्ने, छोराछोरी नातीनातीनाहरू अन्यत्र बस्ने भएपछि तीसँग पनि बसोवास गर्न तथा समायोजन हुने कठिन हुने, रूपान्तरण र भावानात्मक विविधताको समस्या, कतिपयका सन्तानहरू विदेशमै बस्ने र कतिपय विदेशमै बस्ने चरणमा भएको हुँदा पनि ज्येष्ठ नागरिकहरू एकलो भई विवशरूपमा जीवन जिउन बाध्य भएको पाइन्छ।

१५. ज्येष्ठ नागरिकलाई सम्मान, आदरभाव व्यवहार गर्न अन्तरपुस्ता सोचविचारको फरकपनलाई कम गर्न अन्तरपुस्ता छलफल र अन्तरपुस्ता अन्तरक्रिया आयोजना गर्नुपर्दछ। ज्येष्ठ नागरिकलाई इच्छाअनुसार चल्नदिने, ज्येष्ठ नागरिक बस्ने घरको अवस्था बुद्धयौली अवस्थाअनुकूल बनाउने] (SMART Housing arrangement), उमेरमैत्री संरचनाको व्यवस्था, ज्येष्ठ नागरिक बस्ने घर सुरक्षित, न्यानो र हिँडडुल गर्न सजिलो बनाउनु पर्छ। बुद्धयौलीमा पनि सक्रिय जीवनशैली अपनाउँदा (सक्रियताको सिद्धान्त) जीवन स्वस्थ र अमृत हुने भएकाले केही न केही गरी बस्न बसाउन श्रम बजारलाई आवश्यक पर्ने ज्ञान, सीप सिकाइको काम गर्ने र गर्न पाउने बनाउने, (Keeping Active or Activity Theory), साथै ज्येष्ठ नागरिकलाई बाँच्नुजेल नयाँ कुराहरू सिक्ने (कम्प्युटर, इन्टरनेट, मोबाइल चलाउने) प्रेरणा दिने र श्रम बजारमा सहभागिता जनाउन आत्मविश्वास जगाउने, विश्वास कायम गर्ने कार्य गर्ने, हेरचाह स्याहार सुसार गर्ने सेवा (Care giver services), अस्पतालहरूमा जेरियाट्रिक वार्ड, पर्याप्त मात्रामा चिकित्सकको व्यवस्था गर्ने र सेवा सुविधा उपलब्ध गराउने, घरको सुरक्षाको लागि CCTV जडान र स्वास्थ्य सेवा तथा सुरक्षा निकायसँग सम्बन्ध स्थापित गर्ने (Connection to Security Agency), आवतजावत सहजीकरण, सर्वसुलभ र कम खर्चमा पुग्ने व्यवस्थाका लागि ज्येष्ठ नागरिक सिट बढाउनुपर्ने देखिन्छ। साप्ताहिक, मासिक, वार्षिक टिकटको व्यवस्था र निजहरूले पाएको छुटको एकमुष्ट गणना गरी यातायात व्यवसायीलाई फिर्ता भुक्तानी गर्ने व्यवस्था मिलाउने गर्नु राम्रो हुन्छ। घरपरिवारबाट ज्येष्ठ नागरिकका लागि खानपानको व्यवस्थामा सचेत गराउने (खानाको मात्रा घटाए पनि खानामा प्रोटीनको मात्रा घट्न घटाउनु हुँदैन) त्यसैगरी, परिवार र समाजले ज्येष्ठ नागरिकलाई अलग्याउने, होच्याउने, गाली गर्ने, कुटपिट गर्ने जस्ता दुर्व्यवहार आफूले पनि नगर्ने, अरु कसैले गरेमा पनि तत्काल प्रतिकार गर्ने र त्यसको जानकारी प्रहरीमा दिनुपर्छ भन्ने कुरामा सबैलाई सचेत गर्ने कार्य गर्नुपर्दछ।

सामाजिकीकरणको दृष्टिकोण

१५. मानिस सामाजिक प्राणी हो। एकलैभन्दा समाजमा बोलचाल, घुमफिर गर्दै आफ्ना कुरा अरुलाई सुनाउन चाहने र अरूसँग हाँसखेल गरेर जिउन चाहने प्राणी हो। त्यसैले, एकलै बस्नुपर्दा रुने, कराउने र चित्त दुखाउने गर्दछ। बुद्धयौली अवस्थामा बुढाबुढीसँग बसिदिने, कुरा सुनिदिने, उनीहरूले चाहेको ल्याइदिने, खानदिने, घरमा एकलो जीवन बिताउन बाध्य पारिएका मानिस वा ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई सामाजिक पारिवारिक वातावरण दिई ज्येष्ठ नागरिकलाई बाँच्ने व्यवस्था गर्न सकिन्छ। यसका लागि अन्तरपुस्ता अन्तर्क्रिया, ज्येष्ठ नागरिक दिवा केन्द्र, अन्तरजिल्ला भ्रमण, विद्यार्थी ज्येष्ठ नागरिक छलफल, ज्येष्ठ नागरिक

मैत्रीव्यापार केन्द्र, ज्येष्ठ नागरिक पुस्तकालय केन्द्र, ज्येष्ठ नागरिक ग्रामआदिको व्यवस्था गर्ने गराउने गर्दा पनि उनीहरूलाई समाज घुलमिल हुने सहज वातावरण पैदा हुन्छ । यीमध्ये कतिपय समाजले गर्न सक्ने छ भने केही सरकार (स्थानीय, प्रदेश र सङ्घीय) ले व्यवस्थापन गर्न सकिने देखिन्छ र व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

राज्यको कर्तव्य र दायित्वको दृष्टिकोण

१६. ज्येष्ठ नागरिकले राष्ट्रलाई दिएको योगदानको सम्मान र कदर स्वरूप उनीहरूको जीवन सहज, सुरक्षित सम्मानित बनाउनु राज्यको कर्तव्य र दायित्व हो । राज्यले ज्येष्ठ नागरिकलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न दिन कहिकतैबाट दुर्व्यवहार र अपहेलना हुन नदिने वातावरण तयारका लागि “कठोर राज्य सिद्धान्त” अवलम्बन गर्नु र कानूनमै दण्डनीय कार्य घोषित गर्दै दण्ड, जरिवाना र सजायको व्यवस्था कडाइका साथ कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।

विकासवादी दृष्टिकोण

१७. विकास परिवर्तनशील अवधारणा र बहुआयामिक प्रक्रिया हो । विकासले आजभन्दा भोली सुधारिएको अवस्थालाई जनाउँदछ । विकासको अन्तिम लक्ष्य भनेको अधिकतम सुख, सन्तोष र समृद्धि नै हो । विकास राज्यको कर्तव्य र नागरिकको अधिकारको विषय हो । विकासका लागि राज्य वा सरकारले लगानी बढाउनु पर्दछ जुन लगानी शिक्षा, स्वस्थ्य र पूर्वाधारमा गरिएको हुनुपर्दछ । विकासले चेतनाको स्तर अझ बृहत् एवं फराकिलो बनाउँदछ, स्वस्थ्यमा ज्येष्ठ नागरिकको पहुँच बढाउछ, पूर्वाधारको विकासले उनीहरूलाई गन्तव्यमा पुग्न सहज बनाउँदछ ।

अधिकारमा आधारित दृष्टिकोण

१८. अधिकारमा आधारित दृष्टिकोणले मानव अधिकारको पहल गर्दछ । मानव अधिकार, मानिसलाई मानिस भएर आत्मसम्मानपूर्वक बाँच्न नभई नहुने अति आवश्यक तत्त्व हो । मानव अधिकार मानिसलाई मानिस भएका कारण प्राप्त हुनुपर्ने अधिकार हो । यी र यस्तै प्रकृतिका विषयमा सम्बोधन हुनुपर्ने कुरामा यस दृष्टिकोणले वकालत गर्दछ । ज्येष्ठ नागरिकका अधिकारहरूमा विशेष गरी नागरिकका अधिकार (राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक अधिकार तथा राज्यका सदस्य नागरिकको अधिकार) लाई उल्लेख गरेको पाइन्छ । यसमा मानिसका लागि जीवन जिउने व्यक्तित्व विकासको अवसर, जीवन सुरक्षा र सुखद वातावरणको सिर्जना पर्दछन् । त्यही नै अधिकारमुखी दृष्टिकोण हो । ज्येष्ठ नागरिकले मन नलागे पनि घरको मानिसका लागि पनि खाइदिनुपर्ने होइन, इच्छा र चाहना भएमा मात्र खाने, पोषिला तथा इच्छा लागेको खाना खान पाउनुपर्ने, दिउँसो बन्द घर, वा कोठामा एकल जीवन बिताउनुको सट्टा घरपरिवारसँगै बस्न पाउनुपर्ने वा समाजका अन्य उस्तै उमेरका साथीसँगै दिन बिताउन पाउनुपर्ने, ज्येष्ठ नागरिकलाई रातमा कसैको साथ आवश्यक पर्ने हुन्छ त्यसबेला र परेका बेलामा कोही साथ बसिदिने, हेरिदिने, ज्येष्ठ नागरिकले केही कुरा, गुनासा एवं मनका कुरा भन्नु खोज्दा सुनिदिने हुनुपर्ने, सुनाउन खोज्दा नझर्किकन एवं गालीगलौज नगरी सम्मानजनक वाक्य बोली मर्यादित व्यवहार गर्ने गर्नुपर्दछ ।

विभिन्नको संस्था, निकाय र सरकारको कर्तव्य र भूमिका

ज्येष्ठ नागरिक स्वयं आफ्नो कर्तव्य

१९. जीवन ईश्वरको वरदान हो भनिन्छ । तर यथार्थमा तपाईंको स्वास्थ्य तपाइको हातमा निर्भर गर्दछ । हामीले जीवन जिउने कला जानेर र सोहीबमोजिम जीवनलाई ढाल्न सकेमा जति बाँच्दछौं त्यति स्वस्थ र सुखी भएर बाँच्न सक्दछौं । त्यसैले, नियमित स्वास्थ्य जाँच गर्ने, चिकित्सको सल्लाहबमोजिम औषधी सेवन गर्ने, रोग र औषधीका बारेमा ज्ञान राख्ने, शारीरिक सुरक्षामा ध्यान दिने, योग र शारीरिक तथा मानसिक व्यायाम गर्ने, सदैव सक्रिय रहने र राख्ने, गर्न नहुने कुरामा सचेत रहने, ठीक समयमा (प्रातःकालमा ५ देखि ६ बजेको बीचमा) उठ्ने, नियमित एकै समयमा खाना खाने, खानाको (सागसब्जी बढी खाने) मात्रा मिलाउने, हिँडडुल गर्ने, सुत्ने समय एकनास गर्ने, थोरै खाने तर पौष्टिक र झोलिलो खानेकुरा खाने, मनोरञ्जनात्मक कार्य (नाचगान गर्ने, हाँसखेल गरेर मज्जा लिने, सिनेमा हेर्ने) गरी जीवनलाई सदैव तनावमुक्त बनाउने र दुःखचिन्ता पर्दा पनि प्रभुको लीला यस्तै हो, ईश्वरको इच्छा हो, जीवन हाम्रो वशमा छैन भन्ने जस्ता उक्ति सुक्तिको स्मरण गरी राख्ने, स्नेह र दयाले अरूको मन जित्ने, सकेसम्म

अरूबाट सहयोग लिने होइन, बरु अरूलाई सहयोग गर्ने कार्य गर्नुपर्दछ। आफ्नो घरको वातावरण उमेर र बुढ्यौलीअनुरूपको मिल्दो संरचना आफैले बनाउँदै लैजाने, दोष कसैलाई नदिनेजस्ता व्यवहार र काम आफैले गर्नुपर्दछ।

परिवारको दायित्व

२०. प्रत्येक नागरिकले परिवारमा रहेका आफ्ना पूर्वज ज्येष्ठ नागरिकको हेरचाह, स्याहारसुसार एवं संरक्षण गर्नुपर्ने दायित्व हो। तसर्थ, ज्येष्ठ नागरिकका सन्तान, परिवार र आफन्तहरूले ज्येष्ठ नागरिकलाई आफूसँगै घरमा राख्नुपर्ने, स्याहारसुसार एवं पालनपोषण गर्नुपर्ने र सोका लागि व्यवस्था गर्नुपर्दछ। प्रत्येक व्यक्तिलाई बालक र युवा अवस्थामा ज्येष्ठ नागरिकले गरेको योगदानलाई सम्झी अहिले उनीहरूलाई सहज जीवन जिउन सहयोग गर्नुपर्ने हुन्छ। यस्ता कार्यमा परिवारको सक्रियता, अग्रसरताको खाँचो छ भने त्यस कार्यलाई निरन्तरता दिनुपर्छ। आफ्ना आमाबाबु र सासुससुरा हजुरबुवा हजुरआमा परिवारको बोझ होइनन्, उनीहरूलाई परिवारको गौरवका रूपमा लिने संस्कृति बसाल्नु पर्दछ। मेरा बाबाआमा मसँगै बस्नुहुन्छ भन्ने होइन, म आमाबुवासँग बस्छु भन्ने संस्कृतिको विकास गर्ने र त्यसलाई निरन्तरता दिने गर्नुपर्दछ। ज्येष्ठ नागरिकहरूमा लाग्ने/लाग्न सक्ने रोग, रोगका लक्षणहरू र आउन सक्ने समस्या र ती रोगहरूको उपचार हुने अस्पताल, डाक्टर र औषधीका बारेमा ज्ञान राख्नु पर्दछ र व्यवहारमा इमान्दारीपूर्वक प्रयोग गर्नुपर्दछ। आफ्ना घरका बुढाबुढीलाई श्रद्धा र सम्मान गर्ने, राम्रो हेरचाह र पोषणयुक्त झोलिलो खानेकुरा खुवाउने, मन बचनले सेवा गर्ने, ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई सँगै राखी मनोरञ्जनात्मक कार्य गरी तनावमुक्त गराई राख्नुपर्दछ। ज्येष्ठ नागरिक बस्ने घर कोठा सुरक्षित बनाउने (CCTV जडान गरी तथा हिडडुल गर्दा समाउने डण्डीहरू राख्ने) नियमित योग प्राणायाम र व्यायम गराउनु पर्दछ।

ज्येष्ठ नागरिकको स्वास्थ्यमा लाग्न सक्ने रोगहरू:

प्रत्येक व्यक्तिको उमेर वृद्धिसँगै मानिसको अङ्गहरूमा हुने परिवर्तन र त्यसको कारणबाट हर्मोनमा परिवर्तन आउने र स्वास्थ्य समस्या बढ्दै जान्छ। त्यसबाट सन्तुलन बिगर्ने कारणबाट विभिन्न अङ्गप्रत्यङ्गहरूको रोगविरुद्ध लड्ने क्षमतामा समेत हास आउने गर्दछ। ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई प्रायशः सरुवा नहुने रोग बढी लाग्दछ अल्जाइमर (डिमेन्सिया), दम(आस्थामा, एलर्जीबाट हुने र जीर्ण ब्रोकाइटिस)। उच्च रक्तचाप, मुटु र रक्तनलीको रोग, (हृदयघात), मधुमेह, पक्षघात, बाथरोग, क्यान्सर, पिसाब ननिख्ने, बढी लाग्ने, धेरै पटक जानुपर्ने, (प्रोस्टेटग्रन्थी बढेर) र मोतियाविन्दु रोगहरू लाग्ने गरेको पाइन्छ। यसैगरी, निदाउने गाह्रो हुने, जिउ दुख्ने, खानामा अरुचि बढ्दै जाने, अपच हुने, ग्यास्टिक, युरिक एसिड, ढाँड र कम्मर दुख्ने, मेरुदण्डको सड्कुचन, हाडजोर्नी तथा मांसपेशीमा समस्या, श्वासप्रश्वास, सुन्ने शक्तिमा हास आउने एवं डिएनको क्षयीकरण जस्ता समस्याहरू आउने गर्दछन्।

ज्येष्ठ नागरिकको स्वास्थ्य उपचार:

ज्येष्ठ नागरिक अर्थात् प्रत्येक छोराछोरीहरूका बाबुआमा आदरणीय, सम्माननीय र पुजनीय हुनुहुन्छ। हामीलाई यस धरतीमा प्रवेश गराउने, आफ्नो सम्पूर्ण इच्छा, चाहना रहरलाई धरौटी (बन्धकी) राखी वा नसकी नसकी पेट बाँधेर भए पनि आफ्ना सन्तानलाई उचित लालनपालन गरी हुर्काउने र योग्य नागरिक बनाउने आमाबुबाप्रति उनीहरूलाई सहयोगको आवश्यकता पर्दा एवं पर्ने अवस्थामा जिम्मेवारीपूर्वक स्याहारसुसार (Taking Care) गर्नु पर्दछ। यो हाम्रो पूर्वीय मान्यता, धर्म एवं छोराछोरीको कर्तव्य मानिएको छ। यसमा राज्यले पनि केही उदाहरणीय व्यवस्थाहरू गरेको छ, जसलाई माथि उल्लेख गरी सकिएको छ। वृद्धत्वको अनुभव र आवश्यकता उनीहरू स्वयंको र परिवारको भौतिक सुखसुविधा र सम्पन्नता, पारिवारिक पृष्ठभूमि, शारीरिक सक्षमता र सामाजिक र आर्थिक अवस्थाले गर्दा फरक-फरक हुने गर्दछ। यस परिवेश र परिस्थितिमा केही फरक भए पनि परिवार सबैले सामान्यरूपमा आफ्ना कर्तव्य पूरा गर्नुपर्दछ।

समाजको दायित्व

२१. ज्येष्ठ नागरिकहरू पनि समाजमा बस्ने, समाजसँग उठबस, घुलमिल र सामाजिक व्यवहार गर्ने भएकाले समाज र ज्येष्ठ नागरिकको सम्बन्ध अन्यान्याश्रित हुन्छ। एकको व्यवहारले अर्कोलाई प्रभाव पर्दछ। नेपालको सन्दर्भमा, ज्येष्ठ नागरिकहरू

समाजबाट अति प्रभावित छन् । समाजमा ज्येष्ठ नागरिकका सम्बन्धमा केही भ्रमहरू व्याप्त रहेका छन् । त्यस्ता भ्रमहरू हटाउन र ज्येष्ठ नागरिकलाई अलग्याउने, होच्याउने, गाली गर्ने, कुटपिट गर्ने जस्ता व्यवहार नगर्ने, गर्न नदिने, गरेको देखिएमा तत्काल प्रतिकार गर्ने र प्रहरीमा जानकारी गराउने कार्य समाजबाट अपेक्षा गरिन्छ । हरेक टोल बस्तीमा ज्येष्ठ नागरिकको समूह बनाइदिने युवा पिँढीले ती सेवा सञ्चालन गर्न सहयोग गर्ने, ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई सहज जीवनयापन गर्ने वातावरण समाजबाटै बनाउन सुरु गरिहाल्ने गर्नुपर्दछ ।

स्थानीय सरकारको दायित्व

२२. स्थानीयतह वा स्थानीय सरकार, जो जनताको सबैभन्दा नजिकको सरकार हो, सन्निकटताको सिद्धान्तअनुसार नजिकको राज्य सरकार हेर्ने, छुन, बोल्न पाइने सरकार हो । Subsidiary Theory का आधार हेर्दा नागरिकका कार्यसम्पादन गरिदिने क्षमता भएको सरकार भनेको स्थानीय सरकार नै हो । संविधानको धारा २१४ बमोजिम स्थानीयतहको कार्यकारिणीको अधिकार गाउँकार्यपालिका र नगरकार्यपालिकालाई सुम्पेको छ । संविधानले स्थानीयतहलाई सुम्पेका २२ वटा सूचीमध्ये ज्येष्ठ नागरिकको व्यवस्थापन एउटा मुख्य कार्य जिम्मेवारीभित्र रहेको छ । ज्येष्ठ नागरिक देशका अमूल्य निधि, सम्पदा, पौरख र जिउँदा इतिहास भएकाले उनीहरूको सुरक्षा, संरक्षण र हेरचाह गर्ने दायित्व राज्यको हो । त्यसैले, नेपालको संविधानको अनुसूची ६, ७, ८ र ९ मा उल्लेख भएका एकल र साझा अधिकार सूचीबमोजिम सामाजिक सुरक्षा र गरिवी निवारण सबैको कार्य क्षेत्रमा परेको देखिन्छ, भने स्थानीयतहको अधिकार सूची (अनुसूची ८) को नं. १६ अनुसार ज्येष्ठ नागरिकको व्यवस्थापन गर्ने सूची उल्लेख भएको देखिँदा ज्येष्ठ नागरिकका सन्दर्भमा गरिनुपर्ने सामाजिक सुरक्षा, संरक्षण, सबलीकरण र उचित व्यवस्थापनको जिम्मेवारी स्थानीय सरकारको हो भन्ने देखिन्छ । वृद्धावस्थाको जीवन सहज बनाउन स्थानीय सरकारले निम्नबमोजिमको कार्य गरिदिनुपर्ने देखिन्छ ।

- १) सानो स्केलमा ज्येष्ठ नागरिक ग्राम बनाउने जसमा विश्रामहल, धार्मिक प्रवचन हल, मनोरञ्जन स्थल, प्रभातीय पैदल हिउँडुल गर्ने क्षेत्र, सिनेमाघर, खेलग्राम, व्यायामशाला, योगासन ध्यान एवं प्राणायाम गर्ने स्थल, जेरियाट्रियार्ड र सुविधा सहितको उपचार केन्द्र, यातायातको व्यवस्था, खानपिन गर्ने रेस्टुरेन्ट र अन्य सेवा सहयोगीसहितको व्यवस्था गर्ने ।
- २) श्रम बजारमा जान चाहने र सामाजिक सञ्जालमा रहन कम्प्युटर, इन्टरनेट, मोबाइल, आइफोन चलाउन सिकाउने व्यवस्थासहितको प्रशिक्षण गर्ने गराउने,
- ३) उमेरमैत्री संरचना र उचित व्यवस्थाका लागि स्थानीयतहका गाउँपालिका एवं नगरपालिकाहरूले ज्येष्ठ नागरिकको तथ्याङ्क, विवरण र सूची तयार गरी घरमै नर्सिङ्ग होम र ज्येष्ठ नागरिक सेवा सुचारु गर्ने गराउने व्यवस्था मिलाउने (Care Giver Services) ।
- ४) सुरक्षामा लागि CCTV जडान र सुरक्षा निकायसँग सञ्जालीकरण र नेटवर्क स्थापना गर्ने र नियमित निगरानी राख्ने ।
- ५) अन्तरपुस्ता फरकपन (Generation Gap) हटाउन र युवा पुस्तालाई ज्ञान सीप हस्तान्तरण गर्न ज्येष्ठ नागरिक ग्राम/केन्द्रमा विद्यार्थीहरूलाई नयाँ पुस्ताहरू(भ्रमण गराउने र ज्येष्ठ नागरिकसँग भेटघाट, कुराकानी र स्याहार गर्न सिकाउने ।
- ६) ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी पुस्तकालयको व्यवस्था गर्ने।
- ७) यातायातमा अग्रिम)साप्ताहिक, मासिक, वार्षिक टिकट(व्यवस्था गर्ने र ज्येष्ठ नागरिकले पाएको छुटको एकमुष्ट हिसाब गरी यातायात व्यवसायीलाई स्थानीयतहबाटै रकम भुक्तानी गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।
- ८) ज्येष्ठ नागरिकलाई गर्ने दुर्व्यवहारलाई दण्डित अपराध मानी स्थानीय कानूनमा राखी कानूनमै दण्डनीय कार्य घोषित गरी कडाइका साथ कानूनको कार्यान्वयन गर्ने ।
- ९) सही प्रकारको पोषण र हेरचाहले सबै उमेरसम्बन्धी परिवर्तन र दीर्घकालीन रोगहरूको सकारात्मक सहयोगात्मक परिवर्तन एवं असर गर्ने भएकाले वृद्धवृद्धाहरूको खानपान र उचित हेरचाह गर्नुपर्ने उदाहरण वृद्धावस्थामा खानाको मात्रा घटाए पनि खानामा प्रोटीनको मात्रा घट्न नदिने र ज्येष्ठ नागरिकका लागि सन्तुलित तथा आवश्यकीय पोषणको व्यवस्था गर्नुपर्ने ।

- १०) ज्येष्ठ नागरिकलाई परिवार र सन्तानहरूले आफैसँग राख्ने व्यवस्था लागु गर्ने र सँगै राख्न चेतना जागृत गराउने ।
- ११) हरेक टोल, वडा, बस्तीमा ज्येष्ठ नागरिक क्लब एवं दिवा सेवा केन्द्र व्यवस्था गर्ने र ज्येष्ठ नागरिकमैत्री वातावरणमा मनोरञ्जन गर्ने, खुसी हुने, रमाउने तथा व्यायाम गर्ने वातावरण तयार गरिदिने ।
- १२) ज्येष्ठ नागरिकमैत्री भवन बनाउन प्रोत्साहन गर्ने, भवन छ छैन अनुगमन गरी पुराना भवनमा त्यस्तो संरचना मर्मत गरी राख्न लगाउने ।

प्रदेश तथा सङ्घीय सरकारको दायित्व

२३. ज्येष्ठ नागरिक राज्यका सदस्य नागरिक भएकाले राज्य अर्थात् प्रदेश र सङ्घीय सरकारले सामूहिकरूपमा सहकार्य गरी ज्येष्ठ नागरिकहरूका लागि माथि स्थानीय सरकारले गर्ने कार्यहरूमध्ये बढी लागत लाने एवं राज्यभर कार्यक्षेत्र पर्ने कार्य र कार्यक्रम सञ्चालन गर्न तथा सम्पन्न बनाउन अग्रसर हुनु पर्ने देखिन्छ । आवश्यक पर्ने कार्यक्रमहरूमा सङ्घीय तथा प्रदेश सरकारले बजेट व्यवस्था गरिदिने गर्नुपर्दछ । राज्यले यी नागरिकलाई सशक्त गर्ने, व्यक्तित्व विकास गर्ने, संरक्षण र संरक्षकत्व प्रदान गर्ने गर्नुपर्दछ ।

अन्त्यमा,

२४. बुढ्यौली जीवनको अन्तिम चरण हो । ज्येष्ठ नागरिक हामी सबैको जीवन अवस्था हो । अधिकांशले भोग्ने पर्दछ । त्यसैले हामीले अहिले तन्नेरी अवस्था र गर्न सक्ने पद र स्थानमा भएका बेला केही न केही राम्रा र मूल्याङ्कनयोग्य कार्य गर्नुपर्दछ । आज ज्येष्ठ नागरिकका लागि गरिएको कार्यले भोलि आफैलाई उपलब्धि एवं लाभदिने कुरा बिसर्नु हुँदैन । ज्येष्ठ नागरिकहरू राज्यका सदस्य नागरिक हुन । राज्यले यी नागरिकहरूलाई संरक्षण र संरक्षकत्व प्रदान गर्नुपर्दछ । राज्य अहिले लोकतान्त्रिक गणतन्त्रमा आइपुगेकाले पूर्ण लोककल्याणकारी हुनुपर्दछ । केवल लोकप्रियताका लागि गरिदिएको त हो नि भन्नेसम्म मात्र गर्नु हुँदैन । यसका लागि राज्यका नीति, कानून र कार्यक्रमहरू ज्येष्ठ नागरिक र अन्य नागरिकबीच समान व्यवहार गर्ने खालको हुनुपर्दछ । आवश्यकताको सिद्धान्तअनुसार उनीहरूका लागि अलि बढी गर्नु परे पनि गर्न सक्नुपर्दछ । ज्येष्ठ नागरिकको सामाजिक सुरक्षा, संरक्षण र हेरचाहको दायित्व राज्यको भएकाले प्रदेश र स्थानीय सरकारले उनीहरूको लागि माथि उल्लेख गरेका कार्यहरू सम्पादन गर्ने र सम्भावित जोखिमहरूबाट बचाउने कार्यहरू सम्पन्न गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भसूची:

- ✓ आवश्यक योजनाहरू, राष्ट्रिय योजना आयोग ।
- ✓ ज्येष्ठ नागरिक व्यवस्थापन तालिम कार्यक्रम प्रशिक्षक निर्देशिका, २०७० स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय काठमाडौं, नेपाल)१-३९) ।
- ✓ ज्येष्ठ नागरिक स्याहारकर्ता तालिम निर्देशिका)प्रशिक्षकहरूका लागि) राष्ट्रिय ज्येष्ठ नागरिक महासंघ, महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालय र राष्ट्रिय ज्येष्ठ नागरिक महासंघ, २०७४ ।
- ✓ ज्येष्ठ नागरिक ऐन, २०६३ र ज्येष्ठ नागरिक नियमावली, २०६५ ।
- ✓ ज्येष्ठ नागरिकसँगको नेपालको डेढ दशकको यात्रा नेपाल सहभागितामूलक कार्य समूह (नेपान), २०७३ ।
- ✓ ज्येष्ठ नागरिक बुढानिलकण्ठ नगरपालिका द्वैमासिक पत्रिका वर्ष ५ अंक १६, २०७३ असोज कार्तिक ।
- ✓ ज्येष्ठ नागरिक सबलीकरण सँगालो ऐन प्रक्रिया सरोकारवालाहरूको भूमिका र सफलताका कथाहरू, हेल्प एज इन्टर नेशनल नेपाल, २०७३ काठमाडौं ।
- ✓ मर्यादित जीवन, सामाजिक न्याय, विकास र समृद्धिका लागि मानव अधिकार, लुथरन विश्व फेडरेशन नेपाल, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग नेपाल, २०६९ मङ्सिर काठमाडौं ।
- ✓ सशक्तीकरण जर्नल, वर्ष १३, अंक २०, २०७४ आसार, महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालय काठमाडौं ।
- ✓ श्रद्धा सुमन स्मारिका, महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालय, २०६८ ।

राज्य संयन्त्रमा महिला सहभागिता

✍ भरत राज शर्मा

भूमिका

विश्व मानचित्रमा आधाभन्दा बढी हिस्सा ओगट्ने महिलाहरूको सहभागिता राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिकलगायत राज्यका सबै क्षेत्रमा कम देखिन्छ। पछिल्ला केही वर्षहरूमा यो दर बढ्दै गएको भए तापनि विकसित देशको तुलनामा कम विकसित देशहरूमा न्यून देखिन्छ। त्यसमा पनि पितृसत्तात्मक राष्ट्रहरू र जहाँ महिला साक्षरता दरमा कमी छ, त्यस्ता राष्ट्रहरूको महिला सहभागिता दर अझै कमी भएको पाइन्छ। राज्यका हरेक तहमा महिलाहरूको समान सहभागिता हुनु भनेको न्यायिक सिद्धान्त मात्र नभएर समानरूपले जन्मने महिलाहरू अधिकारमा पनि समान हुन्छन् भन्ने अवधारणाको सम्मान पनि हो।

नेपालमा पछिल्ला वर्षहरूमा राज्यका हरेक निकायमा महिला सहभागिता अभिवृद्धिका लागि संवैधानिक र कानुनी पहलहरू गरिएको छ। नेपालको संविधानको धारा ३८ को उपधारा ४ मा राज्यका सबै निकायमा महिलालाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा सहभागी हुने हक हुनेछ भनी मौलिक हकमा उल्लेख गरिएको छ भने सङ्घीय व्यवस्थापिका, प्रदेश व्यवस्थापिका र स्थानीयतहमा महिला सहभागिता हुनुपर्ने कुराको सुनिश्चितता गरिएको छ। राज्यका हरेक निकायमा महिला सहभागिता अभिवृद्धि गर्न निजामती सेवा ऐनलगायत शिक्षा, स्वास्थ्य, प्रहरी, सैनिक आदि ऐनहरूमा समेत महिला सहभागिता सुनिश्चित गरिएको छ। राज्यको समग्र र संस्थागत विकासका लागि पहिलो महत्त्वपूर्ण विषय भनेको सुशासन नै हो। सुशासनविना राष्ट्रनिर्माण, नवनिर्माण, पुनर्निर्माण जे भने पनि जनचाहनाअनुरूप विकासको परिकल्पना गर्न सकिँदैन। सहस्राब्दी विकास लक्ष्य, दिगो विकास लक्ष्य, देशलाई सन् २०२२ सम्म विकासोन्मुख देशको सूचीमा पुर्याउने परिकल्पना सबै सभ्य र समतामूलक राष्ट्रनिर्माणका सूचक हुन् र सुशासनविना यस्ता लक्ष्यहरू हासिल हुने कुराको परिकल्पना गर्न सकिँदैन। सुशासनको एक महत्त्वपूर्ण सूचक भनेको राज्यको आधाभन्दा बढी हिस्सा ओगट्ने महिलाहरूको सबै तहमा समान सहभागिता नै हो।

महिलाहरू समुदायसँग नजिकमा रहेर काम गर्ने र समुदाय परिचालनमा अग्रणी भूमिका खेल्ने कुरा विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानसमेतले पुष्टि गरिसकेको छ। त्यसैगरी महिलाहरू परिश्रमी, पारदर्शी, कम भ्रष्टचारी हुनुका साथै कामप्रति बढी संवेदनशील र प्रतिबद्ध हुने हुनाले नागरिकलाई हक, अधिकार र सुशासनको प्रतिबद्धता दिलाउने सबैभन्दा नजिकको निकाय स्थानीय सरकारमा बढीभन्दा बढी महिलाको सहभागिताले सभ्य र समतामूलक समाज निर्माणमा योगदानसमेत मिल्दछ।

यसै सन्दर्भमा यस लेखमा राजनीति तथा निजामती सेवामा महिला सहभागिता सम्बन्धी व्यवस्था तथा वर्तमान अवस्थाका बारेमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

राजनीतिमा महिला सहभागिता

पछिल्ला केही दशकमा राजनीतिमा महिला सहभागिताको सवाल उठाइए तापनि यसले मूर्त रूप लिन सकेको थिएन। महिलालाई पुरुषसरह विकास कार्यमा सहभागी बनाउनका लागि सन् १९७० को दशकमा विकासमा महिला भन्ने अवधारणासँगै

केही कामको सुरुआत भएको देखिन्छ । वि.स. २०१५ सालको प्रथम प्रतिनिधिसभाको निर्वाचनमा १०५ स्थानको लागि १५ जना उमेदवार भएकोमा एकजना द्वारिकादेवी ठकुरानी मात्र निर्वाचित भई नेपालको इतिहासमा पहिलो मन्त्री बन्ने अवसर पाएकी थिइन् । यसरी वि.सं. २०१५ सालमा संसद्मा ०.९२ प्रतिशत रहेको महिला सहभागिता वि.सं. २०५६ सालको आमनिर्वाचनमा ५.७३ प्रतिशतमा नै सीमित रहन पुग्यो । त्यसरी नै स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ र यसले विस्थापित गरेका गाउँ विकास समिति ऐन, २०४८, नगरपालिका ऐन, २०४८ र जिल्ला विकास समिति ऐन २०४८ मा पनि स्थानीय निकायमा महिला सहभागिताको सवाल सम्बोधन गरी २० प्रतिशत महिला सहभागिता सुनिश्चित गरिएको थियो । तथापि वि.सं. २०५४ सालको स्थानीय निर्वाचनको परिणाम हेर्दा स्थानीय निकायमा महिलाको सहभागिता १८ प्रतिशतमा मात्र सीमित थियो । वि.सं. १०६२/६३ को जनआन्दोलनपछि २०५८ सालमा विघटित प्रतिनिधिसभा पुनःस्थापना भयो र पुनःस्थापित प्रतिनिधिसभाले मिति २०६३ जेठ १६ गते राज्यका हरेक निकायमा महिलाको ३३ प्रतिशत सहभागिता हुनुपर्ने ऐतिहासिक सार्वजनिक महत्त्वको प्रस्ताव पारित गर्यो जसलाई राजनीतिमा महिला सहभागिताको लागि ऐतिहासिक निर्णय मान्नुपर्दछ । यसै दिनको सम्झनामा हरेक वर्ष जेठ १६ गते राष्ट्रिय महिला अधिकार दिवस मनाउने गरी सरकारले निर्णयसमेत गरेको छ । यसपछि २०७२ मा बनेको नेपालको संविधानले राजनीतिमा महिला सहभागिता सम्बन्धमा कम्तीमा ३३ प्रतिशत सहभागिता सुनिश्चित गरेको छ ।

नेपालको संविधानको धारा ८४ को उपधारा (८) मा सङ्घीय व्यवस्थापिकाको एकतिहाइ सदस्य महिला हुने व्यवस्था सुनिश्चित गरिएको छ भने धारा १७५ को उपधारा (८) मा प्रदेश व्यवस्थापिकामा एकतिहाइ सदस्य महिला हुनुपर्ने कुराको सुनिश्चित गरिएको छ । त्यसैगरी धारा २२२ को उपधारा (३) र धारा २२३ को उपधारा (३) ले स्थानीय व्यवस्थापिकामा कम्तीमा ४० प्रतिशत महिला सहभागितालाई सुनिश्चित गरेको छ ।

तालिका १. लिङ्गानुसार सङ्घीय संसद् (प्रतिनिधिसभा) मा महिलाको सहभागिता

लिङ्ग	पहिलो हुने निर्वाचित हुने		समानुपातिक		जम्मा	
	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
महिला	६	३.६	८४	७६.४	९०	३२.७
पुरुष	१५९	९६.४	२६	२३.६	१८५	६७.३
जम्मा	१६५	१००	११०	१००	२७५	१००

स्रोत: निर्वाचन आयोग

नोट : हाल खाली भएको शङ्ख्या घटाएको छैन

तालिका १ मा लिङ्गानुसार सङ्घीय संसद् प्रतिनिधिसभामा महिलाको सहभागितासम्बन्धी विवरण दिइएको छ । निर्वाचन परिणामलाई हेर्दा प्रतिनिधिसभामा करिब ३३ प्रतिशत महिला सहभागिता रहे पनि पहिलो हुने निर्वाचित हुने व्यवस्थामा जम्मा ३.६ प्रतिशत महिला निर्वाचित भएको देखिन्छ ।

तालिका २. लिङ्गानुसार सङ्घीय संसद् (राष्ट्रियसभा) मा महिलाको सहभागिता

लिङ्ग	जम्मा	
	सङ्ख्या	प्रतिशत
महिला	२२	३७.३
पुरुष	३७	६२.७
जम्मा	५९	१००

स्रोत: निर्वाचन आयोग

तालिका २ मा लिङ्गानुसार सङ्घीय संसद् राष्ट्रियसभा महिलाको सहभागितासम्बन्धी विवरण दिइएको छ । निर्वाचन परिणामलाई हेर्दा राष्ट्रियसभामा ३७ प्रतिशत महिला सहभागिता रहेको छ भने पुरुष सहभागिता ६२.७ रहेको देखिन्छ । समग्र सङ्घीय संसद्मा महिला सहभागिता ३३.५ प्रतिशत रहेको देखिन्छ ।

तालिका ३. लिङ्गानुसार प्रदेशसभामा महिलाको सहभागिता

लिङ्ग	पहिलो हुने निर्वाचित हुने		समानुपातिक		जम्मा	
	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
महिला	१७	५.२	१७२	७८.२	१८९	३४.४
पुरुष	३१३	९४.८	४८	२१.८	३६१	६५.६
जम्मा	३३०	१००	२२०	१००	५५०	१००

स्रोत: निर्वाचन आयोग

नोट : हाल खाली भएको सङ्ख्या घटाएको छैन

तालिका ३ मा लिङ्गानुसार प्रदेशसभामा महिलाहरूको सहभागितासम्बन्धी विवरण दिइएको छ । निर्वाचन परिणामलाई हेर्दा प्रदेशसभामा ३४.४ प्रतिशत महिला सहभागिता रहेको देखिन्छ तथापि पहिलो हुने निर्वाचित हुने व्यवस्थामा जम्मा ५.२ प्रतिशत महिला निर्वाचित भएको देखिन्छ ।

तालिका ४. लिङ्ग र पदअनुसार स्थानीयतहमा महिलाको सहभागिता

पद	महिला		पुरुष		जम्मा	
	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
प्रमुख/अध्यक्ष	१८	२.४	७३५	९७.६	७५३	१००
उपप्रमुख/उपाध्यक्ष	७००	९२.९	५३	७.१	७५३	१००
वडा अध्यक्ष	६२	०.९	६६८०	९९.१	६७४२	१००
सदस्य	२६३	१.९	१३२२१	९८.१	१३४८४	१००
महिला सदस्य	६७४२	१००	०	०	६७४२	१००
दलित महिला सदस्य	६५६७	१००	०	०	६५६७	१००
जम्मा	१४३५२	४०.९	२०६८९	५९.१	३५०४१	१००

स्रोत: निर्वाचन आयोग

नोट : हाल खाली भएको सङ्ख्या घटाएको छैन

तालिका ४ मा लिङ्ग र पदअनुसार स्थानीयतहमा महिलाहरूको सहभागितासम्बन्धी विवरण दिइएको छ । स्थानीयतहको निर्वाचन परिणामलाई हेर्दा स्थानीयतहमा ४०.९ प्रतिशत महिला सहभागिता रहेको देखिन्छ, तथापि अनिवार्य गरिएका पदबाहेक अन्य पदमा महिला सहभागिता न्यून नै देखिन्छ । प्रमुख वा अध्यक्ष पदमा महिला सहभागिता २.४ प्रतिशतमा सीमित रहेको देखिन्छ भने उपप्रमुख/ उपाध्यक्ष पदमा महिला सहभागिता करिब ९७ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । संविधानको धारा २१७ बमोजिम न्यायिक समितिको संयोजक उपप्रमुख वा उपाध्यक्ष रहने संवैधानिक व्यवस्था तथा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ अनुसार उपप्रमुख वा उपाध्यक्षलाई थुप्रै अधिकार दिएकाले यो पदमा महिलाको उपस्थिति उल्लेख्य रूपमा रहनु आफैमा महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

नेपालको निजामती सेवामा महिला सहभागिता

विगतमा महिलाको साक्षरता दर निकै कम थियो भने निजामती सेवामा महिला सहभागिता पनि त्यतिकै न्यून थियो । राष्ट्रिय जनगणना २००९/११ को परिणामलाई हेर्ने हो भने महिला साक्षरता दर ०.७ प्रतिशत मात्रै थियो । हाल महिला साक्षरता दर बढ्दै गएको छ (वि.सं. २०६८ मा ५७.४ प्रतिशत) भने निजामती सेवामा महिला सहभागिता बढ्दै गएको पाइन्छ । तर पनि वि.सं. २०६४ सालसम्म निजामती सेवामा महिलाहरूको उल्लेख्य सहभागिता हुन सकेको थिएन । वि.सं. २०६४ सालमा निजामती सेवा ऐन २०४९ को दोस्रो संसोधनसँगै निजामती सेवालार्इ समावेशी बनाउन ऐनको दफा ७ को उपदफा (७) मा खुला प्रतियोगिताद्वारा पूर्ति हुने पदमध्ये ४५ प्रतिशत पद छुट्टयाई सो प्रतिशतलाई सय प्रतिशत मानी महिलाको लागि ३३ प्रतिशत

आरक्षित गरियो। यो दफा लागु भएपछि विगत दश एघार वर्षमा निजामती सेवामा महिला सहभागिता बढ्दै गएको देखिन्छ। तालिका ५ मा निजामती सेवामा कार्यरत कर्मचारीहरूको विवरण दिएको छ।

तालिका ५: निजामती सेवामा कार्यरत कर्मचारीको विवरण

क्र.स.	सेवा	महिला		पुरुष		जम्मा	
		सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
१	नेपाल आर्थिक योजना तथा तथ्याङ्क	५२	१२.८	३५४	८७.२	४०६	१००
२	नेपाल इन्जिनियरिङ्	७९५	९.४	७७०१	९०.६	८४९६	१००
३	नेपाल कृषि	६४९	१३.६	४१३६	८६.४	४७८५	१००
४	नेपाल न्याय	५२२	१४.८	२९९३	८५.२	३५१५	१००
५	नेपाल परराष्ट्र	५४	१९.३	२१७	८०.१	२७१	१००
६	नेपाल प्रसासन	४०८३	१२.२	२९३१५	८७.८	३३३९८	१००
७	नेपाल लेखापरीक्षण	४३	१२.३	३०६	८७.७	३४९	१००
८	नेपाल वन	५८३	९.९	५२८७	९०.१	५८७०	१००
९	नेपाल विविध	१४३७	४३.८	१८४५	५६.२	३२८२	१००
१०	नेपाल शिक्षा	२९०	१७.८	१३४२	८२.२	१६३२	१००
११	नेपाल स्वास्थ्य	१२५७४	४६.९	१४२११	५३.१	२६७८५	१००
१२	व्यवस्थापिका संसद्	४२	१६.८	२०८	८३.२	२५०	१००
जम्मा		२११२४	२३.७	६७९१५	७६.३	८९०३९	१००

स्रोत: निजामती किताबखाना, २०७६

नोट : २०७५ साल असार मसान्त सम्मको विवरण

तालिका ५ मा लिङ्ग र सेवाअनुसार निजामती सेवामा रहेका कर्मचारीको सहभागितासम्बन्धी विवरण दिइएको छ। यो तालिका हेर्दा हाल निजामती सेवामा महिला सहभागिता २३.७ प्रतिशत पुगेको देखिन्छ। तथापि निजामती सेवाका विभिन्न सेवामा महिला कर्मचारीको सहभागिता असमान छ। महिला सहभागिता सबैभन्दा बढी स्वास्थ्य सेवामा (४६.९) देखिन्छ भने त्यसपछि नेपाल विविध सेवामा (४३.८) देखिन्छ। तालिका ५ हेर्दा सबैभन्दा कम महिला सहभागिता नेपाल इन्जिनियरिङ् सेवामा (९.९ प्रतिशत) देखिन्छ भने दोस्रो कम महिला सहभागिता भएको सेवा नेपाल वन (९.९ प्रतिशत) हो।

निष्कर्ष

राज्य संयन्त्रमा महिलाको सहभागिताले समतामूलक, सभ्य र महिलामैत्री समाज निर्माणमा योगदान मिल्दछ भने महिलाहरूको आत्मसम्मान र आर्थिक सामाजिक रूपान्तरणमा समेत सहयोग पुग्दछ। तर महिला सहभागिता अभिवृद्धिका लागि संवैधानिक र कानुनी व्यवस्थाको अतिरिक्त राजनीतिक दलहरूको प्रतिबद्धताका साथसाथै महिलाहरूलाई प्रोत्साहित गर्ने संयन्त्रको विकास गरिनु पर्दछ। यसको अलवा नेतृत्व तह वा मुख्य पदहरूमा समेत महिला सहभागिता अभिवृद्धि तथा सुनिश्चितताको लागि ऐनमा व्यवस्था हुनसके महिलाहरूको सहभागिता अझ अर्थपूर्ण हुने देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

- ✓ नेपालको संविधान।
- ✓ स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४।
- ✓ निजामती सेवा ऐन, २०४९ र नियमावली, २०५१(संशोधनसहित।)
- ✓ प्रा. डा. भीमदेव भट्ट, निजामती सेवामा महिला। नेपाल गोरखापत्र २०७६।

सङ्घीय संरचनामा महिला सहभागिता

✍ शर्मिला कार्की

पृष्ठभूमि

राजनीतिक सङ्घर्ष र सशस्त्र द्वन्द्वको चपेटामा लामो समय व्यतीत गरेको नेपालमा विद्यमान सङ्क्रमणकालीन अवस्थालाई सधैंका निमित्त अन्त्य गर्ने उद्देश्यले समावेशी लोकतन्त्र, गणतन्त्रात्मक सङ्घीय व्यवस्थालाई अगाव्दै जनताका प्रतिनिधिले संविधानसभाबाट सङ्घीय गणतन्त्रसहित नेपालको संविधान जारी भएको छ। यस संविधानको कार्यान्वयनसँगै नेपाल अब एकल जातीय, लैङ्गिक, भाषिक, राजनीतिक व्यवस्था, प्रभुत्व तथा सोचबाट समावेशी बहुलवाद, र सहअस्तित्व र साझेदारी शासनको अवधारणाबाट राजनीतिक, आर्थिक मुद्दामा केन्द्रित भएको छ। संविधानको प्रस्तावनामा नै सामन्ती, निरंकुश, केन्द्रीकृत र एकात्मक राज्य व्यवस्थाले सिर्जना गरेका सबै प्रकारका विभेद र उत्पीडनको अन्त्य गर्दै लैङ्गिक समानुपातिक, समावेशी र समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने सङ्कल्प गरिएको छ। यसरी यस संविधानमार्फत महिलाका न्यायिक सवाललाई सम्बोधन गरिएको पृष्ठभूमिमा सङ्क्रमणकाललाई सहीरूपले व्यवस्थापन गर्न बनेको निर्वाचन ऐन, २०६३ अनुसार पहिलो संविधानसभाको निर्वाचनमा करिब ३३% महिलाको प्रतिनिधित्व संविधानसभामा भएको तथ्यलाई ऐतिहासिक उपलब्धिको रूपमा लिनुपर्ने हुन्छ।

आधाभन्दा बढी जनसङ्ख्या भएका महिलाको राज्यका हरेक निकायमा समानुपातिक प्रतिनिधित्व अत्यावश्यक रहेकै कारण संवत् २०७२ साल असोज ३ गते जारी भएको संविधानमा महिला सहभागितासम्बन्धी नयाँ व्यवस्थाहरू तय भएका हुन्। संविधानले सङ्घीय व्यवस्थापिका, प्रदेशसभा तथा स्थानीय व्यवस्थापिका गरी तीन तहको व्यवस्थापिकाको व्यवस्था गरेको छ। संविधानको धारा ८४(८) ले सङ्घीयसभामा महिलाको उपस्थिति कम्तीमा ३३ प्रतिशत हुनपर्ने व्यवस्था गरेको छ। सङ्घीय सभाका दुवै सदनबाट गरी जम्मा १११ महिलाहरूको प्रतिनिधित्व भएमा मात्र महिला सहभागिता ३३ प्रतिशत पुग्छ। यसका लागि दुवै सदनबाट गरी पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचनप्रणालीबाट जम्मा ३३ जना (९.८८ प्रतिशत) महिला निर्वाचित भएमा मात्र यो व्यवस्था कार्यान्वयन हुनसक्छ। स्मरणीय कुरा के छ भने कुनै पनि राजनीतिक दलले महिलाको प्रत्यक्ष निर्वाचनबाट कुनै पनि राजनीतिक दलबाट महिलाको जित सुनिश्चित नभएको अवस्थामा छ। यदि प्रत्यक्ष निर्वाचनबाट ९.८८ प्रतिशतभन्दा कम महिला निर्वाचित भएमा दुवै सदनको गरी हाल सुरक्षित गरिएको (२२+५५) ७७ जना सङ्ख्याबाट पूर्ति गर्नुपर्ने हुन्छ। सामान्यतया त्योभन्दा बाहिर गएर पूर्ति गर्ने सम्भावना हालको व्यवस्थाअनुसार देखिँदैन।

नेपालको संविधानमा व्यवस्था गरिएका महिला सहभागितासम्बन्धी प्रावधानहरू

- प्रतिनिधिसभामा २७५ सदस्य रहने व्यवस्था गरिएको छ। भूगोल र जनसङ्ख्याको आधारमा १६५ निर्वाचन क्षेत्र कायम गरी प्रत्येक निर्वाचन क्षेत्रबाट एकजना रहने गरी पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचनप्रणालीबमोजिम निर्वाचित हुने १६५ सदस्य।
- पूरा देशलाई एक निर्वाचन क्षेत्र मानी राजनीतिक दललाई मत दिने समानुपातिक निर्वाचनप्रणालीबमोजिम निर्वाचित हुने ११० जना सदस्य।
- यस्तो समानुपातिक निर्वाचनप्रणालीबमोजिम हुने प्रतिनिधिसभाको निर्वाचनको लागि राजनीतिक दलले उम्मेदवारी

दिँदा जनसङ्ख्याको आधारमा महिला, दलित, आदिवासी, आदिवासी जनजाति, खस, आर्य, मधेसी, थारु, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्रसमेतलाई बन्दसूचीको आधारमा प्रतिनिधित्व गराउने व्यवस्था कानूनबमोजिम हुने भनी संविधानमा व्यवस्था गरिएको छ ।

- त्यस्तै गरी अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सङ्घीय संसद्मा प्रतिनिधित्व गर्ने प्रत्येक राजनीतिक दलबाट निर्वाचित कुल सदस्य सङ्ख्याको कम्तीमा एकतिहाइ सदस्य महिला हुनुपर्नेछ भन्ने प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश राखिएकाले प्रत्यक्ष निर्वाचनप्रणालीबाट निर्वाचित सदस्यहरूमध्ये कुनै राजनीतिक दलको निर्वाचित सदस्यमा एकतिहाइ महिला सदस्य निर्वाचित हुन नसकेमा, त्यस्तो राजनीतिक दलले निर्वाचित हुने कुल सदस्य सङ्ख्याको कम्तीमा एकतिहाइ महिला सदस्य हुने गरी निर्वाचित गर्नुपर्नेछ ।
- राष्ट्रियसभामा ५९ सदस्य रहने छन्, सङ्घीय कानूनबमोजिम प्रदेशसभाका, गाउँपालिकाका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष तथा नगरपालिका प्रमुख र उपप्रमुखको मतको भार फरक हुने गरी प्रत्येक प्रदेशबाट तीनजना महिला सहित ८ जना हुने गरी जम्मा निर्वाचित ५६ जना सदस्य रहने ।
- नेपाल सरकारको सिफारिसमा राष्ट्रपतिबाट मानोनित ३ जनामध्ये कम्तीमा १ जना महिला र ७ वटा प्रदेशबाट ३/३ जनासमेत गरी २२ जना महिला सहभागिता रहने व्यवस्था देखिन्छ ।
- प्रतिनिधिसभाको सभामुख र उपसभामुखमध्ये एकजना महिला हुनुपर्ने, साथै राष्ट्रियसभाको अध्यक्ष उपाध्यक्षमध्ये एकजना महिला हुनुपर्नेछ । प्रदेशसभाको सभामुख उपसभामुखमध्ये एकजना महिला हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।
- प्रदेश प्रमुखले मुख्यमन्त्रीको सिफारिसमा प्रदेशसभाको सदस्यमध्येबाट समावेशी सिद्धान्तबमोजिम मुख्यमन्त्रीसहित प्रदेशसभाको कुल सदस्य सङ्ख्याको २०% भन्दा बढी नहुने गरी र प्रदेशसभामा प्रतिनिधित्व गर्ने प्रत्येक राजनीतिक दलबाट निर्वाचित कुल सदस्य सङ्ख्याको कम्तीमा एकतिहाइ महिला हुनुपर्ने व्यवस्था संविधानमा गरिएको छ ।

सङ्घीय व्यवस्थापिकाको संरचनात्मक अवस्था

नेपालको संविधानले सङ्घीय व्यवस्थापिका, प्रदेशसभा तथा स्थानीय व्यवस्थापिका गरी तीन तहको व्यवस्थापिकाको व्यवस्था गरेको छ । सङ्घीय व्यवस्थापिका सङ्घीयसभा दुइ सदनात्मक हुने व्यवस्था गरिएको छ । प्रतिनिधिसभा र राष्ट्रियसभा । प्रतिनिधिसभाको २७५ र राष्ट्रियसभाको ५९ गरी सङ्घीयसभामा जम्मा सङ्ख्या ३३४ जना रहन्छन् । दुबै सदमा महिला कम्तीमा छुट्टाछुट्टै ३३ प्रतिशत सहभागिताको लागि संवैधानिक व्यवस्था छ भने राष्ट्रियसभामा भने करिब ४० प्रतिशत महिलाको लागि व्यवस्था गरेको छ । त्यसैगरी स्थानीय व्यवस्थापिकाको लागि ४० प्रतिशत महिला सहभागिताको व्यवस्था भएको छ जो कार्यान्वयनमा आइसकेको छ ।

प्रतिनिधिसभाको गठन र महिला सहभागिता

नेपाललाई भूगोल र जनसङ्ख्याको आधारमा १६५ निर्वाचन क्षेत्र कायम गरी प्रत्येक निर्वाचन क्षेत्रबाट एक जना रहने गरी पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचनप्रणालीबमोजिम निर्वाचित हुने १६५ सदस्य र सम्पूर्ण देशलाई एक निर्वाचन क्षेत्र मानी राजनीतिक दललाई मत दिने समानुपातिक निर्वाचनप्रणालीबमोजिम निर्वाचित हुने ११० सदस्य गरी प्रतिनिधिसभामा दुबै तहका जम्मा सङ्ख्या सङ्घीय संसद्मा २७५ रहनेछ । यो सङ्ख्यामा सबै दलबाट कम्तीमा एकतिहाइ महिला हुनेपर्ने संवैधानिक व्यवस्था (धारा ८४-८, ९१-२ र १७६-९) गरिएको छ । जसले गर्दा सबै राजनीतिक दलले प्रत्यक्ष निर्वाचनको लागि कम्तीमा ३३ प्रतिशत महिलाको उम्मेदवारी गराउनु पर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था छ ।

राष्ट्रियसभाको गठन र महिला सहभागिता

राष्ट्रियसभामा निर्वाचित गर्नको लागि प्रदेशसभाका सदस्य, गाउँपालिकाका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष तथा नगरपालिकाका प्रमुख र उपप्रमुख रहेको निर्वाचक मण्डलद्वारा सङ्घीय कानूनबमोजिम प्रदेशसभाका सदस्य, गाउँपालिकाका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष तथा नगरपालिकाका प्रमुख र उपप्रमुखले मतदान गर्नेछन् । जसले प्रत्येक प्रदेशबाट कम्तीमा तीन जना महिला, एक जना दलित

र एक जना अपाङ्गता भएका व्यक्ति वा अल्पसङ्ख्यक सहित आठ जना गरी निर्वाचित ५६ जना र नेपाल सरकारको सिफारिसमा राष्ट्रपतिबाट मनोनीत कम्तीमा एक जना महिला सहित तीन जना रहने व्यवस्था रहेको छ, जहाँ कम्तीमा २२ जना महिला निर्वाचित हुनेछन्। त्यसैगरी, प्रादेशिक, सङ्घीय र राष्ट्रियसभाको प्रमुख र उपप्रमुखमध्ये एकजना महिला हुनैपर्ने व्यवस्थाका कारण सात जना प्रदेश र एक-एकजना व्यवस्थापिका र राष्ट्रियसभासहित नौ जना महिला पदाधिकारीमा निर्वाचित हुने सुनिश्चित छ।

प्रदेशसभाको संरचनात्मक अवस्था

प्रदेशसभा एक सदनात्मक हुने व्यवस्था गरिएको छ। प्रत्येक प्रदेशमा भूगोल र जनसङ्ख्याको आधारमा निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण गर्ने व्यवस्थाले गर्दा सबै प्रदेशमा प्रतिनिधिको सङ्ख्या समान हुँदैन। यो सङ्ख्या प्रदेशको जनसङ्ख्या र भूगोलको आधारमा फरक-फरक हुने भएकाले महिला सहभागिता सङ्ख्याको दृष्टिले पनि फरक-फरक हुन जान्छ। नयाँ संविधान र त्यसको आधारमा निर्माण भएको प्रदेशसभा सदस्य निर्वाचनसम्बन्धी ऐनका आधारमा प्रत्यक्षतर्फ ३ सय ३० र समानुपातिक निर्वाचनप्रणालीतर्फ २ सय २० गरी सात प्रदेशमा कुल ५ सय ५० जना प्रदेशसभा सदस्य निर्वाचित हुने छन्। संविधानको धारा १७६ को उपधारा १ को खण्ड (क) बमोजिम सम्बन्धित प्रदेशबाट प्रतिनिधिसभामा पहिलो हुने निर्वाचित प्रणालीअर्न्तगत निर्वाचित हुने सदस्य सङ्ख्याको दोब्बर सङ्ख्या प्रदेशसभामा पनि प्रत्यक्ष निर्वाचित हुनेछ। कायम हुन आउने सदस्य सङ्ख्यालाई साठी प्रतिशत मानी बाँकी चालीस प्रतिशत सदस्य सङ्ख्या समानुपातिक निर्वाचनप्रणालीबाट निर्वाचित गर्ने व्यवस्था रहेको छ। जसअनुसार प्रदेशसभाको कुल सदस्य सङ्ख्या तय गर्दा प्रत्येक प्रदेशमा प्रत्यक्ष निर्वाचित कुल सदस्य सङ्ख्यालाई तीन भाग मानी बाँकी दुइ भाग समानुपातिक निर्वाचनप्रणालीबाट निर्वाचित गर्ने गरिन्छ।

प्रदेशसभाका लागि कुन प्रदेशबाट कति निर्वाचित हुन्छन् ?

नयाँ व्यवस्था अनुसार तय गरिएको सङ्घीय संरचनामा कुन प्रदेशमा कति निर्वाचन क्षेत्रहरू रहने भन्ने सवाललाई जनसङ्ख्या र भूगोलको आधारमा निर्धारण गरिएको छ। यसकै आधारमा प्रदेश नम्बर १ बाट प्रतिनिधिसभामा निर्वाचित हुने २८ सदस्यको दोब्बर सदस्य अर्थात् ५६ जना सदस्य प्रदेशसभामा प्रत्यक्ष निर्वाचित हुनेछन्। सो प्रदेशको कुल सदस्य सङ्ख्या तय गर्दा प्रत्यक्ष निर्वाचित सदस्य सङ्ख्या ५६ लाई साठी प्रतिशत मान्नु पर्दछ र यसको ४० प्रतिशत भनेको ३७ जना रहन्छन्। यसरी प्रदेश नम्बर १ मा ५६ जना प्रत्यक्ष निर्वाचित र ३७ जना समानुपातिक निर्वाचनप्रणालीबाट निर्वाचित सदस्य गरी जम्मा ९३ जना सदस्य रहेको प्रदेशसभा गठन हुनेछ।

त्यसैगरी केन्द्रीय संसद्मा ३२ सिट रहेको २ नम्बर प्रदेशमा ६४ जना प्रत्यक्ष निर्वाचित तथा ४३ जना समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली निर्वाचित हुने सदस्यसहित कुल १ सय ७ सदस्यीय प्रदेशसभाको गठन हुनेछ।

तालिका -१ प्रदेश तथा प्रतिनिधिसभाको सिट सङ्ख्या

प्रदेश नं	प्रतिनिधिसभा		प्रदेशसभा सङ्ख्या		
	प्रत्यक्ष	समानुपातिक	प्रत्यक्ष	समानुपातिक	जम्मा
१	२८		५६	३७	९३
२	३२		६४	४३	१०७
३	३३		६६	४४	११०
४	१८		३६	२४	६०
५	२६		५२	३५	८७
६	१२		२४	१६	४०
७	१६		३२	२१	५३
जम्मा	१६५	११०	३३०	२२०	५५०

प्रदेश नम्बर ३ मा ३३ सदस्य प्रतिनिधिसभामा प्रत्यक्ष निर्वाचित हुने छन् भने प्रदेशसभामा ६६ सदस्य प्रत्यक्ष निर्वाचित सदस्य तथा ४४ जना समानुपातिक निर्वाचनप्रणालीमार्फत गरी कुल १ सय १० सदस्यीय प्रदेशसभा गठन हुनेछ।

प्रदेश नम्बर ४ मा ३६ जना प्रत्यक्ष निर्वाचित र २४ जना समानुपातिक प्रणालीबाट गरी जम्मा ६० सदस्यीय प्रदेशसभा रहने छ भने, प्रदेश नम्बर ५ मा ५२ सदस्य प्रत्यक्ष निर्वाचित तथा समानुपातिक ३५ जना गरी कुल ८७ सदस्यीय, प्रदेश नम्बर ६ मा २४ प्रत्यक्ष र १६ समानुपातिक तर्फबाट निर्वाचित गरी कुल ४० सदस्यीय तथा प्रदेश नम्बर ७ मा ३२ प्रत्यक्ष तथा २९ समानुपातिक निर्वाचनप्रणालीबाट निर्वाचित गरी जम्मा ५३ सदस्यीय प्रदेशसभा गठन हुने छ । यसरी प्रत्येक प्रदेशमा छुट्टाछुट्टै सङ्ख्यामा प्रदेशसभा रहने निश्चित छ ।

यो सङ्ख्यामा सबै दलबाट कम्तीमा एकतिहाइ महिला हुनेपनि संवैधानिक व्यवस्था (धारा ८४-८, ९१-२ र १७६-९) गरिएको छ । यसो हुँदा हरेक निर्वाचन क्षेत्रबाट एकजना केन्द्र र त्यहाभित्रको दुइ प्रादेशिक निर्वाचन क्षेत्रबाट एक-एक जनासहित हरेक क्षेत्रबाट तीनजना उम्मेदवार उठाउने क्रममा एकजना महिला उम्मेदवार अनिवार्य गरेर जान सक्दा समानुपातिकबाट महिला सङ्ख्या सहभागी गराउने कुरामा राजनीतिक दलहरूलाई सहज हुने देखिएको छ ।

निष्कर्ष तथा सुझावहरू

नेपालको संविधानले महिला अधिकारका विषयलाई मौलिक हकको रूपमा मान्यता दिए तापनि ती व्यवस्थाहरूको उचित कार्यान्वयनको अभावमा महिला र पुरुषबीच समता र समानताको व्यवस्था कायम हुन सकेको पाइँदैन । संविधानले राज्य सङ्घ र प्रदेशमा महिलाको ३३ प्रतिशत सहभागिता सुनिश्चित गरेको छ भने स्थानीयतहमा ४० प्रतिशत महिलाहरू निर्वाचित भइसकेको अवस्था छ । महिलाका सवालमा राज्यले अनुमोदन गरेका व्यवस्थालाई व्यवहारमा लागु गर्दै संविधानको पूर्ण कार्यान्वयनका लागि सबैको ध्यान जानु जरुरी रहेको छ ।

प्रतिनिधिसभाको प्रत्यक्ष निर्वाचनमा २० वटा राजनीतिक दलबाट जम्मा उम्मेदवारी १९४५ रहेकोमा १४७ जना अर्थात् ८ प्रतिशत मात्र महिला उम्मेदवार रहेका छन् । जसमध्ये ब्राह्मण/क्षेत्री ४८ प्रतिशत, जनजाति २५ प्रतिशत, थारु २२ प्रतिशत र दलित ५ प्रतिशत छन् । उम्मेदवारीकै आधारमा महिलाहरू निर्वाचित हुने हो भने पनि अत्यन्तै न्यून निर्वाचित हुने प्रायः निश्चित छ । बन्दसूचीको ५० प्रतिशत अर्थात् ५५ जना निर्वाचित भएमा पनि प्रत्यक्ष निर्वाचनबाट ३६ जना महिलाहरू निर्वाचित हुनुपर्ने देखिन्छ । यदि कम सङ्ख्यामा मात्र महिलाहरू निर्वाचित भएमा समानुपातिक सूचीबाट महिलाहरूलाई ल्याई उक्त सङ्ख्या पूर्ति गर्नुपर्ने हुन्छ ।

नयाँ संवैधानिक व्यवस्थाअनुसार समानुपातिक उम्मेदवारीतर्फ ५० प्रतिशत महिला अनिवार्य व्यवस्थासहित विभिन्न जातिलाई प्रतिशतका आधारमा प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गरिएको छ । दलित, जनजाति खस आर्य, मधेसी थारु मुस्लिमको अनिवार्य प्रतिनिधित्व हुने गरी बन्दसूची तय गर्नुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था छ । प्रत्यक्ष निर्वाचनबाट यसका लागि प्रतिनिधिसभा समानुपातिक उम्मेदवारमा प्रत्येक राजनीतिक दलले दलित १३.८ प्रतिशत, आदिवासी जनजाति २८.७, खसआर्य ३१.२, मधेसी १५.३, थारु ६.६ र मुस्लिम ४.४ प्रतिशत तोकिएको छ भने प्रदेशसभा निर्वाचन नियमावलीअनुसार जनसङ्ख्याको बाहुल्यको आधारमा बन्दसूचीको सङ्ख्या निर्धारण गरी त्यसकै आधारमा प्रदेशअनुसार फरक-फरक सङ्ख्या निर्धारण गरिएको छ ।

नोट: प्रदेश नं. १ अन्तर्गतका जिल्लाहरू: ताप्लेजुङ, पाँचथर, इलाम, झापा, मोरङ, सुनसरी, तेह्रथुम, धनकुटा, भोजपुर, संखुवासभा, सोलुखुम्बु, खोटाङ, ओखलढुंगा र उदयपुर

प्रदेश नं. २ पर्साबाबारा, रौतहट, र्सलाही,महोत्तरी,धनुष, सिराहा सप्तरी प्रदेश नं. ३ नुवाकोट,रसुवा,धादिङ, सिन्धुपाल्चोक, दोलखा, रामेछाप,सिन्धुलि, मकवानपुर, चितवन, काभ्रेपलाञ्चोक, काठमाडौं, ललितपुर र भक्तपुर

प्रदेश नं. ४ मुस्ताङ, म्याग्दी बाग्लुङ, मनाङ, लामजुङ, गोरखा,नवलपरासी र्-वर्दघाट सुस्ता परूव) तनुहुँ, स्याङजा र पर्वत

प्रदेश नं. ५ नवलपरासी र्-वर्दघाट सुस्ता पश्चिम) , रुकुमको पूर्वभाग र रोल्पा,पाल्पा,अर्घाँची, गुल्मी, रुपन्देही, कपिलबस्तु, दाङ,प्युठान, वाँके र बर्दिया

प्रदेश नं. ६ रुकुमको पश्चिमभाग, जाजरकोट, हुम्ला, मुगु, जुम्ला, कालिकोट, डोल्पा, सल्यान, ससुरेँत र दैलेख

प्रदेश नं. ७ दार्चुला, बझाङ, बाजुरा, बैतडी, कैलाली, कञ्चनपुर, डडेलधुरा, अछाम र डोटी

सङ्घ (प्रतिनिधिसभा र राष्ट्रियसभा) र प्रदेशसभाको निर्वाचन जहाँ कम्तीमा संविधानमा व्यवस्था भएअनुसार संविधानको सफल कार्यान्वयनका लागि महिलाको प्रतिनिधित्व आवश्यक देखिन्छ । जसअनुसार राजनीतिक दल, निर्वाचन आयोग तथा सम्बन्धित क्षेत्रका सम्पूर्ण जिम्मेवार नागरिकहरू यसप्रति सचेत भई महिलाको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गरी सुशासन कायम गर्न जिम्मेवार रहेमा संवैधानिक व्यवस्थाअनुसार महिलाको प्रतिनिधित्व सहज हुने देखिन्छ ।

समानुपातिक सूचीबाट धेरै सङ्ख्यामा महिला निर्वाचित गर्नुपर्ने अवस्थामा कसैलाई पनि अन्यायको अनुभूति नहोस् भन्नका लागि सचेत हुनुपर्दछ । अर्कोतर्फ महिलाहरू मैदानमा गएर प्रत्यक्ष निर्वाचनमा जाने र जनताको प्रत्यक्ष मतबाट चुनिएर आउने अवसरबाट वञ्चित हुने अवसर पनि नहोस् ताकि महिलाहरू भनेका सधैं समानुपातिक भित्र मात्र रहनु पर्दछ अर्थात् रहन्छन् भन्ने सोच र विचारलाई चिर्न समेत मद्दत पुग्दछ । यस विषयमा समयमा नै राजनीतिक दलहरूको ध्यान जानु जरुरी देखिन्छ । साथै स्वयं महिला राजनीतिकर्मीहरूले पनि आफ्नो राजनीतिक निरन्तरताको लागि विशेष चासोको साथ लागी पर्नुपर्ने देखिन्छ । यस्तो हुन समाजको सबै तहसम्म रहेका नागरिक समाज, राजनीतिक पार्टी भगिनी सङ्गठनहरू, सञ्चार जगत साथै राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय निकायको सहयोग समेत अपरिहार्य छ । महिलाहरू लामो समयदेखि पछाडि परेका हुनाले उनीहरूको व्यक्तिगत विकासका लागि समेत हामी सबैको सहयोगको खाँचोको आवश्यकता छ ।

नोट: माथीको तथ्याङ्क तथा सूचनाको स्रोत (अधिकाङ्क) जागरण नेपाल रहेको छ । जागरण नेपाल राजनीतिमा महिला सहभागिता नीति निर्णय सुनिश्चितताको नारा लिएर विगत १८ वर्षदेखि देशका विभिन्न जिल्लास्तरदेखि कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने र महिला नेतृत्व विकासका लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा अनवरत कालत गर्ने राष्ट्रियस्तरको गैरसरकारी संस्था हो । साथै निर्वाचन आयोग तथा अन्य सम्बन्धित निकायको स्रोतसमेतको प्रयोग गरिएको छ ।

नेपालमा महिला र गरिबी

✍ मिठु थापा

पृष्ठभूमि:

विकासोन्मुख मुलुकको परिवेशलाई नियाल्दा महिला र गरिबीको स्तरमा धेरै समानता पाइन्छ। ती मुलुकका लागि महिला र गरिबी ठूलो चुनौतीको विषय बन्न पुगेको छ। गरिबी महिला र पुरुष दुबैमा रहे तापनि गरिबीको अधिक भार महिलामाथि रहनु नकारात्मक नतिजाको द्योतक हो। गरिबीको स्तरबाट माथि उठाई महिलाको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउन सन् १९९५ मा चीनको वेइजिङमा भएको चौथो विश्व महिला सम्मेलनले पहिचान गरेका १२ वटा क्रिटिकल क्षेत्रमध्ये पहिलो प्राथमिकता नै महिला र गरिबी रहेको छ। नेपाल महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका विभेद उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि (सिड) को पक्ष राष्ट्र भएकाले महिलालाई सशक्तीकरण गरी राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, वातावरणीयलगायत सबै पक्षको विकास गर्न विभिन्न रणनीति, कार्यक्रम तथा कार्ययोजना बनाई कार्यहरू गर्दै आएको छ। महिलाहरूको संरक्षण, सशक्तीकरण विकासका लागि संवैधानिक, कानुनी र संरचनागत प्रयास गर्दागर्दै पनि महिलाको अवस्था अझै कमजोर रहेको छ। गाउँघर र पिछडिएको क्षेत्र तथा बस्तीहरूमा यसको विकराल रूप देख्न र महसुस गर्न सकिन्छ। यद्यपि महिला विकासका प्रयत्नहरू भने जारी छन्। महिला र गरिबीसँग सम्बन्धित खण्डीकृत तथ्याङ्कको अभाव छ। केही उपलब्ध तथ्याङ्क तथा सूचकहरूलाई आधार मानी यस आलेखमा महिला र गरिबीको विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ।

राष्ट्रिय जनगणना, २०६८ अनुसार नेपालको जनसङ्ख्या २६४९४५०४ छ। जसमा महिलाको सङ्ख्या १३६४५४६३ वा ५१.५० प्रतिशत र पुरुषको १२८४९०४१ वा ४८.५० प्रतिशत रहेको छ। कुल साक्षरता दर ६५.९ रहेकोमा महिला साक्षरता दर ५७.४ प्रतिशत र पुरुष साक्षरता दर ७५.१ प्रतिशत देखिनुले पनि महिलाको कमजोर र असमान अवस्था सङ्केत गर्दछ।

गरिबीले मानिसलाई उपयुक्त तरिकाले आधारभूत मानवीय आवश्यकता परिपूर्ति गरी सहज जीवन यापन गर्न नसक्ने अवस्था सिर्जना गर्दछ। न्यूनतम सुविधाबाट वञ्चित, आय आर्जनका लागि चाहिने सीप र स्रोत साधनमा सहज पहुँच नभएको अवस्था गरिबी हो। यसरी स्रोत, साधन र मानवीय प्रवृत्तिमा कमजोरी र असमान भएपछि समाजमा गरिबी देखापर्दछ। क्षमता भएर पनि अवसर भएन भने गरिबी बढ्दै जान्छ। आर्थिक गरिबीभन्दा मानवीय गरिबी थप भयानक तथा हानिकारक हुने नतिजाबाट पुष्टि भइसकेको छ।

नेपालमा महिलाहरूको आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक क्षेत्रमा पहुँच, अवसर र सहभागिता न्यून भई आयआर्जन, रोजगारी र उत्पादनशीलताको कमीले जीवन निर्वाहमा कठिनाइ रहेको अवस्था विद्यमान छ। महिलाको गरिबी हेराइ, भोगाइ र परिस्थितिअनुसार फरक-फरक देखिएको छ। यो बहुआयामिक हुन्छ। यसले देश विकास र समृद्धिमा नकारात्मक असर पारिरहेको हुन्छ। हाल महिलालक्षित गरिबी निवारणका लागि विश्वव्यापी सञ्जालमा विश्वका मुलुकहरू आबद्ध भई दिगो विकासको एजेण्डामा अगाडि बढे पनि अपेक्षित नतिजा ल्याउन अझै एकीकृत प्रयास र स्रोत साधनको प्रभावकारी उपयोगको खाँचो छ।

महिला र गरिबी सम्बद्ध सूचकहरूः

- निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको महिला पुरुषको जनसङ्ख्या: १८.७ प्रतिशत ।
- बहु-आयामिक गरिबी: २८.६ प्रतिशत ।
- रोजगारी र महिला जनसङ्ख्याको अनुपात: महिला: २२.९ प्रतिशत र पुरुष: ४८.३ प्रतिशत ।
- महिलाको श्रमशक्ति सहभागिता दर: २६.३ प्रतिशत र पुरुष: ५३.८ प्रतिशत ।
- महिला बेरोजगारी दर: १३.१, प्रतिशत र पुरुष: १०.३ प्रतिशत ।
- श्रमको अल्प उपयोग दर महिला: ४८.७ प्रतिशत र पुरुष: ३१.८ प्रतिशत ।
- रोजगारीको क्षेत्रमा रहेका महिला सङ्ख्या: महिला: २६ लाख ४० हजार र पुरुष: ४४ लाख ४६ हजार ।
- रोजगारीबाट औसत मासिक आमदानी रु: महिला: १३६३०।- र पुरुष: १९४६४।- ।
- ६५.७ प्रतिशत महिला आमदानी नदेखिने काममा सहभागी छन् । (जस्तै: खाना पकाउने, दाउरा घाँस काट्ने ।)
- महिला साक्षरता: ५७.४ प्रतिशत र पुरुष ७५.१ प्रतिशत ।
- प्राथमिक तहमा लैङ्गिक सूचक: समदर ।
- माध्यमिक तहमा लैङ्गिक सूचक: ०.९८ प्रतिशत ।
- घर जग्गामा स्वमित्व: १९.७ प्रतिशत ।
- महिला घरमुली: २५.७३ प्रतिशत ।
- व्यावसायिक र प्राविधिक महिला कामदार: ३० प्रतिशत ।
- लैङ्गिक सशक्तीकरण सूचकाङ्क: ०.५६८ ।
- महिलाद्वारा सञ्चालित सहकारी: ५००० भन्दा बढी ।
- निजमती सेवामा महिला: १८ प्रतिशत ।
- मातृमृत्य दर: २३९ प्रतिलाख ।
- शारीरिक, मानसिक र यौन हिंसाबाट पीडित महिला: २६.३ प्रतिशत ।
- प्रति महिला प्रजननदर: २.०३ ।
- लैङ्गिक विकास सूचकाङ्क: ०.९२५ ।

महिलाको गरिबी निवारण तथा सशक्तीकरणका लागि भएका नीतिगत, संस्थागत तथा कार्यक्रमिक पयासहरूः

नेपालको संविधान

- लैङ्गिक विभेदको अन्त्य गर्ने ।
- समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने ।
- समानताको हक ।
- महिला सम्बन्धी मौलिक हकको व्यवस्थामा-
 - (१) प्रत्येक महिलालाई लैङ्गिक भेदभावविना समान वंशीय हक हुनेछ ।
 - (२) प्रत्येक महिलालाई सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी हक हुनेछ ।
 - (३) महिलामा विरुद्ध धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, मनोवैज्ञानिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा शोषण गरिने छैन । त्यस्तो कार्य कानूनबमोजिम दण्डनीय हुनेछ र पीडितलाई कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ ।
 - (४) राज्यका सबै निकायमा महिलालाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागी हुने हक हुनेछ ।
 - (५) महिलालाई शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षामा सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष अवसर प्राप्त गर्ने

हक हुनेछ ।

(६) सम्पत्ति तथा पारिवारिक मामिलामा दम्पतीको समान हक हुनेछ ।

असहाय, एकल महिला, जोखिममा परेका तथा हिंसापीडित महिलालाई पुनःस्थापना, संरक्षण, सशक्तीकरण गरी स्वावलम्बी बनाउने ।

- महिलाको प्रतिनिधित्व सुनिश्चत । एक तिहाइ महिला हुनु पर्ने ।
- महिलाको हक हितसँग सरोकार राख्ने नीति तथा कार्यक्रमको तर्जुमा गर्न राष्ट्रिय महिला आयोगको व्यवस्था ।

नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रम २०७६/०७७,

- राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रमको निरन्तरता,
- जनता आवास कार्यक्रममार्फत ८००० आवास निर्माण गरी विपन्नलाई वितरण गरिने,
- स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रम ४२ जिल्लामा विस्तार,
- प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रमको विस्तार,
- योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम लागु गरिने र
- नागरिक अधिकार मोवाइल एप्स लागु गरिने ।

नेपाल सरकारको बजेट २०७६/०७७

- चरम गरिबीको अन्त्य र पिछडिएको क्षेत्र, वर्ग र समुदायको शीघ्र उत्थान गर्दै सामाजिक सुरक्षाको विस्तार गरी लोककल्याणकारी राज्य व्यवस्थाको निर्माण गर्ने उद्देश्य छ ।
- प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाई स्वरोजगार सिर्जना गर्न सीप तथा उद्यमशीलता विकास र बिउ पुँजीको व्यवस्था ।
- एकल महिला तथा विधवालयगतले पाउने सामाजिक सुरक्षा भत्तामा रु १००० थप ।
- गरिबीको रेखामुनि रहेका नागरिकको निःशुल्क स्वास्थ्य बिमा ।
- विपन्न र वञ्चितमा परेका महिलाको आर्थिक, सामाजिक उत्थानका लागि राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रमलाई देशव्यापी बनाइने
- बादी महिलाको आर्थिक, सामाजिक सशक्तीकरणका लागि आवास विकास योजना सञ्चालन गरिने ।

लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट

आर्थिक वर्ष २०७६/०७७ मा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट प्रत्यक्ष लाभ हुने गरी ३८.१७ र अप्रत्यक्ष लाभ हुनेमा ३५.५६ प्रतिशत विनियोजन गरिएको छ ।

सातवटै प्रदेश तथा ७५३ वटा स्थानीयतहले समेत आफ्नो बजेट तथा कार्यक्रममार्फत महिला सशक्तीकरण तथा उत्थानका कार्यक्रमहरू घोषणा गरी कार्यान्वयन गरिरहेका छन् ।

आवधिक योजनाका माधमबाट महिला सशक्तीकरण तथा गरिबी निवारणको प्रयास

नेपालमा करिब छ दशकदेखि योजनाबद्ध विकासको अभ्यास भइरहेको छ । आठौं योजनादेखि नै गरिबी निवारणलाई योजनाको उद्देश्यका रूपमा अगाडि बढाइएको छ । नवौं योजनादेखि गरिबी निवारणलाई एकमात्र मूल उद्देश्यको रूपमा विकास योजनाको केन्द्रमा राखी गरिएका विभिन्न प्रयासहरूबाट गरिबी न्यूनीकरणको दिशामा केही ठोस प्रगति भएको देखिन्छ । दशौं योजनालाई गरिबी न्यूनीकरण रणनीतिपत्रको रूपमा नै विकास गरियो । चालु चौधौं योजनाले समेत गरिबी

निवारणलाई उच्च प्राथमिकतामा राखेको छ । यो एक अन्तरसम्बन्धित विषय भएकाले यसका लागि सरकारका प्रत्येक अङ्गहरूको भूमिका अपरिहार्य हुन्छ । विगत १७ वर्षको अवधिमा निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या घटेको देखिए तापनि सहरी तथा ग्रामीण एवम् विभिन्न भौगोलिक क्षेत्र र सामाजिक समूहबीचको खाडल अझै पनि उच्च रहेको देखिन्छ । विशेषगरी महिला, आदिवासी, अल्पसङ्ख्यक तथा दुर्गम ग्रामीण क्षेत्रमा बस्ने आम नागरिकहरूमा गरिबीको गहनता बढी भएको हुँदा गरिबी निवारणका प्रयासहरूमा यिनको अर्थपूर्ण सहभागिता आजको टङ्कारो आवश्यकता देखिन्छ । यसर्थ गरिबी न्यूनीकरण प्रयासलाई निरन्तरता दिँदै गरिब र धनीबीचको असमानता घटाउनु र आर्थिक समृद्धि प्राप्त गर्नु आजको आवश्यकता हो ।

गरिबी निवारण कोष

गरिबी निवारण कोष ऐन, २०६३ अनुसार गरिबी निवारण कोषको स्थापना भई ५८ जिल्लामा खाद्य पर्याप्तता को आधारमा गरिबी मापन तथा विविध कार्यक्रम सञ्चालन भइरहेको छ ।

गरिबसँग विधेक्षर कार्यक्रम

२०५६ सालदेखि देशका ७५ वटै जिल्लाका ३९० गाविसमा यो कार्यक्रम सञ्चालनमा छ ।

- महिला वर्गलाई प्राथमिकता दिई लघु उद्यम र सीप विकास कार्यक्रम सञ्चालन गरिएका छन् ।
- मुक्त कर्मैया पुनस्थापना तथा मुक्त हलिया लक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएका छन् ।
- कर्णाली रोजगार तथा कामका लागि खाद्यान्न कार्यक्रम कर्णाली अञ्चलमा प्रभावकारी देखिएका छन् ।
- सहरी विकास मन्त्रालयले जनता आवास कार्यक्रममार्फत विपन्न वर्गका लागि विभिन्न स्थानमा घर निर्माण तथा हस्तान्तरण गरिरहेको छ ।
- शिक्षा मन्त्रालयमार्फत गरिब, सीमान्तकृत वर्गका छात्राछात्रलाई लक्षित गरी विभिन्न छात्रवृत्ति प्रदान गरिएको छ ।
- महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक उत्थान कार्यक्रम सञ्चालनमा छन् ।
- गरिब घरपरिवार पहिचान सहयोग बोर्डमार्फत २७ जिल्लामा गरिब घरपरिवार पहिचान गरिएको छ ।
- कर्णाली लगायतका विकट स्थानमा खाद्यान्न ढुवानी अनुदान, मलमा अनुदान, बिउमा अनुदानलगायतका विभिन्न छुट र सहूलियत प्रदान गरिएको छ ।
- एकल महिला भत्ता, ज्येष्ठ नागरिक भत्ता, औषधी उपचारमा सहूलियत कार्यक्रमबाट लक्षित वर्गलाई थप सुविधा प्रदान गरिएको छ ।
- विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संघ संस्थाहरूले पनि महिलाको उत्थानका लागि कार्य गरिरहेका छन् ।

विभिन्न प्रयासका बाबजुद अपेक्षित रूपमा गरिबी निवारण भई महिलाको जीवनस्तरमा गुणात्मक सुधार ल्याउन सकिएको छैन । यसका पछडि निम्न कारकहरू जिम्मेवार देखिन्छन् ।

- लैङ्गिक असमानता, सामाजिक कुरीति र कुसंस्कार तथा महिलालाई हेर्ने दृष्टिकोणमा परम्परागत सोच हावी हुनु ।
- शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीमा महिलाको समान पहुँच नपुग्नु ।
- गरिबीको मारमा महिला बढी पर्नु ।
- महिलामा समेत परनिर्भर प्रवृत्ति हावी रहनु ।
- सबै क्षेत्रका महिलाको गरिबी निवारणका लागि गरिब घरपरिवारको पहिचान कार्य हुन सकेको छैन, हालसम्म केबल २७ जिल्लाको मात्र सम्पन्न भएको ।
- विभिन्न निकायहरूबाट सञ्चालित गरिबी निवारण कार्यक्रमहरूबीच समन्वयको अभाव रहनु ।

- महिलाको क्षमता विकासका कार्यक्रमहरू पर्याप्त नहुनु ।
- नीति, योजना र बजेट कार्यक्रमबीच सामञ्जस्य नहुनु ।
- रेमिटेन्सको उत्पादनशील क्षेत्रमा उपयोग भएन ।
- उत्पादनशील साधन स्रोतमा महिलाको पहुँच न्यून छ ।
- विकास विरोधी संस्कार हाबी भयो ।
- निजी क्षेत्रका गतिविधि सहरकेन्द्रित छन् । महिलामैत्री छैनन् ।
- महिलाको आत्मविश्वासको कमी ।
- ग्रामिण पूर्वाधारको विकास पर्याप्त भएन ।
- देशको आर्थिक वृद्धिदर कम छ ।
- मानव विकासको अवस्था कमजोर छ ।
- लैङ्गिक तथा सामाजिक विभेद छ ।
- औद्योगिकीकरणको अभावमा रोजगारी बढेन ।
- गरिबीको कारण पहिल्याउनु भन्दा लक्षणमा मात्र सुधार गर्न खोजियो ।
- सशक्तीकरण भन्दा कल्याणकारी कार्यमा जोड दिइयो, जसले क्षमता वृद्धि नभई Feeding पक्ष हाबी भयो ।
- सुशासन कमजोर भयो । भ्रष्टाचार बढनाले कागजी कार्यक्रम भए ।
- लामो द्वन्द्व, भुकम्प र वर्षेनी आउने बाढी पहिरो, खडेरी तथा महामारी जस्ता प्रकोपका कारण गरिबीको मारले महिला तथा विपन्न वर्ग प्रताडित हुन बाध्य छन् ।

समग्रमा गरिबी निवारण महिला वा कुनै वर्गका मात्र विषय नभई अन्तरसम्बन्धित विषय भएकाले अपेक्षित नतिजाका लागि सबैको एकीकृत प्रयास आवश्यक छ । समसामयिक नीति, योजना, कार्यक्रम र बजेटबीच सामञ्जस्य कायम गरी गरिबीको गहनता र विषमताको पहिचान गरी आवश्यकताको आधारमा कार्यक्रम कार्यान्वयन नै भावी रणनीति हुनुपर्ने देखिन्छ ।

महिला वर्गको गरिबी निवारण र सशक्तीकरणका लागि

- लैङ्गिक असमानता, सामाजिक कुरीति र कुसंस्कारको अन्त्य गरी महिलालाई हेर्ने दृष्टिकोणमा फराकिलो सोच विकास गर्ने । आमरूपमा आधा आकाश ढाकेका महिलाको सशक्तीकरण र उत्थानविना गरिबी निवारणको हाम्रो लक्ष्य हासिल सम्भव छैन भन्ने यथार्थलाई सबैले आत्मसात् गर्नुपर्दछ ।
- शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीमा महिलाको समान पहुँच अभिवृद्धि गर्ने ।
- महिला स्वयम्मा हाबी रहेको परनिर्भर प्रवृत्तिलाई सशक्तीकरणका माध्यमबाट अन्त्य गर्नुपर्ने ।

गरिबहरूको यथार्थ पहिचान गरी परिचय पत्र वितरण गर्ने

गरिब हुनु व्यक्तिको जन्मजात पहिचान होइन । यो त उसको परिवार, पेसा, वातावरण र प्रकोपको अवस्था जस्ता कारकहरूका कारण भोग्नु पर्ने बाध्यता हो । गरिबी स्थान विशेष, जातजाति विशेष, पेसा वा धर्म विशेषमा भिन्न-भिन्न कारणले देखिन्छ । जस्तै नेपालको सन्दर्भमा दलित, मुसहर, मुस्लिम समुदायमा बढी गरिबी छ । कर्णाली र तराईका विकट बस्तीमा गरिबी बढी हुनुले यसको विशिष्टता आँकलन गर्न सकिन्छ । यसैले गरिब र गरिबीको निश्चित कारण पहिल्याई त्यसैको निराकरणमा लाग्नु वाञ्छनीय भइसकेको छ ।

- गरिब र गरिबीको पहिचानपश्चात् मागमा आधारित कार्यक्रम उनिहरूकै सहभागितामा सञ्चालन गर्ने ।

- राष्ट्रिय गरिबी निवारण नीति, रणनीति तथा कार्यक्रमहरूको पुनर्संरचना एवम् प्राथमिकीकरण गरी लक्षित वर्ग केन्द्रित गर्ने ।
- गरिबीसँग सम्बन्धित नीति, कार्यक्रम, बजेट एकीकृत रूपमा तयार गरी एकद्वार प्रणालीबाट लागु गर्ने ।
- गरिबी निवारणसँग सम्बन्धित कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयनको समन्वय, नियमन र अनुगमन मूल्याङ्कन गर्न केन्द्रीय निकायको संस्थागत सबलीकरण गर्ने ।
- सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरूले लक्षित वर्गको गरिबी निवारणको राष्ट्रिय नीतिअनुसारका क्षेत्रमा जिम्मेवारीपूर्वक काम गर्ने वातावरण निर्माण गर्न टड्कारो आवश्यकता छ । जसबाट स्रोतको दोहोरापना हट्नुका साथै दुरुपयोग घट्न गई नतिजा प्राप्ति सहज हुनेछ ।
- प्रभावकारी अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीको विकास गर्ने ।
- स्थानीय सरकारको सक्रिय भूमिकाबाट मात्र गरिबी निवारण हुने भएकाले स्थानीय जनप्रतिनिधिलाई गरिबी निवारणको विषयमा गोष्ठी सेमिनार गरी Aware गर्नुका साथै प्रभावकारी समन्वय स्थापित गर्ने ।
- महिलालाई उत्पादनमूलक रोजगारी तथा अवसरहरूको अभिवृद्धि गर्ने, रेमिटेन्सलाई उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगाउने ।
- आर्थिक वृद्धिमार्फत सिर्जना हुने रोजगारी लगायतका सम्पूर्ण अवसरहरूको न्यायोचित वितरण गर्ने ।
- नीति निर्माणतहमा महिलाको सार्थक सहभागिताका लागि क्षमता विकासमा जोड दिने ।
- महिलाको श्रमको सदुपयोग र समयको बचत गर्ने प्रविधिको विकास तथा उपयोग गर्ने ।
- लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट प्रणाली प्रदेश र स्थानीयतहसम्म संस्थागत गर्ने ।

गरिबी समृद्धि र मानव खुसीको बाधक हो । माथि उल्लेख गरिएका नीतिगत, संस्थागत र कार्यगत व्यवस्थाले समेत महिलाहरूको अवस्थामा तात्त्विक सुधार गर्न सकेएको अवस्था छैन । लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण, महिला सशक्तीकरण र सामाजिक समावेशीकरणको व्यावहारिक कार्यान्वयनबाट मात्र धेरै महिलाहरूले एक्काइसौं शताब्दीमा समेत भोगिरहेका कुरीति, कुसंस्कार जस्ता अमानवीय तथा पाशविक अवस्थाबाट मुक्ति पाउने देखिन्छ । यसका लागि लैङ्गिक समविकासमा सबैको प्रयास केन्द्रित हुनु जरुरी भइसकेको छ । सामाजिक सशक्तीकरण र आर्थिक रूपान्तरण गर्न महिलाको उद्यमशीलतामा जोड दिनु आजको आवश्यकता हो । साथै कृषिको आधुनिकीकरण, व्यावसायीकरण, विविधीकरण, परम्परागत सीप र व्यवसायको प्रवर्द्धन तथा संरक्षण नै दिगो गरिबी निवारणका रणनीति हुन् । दिगो, फराकिलो र समन्यायिक समावेशी आर्थिक वृद्धिमार्फत स्रोतको उत्पादनशील क्षेत्रमा उपयोग बढाउन सके मात्र देशमै रोजगारी सिर्जना हुने र श्रमको सदुपयोग तथा उत्पादन वृद्धि भई लक्षित वर्गको गरिबी निवारण गर्न प्रत्यक्ष सहयोग पुग्ने देखिन्छ । एक्काइसौं शताब्दी र उत्तर आधुनिक युगमा नेपाली महिलाको कारुणिक अवस्थामा सुधार ल्याउन र सभ्य सुसंस्कृत समाज निर्माणका लागि हाम्रा प्रयासहरू एकीकृत रूपमा, समावेशी, सुशासनयुक्त, राजनैतिक सुझबुझपूर्ण तरिकाले अगाडि बढाउन जरुरी छ । जसबाट आधा अकाश ढाकेका नेपाली महिला दिदी बहिनीको मुहारमा खुसी छाउने छ र समृद्ध नेपाल सुखी नेपालीको हाम्रो अठोट सफलभूत हुनेमा आशा गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू:

- नेपालको संविधान ।
- नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रम २०७६/०७७
- पन्ध्रौँ योजनाको आधारपत्र तथा विभिन्न आवधिक योजनाहरू, राष्ट्रिय योजना आयोग ।
- आर्थिक सर्वेक्षण २०७४/०७५, अर्थ मन्त्रालय ।
- वार्षिक बजेट २०७६/२०७७, अर्थ मन्त्रालय ।
- तेस्रो श्रम सर्वेक्षण, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग ।
- राष्ट्रिय जनगणना २०६८ ।

लैङ्गिक हिंसा निवारण र महिला सशक्तीकरणको सवालमा १०९औं अन्तर्राष्ट्रिय महिला दिवस

✍ रोशनी देवी कार्की

Think Equal, Build Smart, Innovate For Change

लैङ्गिक समानताको लागि समान सौच र व्यवहार : समृद्धिको आधार

१. पृष्ठभूमि:

महिलाविरुद्ध हुने असमानता र भेदभावको व्यवहार, जहाँ महिलाबाट भएको श्रमको मूल्य र पुरुषको श्रमको मूल्यबीच भिन्नता अर्थात् महिलाको श्रमको ज्याला पुरुषको दाँजोमा न्यून भएको विषयलाई मध्यनजर गरी समान कामका लागि समान ज्याला, समानता, न्याय, सुरक्षा, शान्ति र विकासको लागि महिला सहभागिता प्रारम्भ गरिएको अभियानसँगै महिलाहरूको मानव अधिकारप्रति ऐक्यबद्धता जाहेर गर्ने दिनको स्मरणमा हरेक वर्ष मार्च ८ का दिन विश्वभर महिला दिवस मनाइँदै आएको छ। सन् १७९२ मा Mary Wollstonecraft द्वारा लिखित A Vindication of the Rights of Women सम्बन्धी पुस्तकमा उल्लिखित विषयवस्तुले महिलाको अधिकार र लैङ्गिक समानताका लागि आधारशिला तयार गरेको देखिन्छ। फ्रान्सको राज्य क्रान्तिताका ग्रिसकी महिला लाइसिस्ट्राले Lysistra यो युद्ध अन्त्यका लागि प्रारम्भ गरेको पहिलो महिला हडतालबाट सुरु भएको महिला आन्दोलनको आधुनिक अभियान सन् १९१० मार्च ८ बाट प्रारम्भ भएको मानी यस दिन चीन, बाज्रिल, डोमेनिकन गणतन्त्र, संयुक्त राज्य अमेरिकाका केही महिलाहरू मिलेर महिला र पुरुषबीचको आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक तथा सांस्कृतिक असमानता हटाई महिला अधिकार कायम गर्न आवाज उठाएका थिए। सोही दिनको स्मरणमा प्रत्येक वर्ष मार्च ८ लाई अन्तर्राष्ट्रिय महिला दिवस मनाउन थालियो।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घबाट महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव अन्त्य गर्नेसम्बन्धी महासन्धि, १९७९ जारी भयो। हालसम्म १८९ देश यस महासन्धिको पक्ष राष्ट्र भएका छन्। यसैबीचमा ४ वटा विश्व महिला सम्मेलन भइसकेका छन् भने १९९५ मा भएको चौथो विश्व महिला सम्मेलनले लैङ्गिक विभेदका १२ वटा मुख्य सरोकारका क्षेत्रहरू पहिचान गरी सोही आधारमा हाम्रा नीति तथा कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयन भइरहेका छन्। नेपालको संविधानको भाग ३ मौलिक हकअन्तर्गत धारा ३८ मा महिलाको हकको व्यवस्था गरेको छ। साथै समान अंशीय र वंशीय हकको व्यवस्था गरी लैङ्गिक समानताको सुनिश्चितता गरेको छ। दिगो विकासको लक्ष्य नं. ५ मा लैङ्गिक समानता र बालिका सशक्तीकरण रहेको, उक्त लक्ष्य कार्यान्वयनका लागि सन् २०३० सम्मको कार्ययोजना बनाई कार्यान्वयन भइरहेको छ। हरेक वर्ष विश्वभर जागरण ल्याउने उद्देश्यले महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयको अगुवाइमा सरोकारवालाको सहभागितामा यो दिवस भव्य रूपले सम्पन्न हुँदैआएको छ।

२. अन्तर्राष्ट्रिय महिला दिवस मार्च ८ को औचित्य:

महिलाहरूले समान कामको लागि समान ज्याला पाएको अर्थात् आफ्नो हक र अधिकारलाई स्थापित गराउन गरेको अथक प्रयास र प्राप्त उपलब्धिको सम्झनास्वरूप मार्च ८ मा विश्व महिला दिवस मनाउने गरिन्छ। महिला दिवसको आयोजनालाई समाजमा झट्ट सुन्दा सकारात्मक भन्दा नकारात्मक पक्षमा लिने गरेको पाइन्छ। यथार्थमा ३६५ दिन नै कुनै न कुनै दिवस नपरेको

हुँदैन । र्यालीमा सहभागी हुने, विभिन्न नारा लेखिएको प्ले कार्ड बोकेर सांस्कृतिक कार्यक्रम सहित झाँकी प्रदर्शन गर्दै परिक्रमा गर्ने प्रचलन पुरानै मानिन्छ । ३६४ दिनमा सो विषयवस्तुमा ध्यान नपुर्याउने हो भने एक दिनको दिवसमा सहभागिता जनाएर केही हुने छैन भन्ने जन गुनासाहरू प्रशस्तै सुन्नमा आउँछन् । यति हुँदाहुँदै पनि मार्च ८ अन्तर्राष्ट्रिय महिला दिवसका केही सकारात्मक पक्षहरू रहेका छन् जसलाई देहायबमोजिम प्रस्तुत गरिएको छः

- महिलाहरूको हक हितका सन्दर्भमा विश्व एक भएको महसुस गरिनु,
- अन्तर्राष्ट्रिय नारासँग मेल खानेगरी राष्ट्रिय नारा तयार गरी कार्यान्वयन गरिनु,
- दिवसको दिनभन्दा अगावै फरक-फरक कार्यक्रममा उक्त दिनको महत्त्व, अनिवार्यताका बारेमा सबै सरोकारवालाहरूसँग छलफल गरिने हुँदा मुद्दाका बारेमा सूक्ष्म अध्ययन गर्न सहज हुनु,
- एक दिवसीय कार्यक्रम देखिए तापनि लामो समयसम्म सम्बन्धित मन्त्रालय एवं निकायहरूबीच विषयवस्तुलाई समावेश गरी आन्तरिकीकरण गर्न सहज हुनु,
- सम्बन्धित विषयमा दिवसको अवसरमा गैरसरकारी सङ्घ संस्था, नागरिक समाज एवं अन्तर्राष्ट्रिय विकास साझेदार सहभागी भई विभिन्न सिर्जनात्मक तथा सचेतनात्मक गतिविधिहरू सञ्चालन हुनु,
- सामाजिक सचेतना अभिवृद्धि गराउने उद्देश्यका साथ अन्तर्राष्ट्रिय महिला दिवसलाई राष्ट्रिय नाराको मर्मानुसार देशभरि सभ्य र भव्य रूपमा सम्पन्न गर्न विभिन्न सञ्चार माध्यमबाट आह्वान गरिनु,
- राष्ट्रपति, मन्त्रीलगायत विशिष्ट व्यक्तिहरूको समेत सहभागिताले उत्सवलाई महोत्सवमा परिणत गराउँदा गर्वको अनुभूति हुनु र
- सामाजिक जिम्मेवारी र सचेतना अभिवृद्धि गर्ने हेतुले विभिन्न चेतनामूलक नारा लेखिएको स्टिकर, पिन तयार गरी सार्वजनिक यातायातको साधनहरूमा टाँस गरी उक्त दिनलाई सबैले महसुस गरी राष्ट्रिय नारालाई व्यापक प्रचार प्रसार गरिनु ।

३. एक सय नवौं अन्तर्राष्ट्रिय महिला दिवस विगतसँगको तुलना

विश्वभर सामाजिक जागरण ल्याउने उद्देश्यले मनाइने यस दिवस महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयले हरेक वर्ष मार्च ८ मा भव्यताका साथ मनाउँदै आएको छ । वास्तवमा अन्तर्राष्ट्रिय दिवसको अवसरमा करिब १ महिनाअगावै अन्तर्राष्ट्रिय नारा तयार गर्न विश्वमाझ सहभागितामूलक तवरले सबैमा आह्वान गर्ने र संयुक्त राष्ट्र सङ्घको महिलासम्बन्धी निकायबाट छनोट गरी अन्तिम रूप लिइने प्रावधान रहेको देखिन्छ । राष्ट्रिय नारा तय गर्ने सन्दर्भमा सोही अनुसार १ महिनाअघि महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयले मन्त्रीको अध्यक्षतामा विभिन्न मन्त्रालय, निकाय, संवैधानिक आयोग, अन्तर्राष्ट्रिय विकास साझेदार संस्था, गैरसरकारी सङ्घ संस्था, महिला अधिकारकर्मी, सञ्चार जगत, नागरिक समाज, निजी क्षेत्र, विभिन्न महिला उद्यमी महासङ्घ, घरेलु तथा साना उद्योग महासङ्घ, राष्ट्रियस्तरमा मान्यता प्राप्त राजनीतिक दलका भातृ तथा भगिनी सङ्गठनका सदस्यहरू, बैंक तथा वित्तीय संस्था एवं सरोकारवाला सबैको सहभागितामा मूल समारोह समिति गठन गर्ने र विश्वको नारासँग मेल खानेगरी राष्ट्रिय नारा तय गर्नलाई खुला छलफल गरी समितिले अन्तिम रूप दिने गरिन्छ ।

विगतको अन्तर्राष्ट्रिय महिला दिवसहरूको पृष्ठपोषणबाट पछिल्ला दिवसमा केही नवीनता र सिर्जनशीलता ल्याउने प्रयास गरिएको छ । अर्थात् त्यही धरातलमा टेकेरै १०८ औं अन्तर्राष्ट्रिय महिला दिवसभन्दा अझ प्रभावकारिता ल्याउने प्रयास १०९ औं अन्तर्राष्ट्रिय महिला दिवसमा गरिएको भने पक्कै हो । १०९ औं अन्तर्राष्ट्रिय महिला दिवसमा नवीनता र सिर्जनशीलता ल्याउन खोजिएका सन्दर्भहरूः

- ❖ नारा तय गर्ने सन्दर्भमा सम्बन्धित शाखाले समयानुसार र विगतमा भएका नाराहरूको भावनालाई समेट्ने गरी धेरै विकल्प सहितका नारा तयार गरियो ।
- ❖ नारालाई केवल नाराको रूपमा मात्र नलिएर सोच र व्यवहारलाई परिवर्तन गराउने गरी सङ्क्षिप्त, अन्तर्मनमा छुने र सरल

बनाउने प्रयास गरियो ।

- ❖ विगतको कार्यक्रमभन्दा गुणात्मक पक्षलाई ध्यान दिएर मन्त्रालयमा भएका महिला तथा बालबालिका विज्ञ समूहसँग धेरै पटक छलफल गरी दिवसलाई फलदायी बनाउन पहल गरियो ।
- ❖ महिला हिंसा, लैङ्गिक हिंसा, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारलाई नियन्त्रण गर्ने सम्बन्धमा सामाजिक सञ्जालमा विभिन्न सचेतनात्मक सन्देश राखेर सबैमाझ पुर्याउन शाखाबाट विशेष पहल गरियो ।
- ❖ अन्य सरोकारवालाहरूलाई जिम्मेवारी र जवाफदेही बनाउने उद्देश्यले हरेक दिन गरिने कार्यक्रमको जानकारी मन्त्रालयमा गराउनु पर्ने प्रावधान राखियो ।
- ❖ विभिन्न सञ्चार माध्यमहरूमा टक शो, सन्देशमूलक सूचना र मोबाइल एस.एम. एस सेवाप्रवाहका लागि समन्वय गरियो ।
- ❖ लैङ्गिक सम्पर्क व्यक्तिहरूको कार्यशर्त (TOR) मा आफ्नो मन्त्रालय तथा निकायमा यस दिवसलाई भव्यताकासाथ कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने भनी उल्लेख गरियो ।
- ❖ राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय नारा लेखिएका सन्देशमूलक सूचनाहरूको स्टिकर बनाएर यातायातका साधनहरूमा टाँस गर्न पहल गरियो ।
- ❖ दिवसका दिन उक्त नारा लेखिएको वटम सबै सहभागीहरूलाई उपलब्ध गराइयो ।
- ❖ लैङ्गिक हिंसाविरुद्ध लेखिएको घोषणापत्रमाथि ऐक्यबद्ध जनाउने गरी सबैको हस्ताक्षरको लागि खुलामञ्चमा ऐक्यबद्धता कार्यको व्यवस्थापन गरियो ।
- ❖ विभिन्न सूचना तथा सन्देशमूलक सामग्री किताब, ब्रोसिएर, लिफ्लेट तयार पारी प्रचारप्रसार गरियो । जहाँ महिला तथा बालिकाउपर हुने हिंसा नियन्त्रणमा पुरुषहरूको सहभागिता, पुरुष सञ्जालको कार्यशर्तनामा तयार पारी वितरण गरियो ।
- ❖ राष्ट्रपतिको गरिमामय उपस्थितिले १०९ औं अन्तर्राष्ट्रिय महिला दिवसले उच्च प्राथमिता पाएको ।
- ❖ सोही दिनको अवसर बनाएर महिलाहरूलाई सामाजिक सशक्तीकरण र आर्थिक रूपान्तरणमा टेवा पुग्ने हिसाबले महिलाद्वारा उत्पादित तथा प्रवर्धित सामग्रीहरूको अन्तर्राष्ट्रिय प्रदर्शनीमा नेपाल घरेलु तथा साना उद्योग महासङ्घसँग सहकार्य गरी राष्ट्रपतिबाट उद्घाटनसमेत भएको ।

४. लैङ्गिक हिंसा निवारण र महिला सशक्तीकरणको सवालमा १०९औं अन्तर्राष्ट्रिय महिला दिवस

माथि उल्लिखित विभिन्न आयामहरूमा प्रष्ट भनिएको छ दिवसको आम बुझाई र यसको तत्त्व गराइमा धेरै भिन्नता रहेको छ । केवल दिवसमा खुला मञ्चमा सहभागिता सङ्ख्या बढाउन र नारा लगाउनको लागि मात्र दिवस मनाइँदैन । त्यस्तै विगतका अभ्यासहरूलाई नियाल्दै आगामी अन्तर्राष्ट्रिय महिला दिवसलाई गुणात्मक रूपले अझ प्रभावकारी बनाउँदै गएको मानिन्छ । विभिन्न कार्यक्रम सहित समाजमा घटेका लैङ्गिक हिंसा, घरेलु हिंसा लगायतका हिंसाहरूको बारेमा तथ्याङ्कीय विश्लेषणसहित कार्यपत्रहरू प्रस्तुत गरिने, विभिन्न बेथिति, विसङ्गति, अन्याय र कुप्रथा र प्रचलनविरुद्ध व्यङ्ग्यात्मक रचना जस्तै गीत, कविता प्रस्तुतिबाट उजागर गरिने र केही ठोस पहल गर्न समेत दिवसले सहयोगी भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । विभिन्न मन्त्रालय, निकाय, अन्तर्राष्ट्रिय विकास साझेदार, गैरसरकारी संस्था, संवैधानिक निकाय सबैको अन्तिम लक्ष्य भनेकै समानुपातिक विकास, न्याय र नैतिकतामा आधारित समाज निर्माण गर्ने जहाँ महिला, बालबालिका, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक, यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यक, एकल महिलामैत्री वातावरण तयार गर्ने नै देखिन्छ । महिला र बालबालिकाहरूको मुद्दा बहुआयामिक, बहुनिकायसँग सरोकार राख्ने हुँदा यस प्रकारका दिवसहरूले उक्त विषयको उठान गरी मूलप्रवाहीकरण गर्न सहज हुने देखिन्छ । शिक्षा तथा चेतनाको विकास भएको खण्डमा महिलाहरूमा जागरण आउनुका साथै सामाजिक सशक्तीकरण भई आर्थिक रूपान्तरणमा हुने देखिन्छ ।

विश्व परिवेशमा आएका विभिन्न नवीन मूल्य र मान्यताका साथै महिलाका हक, हित र अधिकारको संरक्षणका लागि फरक तवरले समयानुसार सम्बोधन गरिनुपर्ने र संयुक्त राष्ट्रसङ्घमा संज्ञौता भएका विभिन्न सन्धि, अभिसन्धि, महासन्धि, महिलाविरुद्ध

हुने सबै प्रकारका विभेद र हिंसा अन्त्य गर्ने SEDAW सम्झौतामा भए गरेका विषयहरू र बेइजिङ कार्ययोजना कार्यान्वयन गर्ने, सन् २०३० सम्ममा सबै प्रकार विभेदको अन्त्य गरिसक्ने र मूलुकमा आर्थिक उन्नति गर्ने विषयहरू सबै महिलाका पक्षमा रहेको देखिन्छ । जसको समय समयमा उपलब्धि र प्रगतिहरू सम्बन्धित निकायमा पेस गर्नुपर्ने र जवाफदेहिता लिनुपर्ने भएकाले उक्त दिवसलाई हरेक आर्थिक वर्षको कार्यक्रम तयार गरी बजेटसमेत विनियोजन गरिने हुँदा यस दिवसले महत्त्वपूर्ण स्थान लिएको छ ।

अन्त्यमा महिलाहरू सशक्त हुन जागरण, चेतना, सीप, दक्षता, क्षमता आदि सबै अनिवार्य भए तापनि सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण नभई नहुने अनिवार्य तत्त्व भनेको आर्थिक सशक्तता नै हो । जहाँ महिलाहरू उद्यमी बन्दैनन्, उनीहरूको साथमा आर्थिक स्रोतविना विकल्प विनाको समाधान वालुवामा पानी हाले बराबर, यसैले यिनै दिवसका अवसर पारेर आर्थिक जागरण ल्याई उद्यमशीलता वृद्धि गर्न जरुरी देखिन्छ ।

५. निचोड

महिला र पुरुष एकै समाजका सदस्य हुन् । समाज सञ्चालनका लागि यिनीहरूको समान योगदान रहेको हुन्छ । एउटाको अस्तित्वविना समाजको गतिशीलता रहन्न । यिनीहरूबीच जैविक भिन्नताबाहेक कुनै असमानता छैन । तर समाजले महिला र पुरुषबीच व्यावहारिक भिन्नता खडा गरिदिएको छ । जसलाई चिर्न र समानता कायम गर्न विभिन्न नीति, ऐन, नियम र कानुनको निर्माण हुने गरेको छ । जसका माध्यमबाट सामाजिक न्याय र समानुपातिक विकास खोजिएको छ । यदि कसैले यी दुई प्राणीबीच भिन्न व्यवहार गर्दछ भने कानुनले दण्ड दिने हैसियत राखेको छ । दिगो विकास, राष्ट्रको उन्नति र समृद्धिका लागि पुरुषसरह महिलाहरूको सक्रिय र अर्थपूर्ण सहभागिता अपरिहार्य हुन्छ । यसैले महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव र असमान व्यवहारलाई मध्यनजर गरी समानता, न्याय, शान्ति र विकासको लागि महिला सहभागिता प्रारम्भ गरिएको अभियानसँगै महिलाको अधिकारप्रति ऐक्यबद्धता जाहेर गर्ने दिनको सम्झनामा हरेक वर्ष मार्च ८ का दिन विश्वभरि महिला दिवस मनाँदै आएको छ ।

Definition, Nature, Classification and Forms of Domestic Violence

 Sharita Rayamajhi -under secretary (Law)

Definition of Domestic Violence

Domestic violence can be defined as pattern of behavior in any relationship that is used to gain or maintain power and control over an intimate partner. The term 'domestic violence' is the combination of two words; 'domestic' and 'violence'. Here, 'domestic' means related to home, family, family member, "pertaining, belonging, or relating to a home, a domicile, or to the place of birth, origin, creation, or transaction"¹ and 'violence' means intended to hurt people of extreme force and unjust or unwanted use of force as accompanied by fury, act rang, physical force, unlawful exercised with the intention to harm. In this way domestic 'violence means' violence between members of the same family.²

Domestic violence means violence between members of households against another.³ It can be defined as a pattern behavior in any relationship that is used to gain or maintain power and control over an intimate partner. It is abuse inside the households with between the family-members like husband, wife, mother, mother in law, son, sister, sister in law etc. This can be physical, sexual, emotional, economic or psychological actions or threats of actions that influence another person. This includes any behaviors that frighten, intimidate, terrorize, manipulate, hurt, humiliate, blame, injure or wound someone.

Domestic Violence (Offence and Punishment) Act, 2066 B.S. (2009) defines domestic violence as "Domestic Violence" means any form of physical, mental, sexual and economic harm perpetrated by person to a person with whom he/she has a family relationship and this word also includes any acts of reprimand or emotional harm.⁴ On the basis of this definition for the commission of domestic violence there should be-

i. Either physical, mental, sexual or economic harm or any act of defamation or emotional hurt,

1 Black's Law Dictionary. (2004)

2 Dr. Shankar Kumar Shrestha. (2061). Dictionary of Law & Justice. (3rd ed.). Kathmandu: Pairavi Prakashan, p. 885

3 Domestic violence (Offence and Punishment) Act 2066. Sec. 2(a)

4 The Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005. Sec. 3

ii. Victim and accused must be from the same family or there should be domestic relationship.

In addition to make the definition the term domestic violence the Act defines other 'Domestic relation', 'Physical harm', 'Mental harm', 'Sexual harm', 'Economic harm', etc., which are important at the time of application and interpretation of the same law.

India has also defined and criminalized the domestic violence by the Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005 AD. According to this Act domestic violence has defined as follows:⁵

For the purposes of this Act, any act, omission or commission or conduct of respondent shall constitute domestic violence in case it-

- a) Harms or injures or endangers the health, safety, life, limb or well-being whether mental or physical of the aggrieved person or tends to do so and includes causing physical abuse, sexual abuse, verbal and emotional abuse and economic abuse, or
- b) harasses, harms, injures, or endangers the aggrieved person with a view to coerce her or any other person related to her to meet any unlawful demand for any dowry or other property or valuable security, or
- c) has the effect of threatening the aggrieved person or any person related to her by any conduct.
- d) otherwise injures or causes harm, whether physical or mental, to the aggrieved person,

Domestic Violence has also defined as "... Any act of Gender Based Violence (GBV) that results or is likely to result in physical, sexual or psychological harm or suffering to women including threats of such acts, coercion, or arbitrary deprivation of liberty, whether occurring in public or private life....."⁶

This definition of Article 1 of the UN Convention on Status of Women Declaration has been also adopted by the UN Conference on Women's Beijing Declaration and Platform for Action as paragraph 114.

Article II of the same Declaration states that Violence against Women and Girls (VAW & G) should be understood to encompass but not be limited to the following:⁷

- i. Physical, sexual and psychological violence occurring in the family including battering, sexual abuse of female children in the household, dowry related violence, marital rape, female genital mutilation and other traditional practices harmful to women, non-spousal violence, violence related to exploitation.

5 UN Covention on Status of Women Declaration, 1989. Art. 1

6 UN Covention on Status of Women Declaration, 1989. Art. 2

7 Dr. Rajit Bhakta Pradhanag and purna Shrestha, (2004) Domestic violence Against Women: Concept,History and Existing Laws, Annual survey of Nepalese Law, ktm. Nepal Bar council p. 54

- ii. Physical, sexual and psychological violence occurring within the general community including rape, sexual abuse, sexual harassment, intimidation at work, in educational institutions and other public institutions, trafficking of women and forced prostitution.
- iii. Physical, sexual and psychological violence perpetuated or condoned by state, wherever it occurs.

Domestic violence can be described as the power misused by one adult in a relationship to control another. It is the establishment of control and fear in a relationship through violence and other forms of abuse. Violence in the domestic sphere is usually perpetrated by males who are or who have been in positions of trust, intimacy and power. They may be husband, father, father-in-law, step father, brother, uncle, son or other relatives. So, we can say that domestic violence is that violence which occurs within the periphery of household. It perpetrated by intimate partners and other family members, and is manifested through physical abuse, psychological abuse, and economic abuse also.

Nature of Domestic Violence

Domestic violence is distinct character as opposed to other types of violent crime. It is one of the most pervasive human rights violations that can happen to anyone from any socio-economic background and education level despite the race, age, sexual orientation, religion or gender. All forms of domestic violence, whether physical, mental or psychological in nature, are in violation of human dignity, human identity and human personality. It is crucial to understand the distinct character of domestic violence as opposed to other types of violent crime. It can be characterized by at least five features:⁸

- It is perpetrated by someone close to the victim, usually her partner or ex-part;
- It happens in intimate setting which has presumed by society to be sites of support and care;
- It is a recurring form of abuse generally characterized by a cycle of violence, the abuse in followed by a period of respite after which tensions build up again and eventually explode into another violence episode;
- The abuser uses domestic violence to control and coerce the victim;
- The abuse had profound emotional and psychological effects on the victim, who often believes (and is often told by the abuser) that she/he is to blame for the violence.

A researcher characterizes domestic violence by pointing out the following elements:

1. Conduct perpetrated by adults or adolescents against their intimate partners in current or former dating, married, or cohabitating relationship of hetero sexual, gay man, and lesbians,
2. A pattern of assault and coercive behaviors, including physical, sexual and psychological attacks as well as economic coercion,

8 A.L. Ganley,(1995) *Understanding Domestic Violence in Improving the Healthcare response to Domestic Violence*:(2nd ed.) A Resource Manual For Healthcare Providers (Dabble Lee et. al),

3. A combination of physical attacks and controlling tactics used by perpetrators that result in fear as well as physical and psychological harm to victims and their children.⁹

Classification of Domestic Violence

There is not exact classification of domestic violence. It may differ from place to place, society to society. We can find various forms of domestic violence in the society. It can be classified on the basis of effect and its nature. Domestic Violence (Offence and Punishment) Act, 2066 B.S. has classified the domestic violence in physical, mental, sexual and economic harm.¹⁰

a. Physical abuse:

Physical abuse is abuse involving contact intended to cause feelings of intimidation, pain, injury, or other physical suffering or bodily harm. Physical abuse includes hitting, slapping, punching, choking, pushing, and other types of contact that result in physical injury to the victim. Physical abuse can also include behaviors such as denying the victim of medical care when needed, depriving the victim of sleep or other functions necessary to live.

Abuse committed with an objective of giving physical pain is known as physical abuse. This includes slapping, beating, arm-twisting, and stabbing, strangling, burning, choking, kicking, threats with a weapon, murder, traditional harmful practices like female genital mutilation and widowhood abuse.¹¹ According to Indian domestic violence act, physical abuse means any act of conducts which is of nature as to cause bodily pain, harm or danger to life, limb or health of impair the health or development of the aggrieved person and includes assault, criminal intimidation and criminal force.¹² Similarly, in the present Nepalese domestic violence act, "Physical harm" means an act of committing or causing bodily harm or injury holding as a captive, inflicting physical pain or any other act connected therewith and incidental thereto except the act of breaking the limbs of body (*Angabhang*).¹³

b. Sexual Abuse

Sexual abuse includes coerced sex through threats, intimidation or physical force, forcing unwanted sexual acts or forcing sex with others, marital rape, genital mutilation, sexual harassment, incest and forced prostitution or any unwanted sexual act. "Sexual harm" means sexual misbehavior, humiliation, discouragement or harm in self respect of any person; or any other act that hampers safe sexual health.¹⁴

c. Psychological and Emotional abuse:

_____ Psychological and Emotional abuse includes causing fear, shame, public embarrassment,

9 Domestic violence (Offence and Punishment) Act, 2066. Sec. 2(a)

10 Supra note 14. P. 60

11 The Protection of Women From Domestic Violence Act, 2005. Sec. 3

12 Domestic Violence (Offence and Punishment) Act, 2066. Sec. 2(c)

13 Id. Sec. 2(e)

14 The Protection Of Women From Domestic Violence Act, 2005. Sec. 3

continued threats and taunts, isolation, verbal abuse, mental torture, and humiliation.

Indian law has defined as “verbal and emotional abuse” includes

- a) Insults, ridicule, humiliates, degrades or otherwise violates dignity of woman;
- b) Repeated threats to cause physical pain to any person in whom the aggrieved person is interested.¹⁵

Similarly, in the present Nepalese domestic violence act, "Mental harm" means any act of threatening the Victim of physical torture, showing terror, reprimanding him/her, accusing him/her of false blame, forcefully evicting him/her from the house or otherwise causing injury or harm to the Victim emotionally and this expression also includes any discrimination carried out on the basis of thought, religion or culture and customs and traditions.¹⁶

d. Economic Abuse

Economic abuse means deprivation from using jointly or privately owned property or deprivation of or access to employment opportunities, economic resources or means.¹⁷ Economic abuse is also defined by Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005 (India). It provides the definition that “Economic abuse” includes;

- Deprivation of all or any economic or financial resources to which aggrieved person is entitled under any law or custom whether payable under an order of a court or otherwise or which the aggrieved person requires out of necessity including, but not limited to, household necessities for the aggrieved person and her children, if any stridhan, property, jointly or separately earned by the aggrieved person, payment of rental related to the shared household and maintenance;
- Disposal of household effects, any alienation of assets whether movable or immovable, valuables, shares, securities, bonds and the like or other property in which the aggrieved person has no interest or is entitled to use by virtue of the domestic relationship or which may be reasonably required by the aggrieved person or her stridhan or any other property jointly or separately held by the aggrieved person; and
- Prohibition or restriction to continued access to resources or facilities which the aggrieved person is entitled to use or enjoy by virtue of the domestic relationship including access to the shared household.¹⁸

Forms of Domestic Violence

Domestic violence comprises various forms especially against the women and girls. Discrimination with female, wife beating and abuse, torture, sexual harassment, economic control

15 Domestic violence (Crime and Punishment) Act, 2066. Sec. 2(d)

16 Id. Sec. 2(f)

17 The Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005. Sec. 3

18 Supra note 1. p. 88

from in-law within the family and such forms can be mentioned in various forms as underneath:¹⁹

1. Son preference concept leading to female feticide,
2. Femicide
3. Feticide
4. Battering the mother during pregnancy,
5. Negligence and marginal treatment to girls or female,
6. Sexual abuse or child sexual abuse,
7. Confinement within the household,
8. Child marriage,
9. Dowry related abuse and death,
10. Wife beating,
11. Marital rape,
12. Control on the reproductive roles of women,
13. Psychological and mental torture,
14. Threatening to physical torture,
15. Use of acid to make women ugly,
16. Neglect in the decision making process within the household,
17. Exclusion from the economic power relation.
18. Arson

Women in all age groups experience different forms of violence. However, since there are forms of violence that overlap and intersect, the following categorization has been done only to get the larger picture of this complex subject.

In distinguishing the forms of VAW the following have been identified:²⁰

- Domestic violence
- Sexual slavery, prostitution and international trafficking of women
- Incest
- Reproductive rights violation
- Rape

19 A Situational Analysis of Violence against Women and Children. (1997). Prepared by SATHI, in Collaboration with Asia Foundation. SATHI Nepal. p. 5

20 supra note 2 p 7.

- Sexual harassment
- Sex discriminate
- Medical abuse
- Abuse of women with physical and mental d women
- Culture bound practices harmful to women
- Ritual abuses within religious cults
- Marital rape
- Pornography and abuse of women in media in refugee or relocation camps
- Abuse of women
- Custodial abuse
- Female feticide
- Dowry related violence and murder.

Causes of Domestic Violence

The causes of domestic violence against women are different in different context but the core cause of it lies in the manifestations of historically unequal power relations between men and women. Factors contributing to these unequal power relations include: socio-economic forces, the family institution where power relations are enforced, fear of and control over female sexuality, belief in the inherent superiority of males and legislation and cultural sanctions that have traditionally denied women and children an independent legal and social status.²¹

Domestic violence is one of the social evils characterized by gender inequality and age-old socio-cultural milieu impeding the development of women. Apart from this poverty, economic dependence of women on their male counterparts, illiteracy, evil social customs and manners, lack of social awareness, superstition, baseless social prejudices etc. can be alleged as some of the major cause of domestic violence.²² The notable causes of domestic violence can be summarized as follows:

a. Patriarchal Socio-culture and Social-structure

Patriarchal power relations have made easy life to the male, and women are placed in the remote to access even the articles for livelihood. This is the gender based discrimination or violence. Males are ruling on the female on basic of this concept. This discrimination has been coming through generation to generation. Patriarchal social norms not only grant control of family resources and property to men but also provide dominant position to them to maintain their dominant position.

21 Mukunda Das Shrestha, Domestic Violence and the Victim Justice System (English Special Issue 2002) 6 Nyayadoot 7.

22 Supra note 5.

In many societies, women are considered the property of their husbands. Consequently, wife abuse was not considered as violence rather an appropriate way for a man to control his wife. This patriarchal view continues to foster domestic violence today. Therefore, the culture of silence prevails in the society and women were compelled to remain silence, because of the patriarchal Socio-culture and Social-structure. Women were compelled to tolerate the violence occur at the home by her husband as a normal behavior.

b. Social, Cultural, Religious and Traditional Norms

There are so many social, cultural, religious norms against the females in our society. Women are unable to overcome the tight network of social and cultural barriers that encourage her to be tamed by confining in the households. The society is motivated by traditional ideology. The traditional customs like early marriage, child marriage, bi-marriage, Chaupadi, Kumari, Jhuma and Deuki Pratha are helping to puss women in violence. Early marriage and multiple pregnancy inhibit the development of women and reduce options for education and skill development as well as risks the inherent health.

c. Lack of Education and Awareness

All the family members must be educated and aware about domestic violence. Most of rural women are uneducated. According to formal statics, only 57.4% women are literate in Nepal.²³ Basically women and girls, due to illiteracy and mobility, are unaware of their rights and procedure of their remedies therefore do not speak against their suffering. By the lack of education, they have not the awareness of arise their voice against the violence. Silence of women and girls encourages men to maintain the dominance in every sphere.

d. Lack of Economic Resource

Females are economically dependent upon men. This dependency causes them to tolerate the violence. Although females are engaged in their household activities in a whole day, those works have not any economic value. So females are in dominant and subordinate position. Because of the economic dependency women are under control of men and they cannot arise their voice against the violence of their husbands, and other family members.

e. Lack of Legal Protection

Lack of legal protection is one of the strong factors in perpetuating domestic violence. Most of the women stay in the village. They are not the reachable to access to justice. The judicial body are far from the villages. They have to walk one or two days to reach in the center of the district where the judicial, administrative bodies and other non governmental agencies are available. If they go out from house for getting justice, they are not acceptable by their husbands or the other family members to re-enter in her house. On the other hand they have no money to get justice and remedies, and the legal procedural takes very long time for justice. There is no

23 Muluki Ain, 2020. Chapter on Marriage. No 2

sufficient legal provision for getting remedies. The lack of these remedies has increased domestic violence against women.

f. Child Marriage

Child marriage is punishable under the Nepalese law. According to Chapter on Marriage of the *Muluki Ain* (Country Code), 2020 both men and women have to reach the age of 20 to marry without the consent of parents and can marry at the age of 18 with the consent of their parents.²⁴ But in practice there is still the child marriage system in the rural area of Nepal especially for girls. She forced to marry without her will. When she reaches her in-laws family, she is violated physically and mentally.

g. Dowry (Dahej) System

The term dowry is generally used for what a woman brings or takes with her into the new home. These forms property may be given by her parents and family, though she may have earned it herself. This form of dowry may cause its own problems because of inflation and inflated expectations but this is property that ,in normal circumstances, belongs to the women should be owned by her absolutely and should help her to build up her status as married women in the new home problem cash demanded.

Dowry related problems among south Asian women posit moral dilemmas of an extreme nature. Mainly in the East-terai region of Nepal, it is the main cause of victimization of women from their husband and in Laws. A willful conduct of the husband or her in-laws of such a nature as is likely to drive the women to commit suicide or cause grave physical or mental injury to her, and harassment of a woman by her husband or by any relatives of her husband with view to coercing her or any of her relatives to meet any unlawful demand for property amount to cruelty under the section and is punishable as such.²⁵

h. Unnecessary Consumption of Alcohol and Other Drugs

Unnecessary consumption of alcohol and other drugs have also been noted as a factor in provoking aggressive and violent male behavior towards women and children. This factor is nearly related to the Nepalese context. Economic problems and alcohol abuse were seen as the main cause of Domestic Violence.²⁶

i. Gender

Gender refers to a system of social categories. The society has assigned different position and roles in the family and society to males and females. Gender is a composite system of social

24 Pramod Mishra. (2000). *Women in South Asia-Dowry Death & Human Rights Violence*. (2nd ed.) Authors Press under the Auspices of Academy for Asia-pacific Studies. p. 28

25 supra note 26 P. 31.

26 Yubraj Sangroula. (2010). *Jurisprudence The Philosophy of Law*. (2nd ed). Kathmandu School of Law, p. 387

behaviors and an instrument of helping us understand ourselves. The assigned roles for men and women protected by pro-status based institutions and values with supremacy of males became rules of social organization and regulation.□ The Hindu women's position in social terms was deplorable. The practice of Sati became entrenched in society and female infanticide was practiced on a large scale among some groups.

The concept of division of role of male and female in the society is gender. Women are supposed to procreate babies for husband, they are virtually subordinated, they have no choice of their own role in home, and they could not do that what men could do. These concepts of the society are called the gender. By the cause of gender, women have been being placed an inferiors in position. The supremacy of male has been established in the society and it has been made the tools of discrimination and violence against women.

j. Discrimination to Son and Daughter

Discrimination between son and daughter is another cause of domestic violence. It is our misfortune to think and behave so. Due to this reason, girls are removing from school. They are not getting chance to get higher education in the rural area. They get marriage in childhood. So, they should involve in agriculture and depend on their husband after marriage. This situation causes the domestic violence.

k. Other causes

- Unemployment,
- Power imbalance within victim and accused,
- Grinding poverty,
- Gambling,
- Extra marital relation,
- Women's support on violence against women,
- Lesser punishment on domestic violence,
- Lack of alternative livelihood,
- Problems on rehabilitation, rescue, restoration and reparation,
- Desire of male child,
- Identification of fetus(sex),
- Abortion,
- Domestic work load,
- Step father/mother,

Suggestions

However, a specific law is enacted to address the problem of domestic violence; there

are many challenges in its effective implementation and the law alone is not sufficient to combat the domestic violence. In order to achieve the purpose of the Act in compliance with the international commitment, the following recommendation should be fulfilled:

- It should be necessary to provide free and compulsory education for all citizens to improve educational and economic condition of women and increase the employment for women.
- There should be wide awareness program regarding the domestic violence so that everyone can be familiar about the legal provisions on domestic violence. For this, government should bring forward various programs to aware people about the laws to the people.
- Hotline services have been recommended as an effective tool for victim to report cases of domestic violence.

Thank You .

लैङ्गिक संवेदनशील पोषण

सविता कार्की - उपसचिव

विषय प्रवेश

समृद्ध नेपाल सुखी नेपाली नारालाई सार्थक बनाउन स्वस्थ जनशक्तिको सक्रिय सहभागिता पहिलो शर्त हो। स्वस्थ र सबल जनशक्ति उत्पादन पोषणयुक्त खानपान र स्वस्थकर वातावरणमा मात्र सम्भव हुन्छ। स्वस्थकर मानवपुँजीको विकासका लागि गर्भाधारणदेखि नै आमा र शिशुको वृद्धि र विकासका लागि सन्तुलित आहारको खाँचो पर्दछ। नेपालमा मातृशिशुको स्वास्थ्य अवस्थालाई उन्नत बनाउन विगतदेखि नै विविध कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुँदै आएका भए तापनि थप सशक्त र बहुआयामिक योजनाको खाँचो खट्टिकिएको अवस्थालाई आत्मसात् गरेर बहुक्षेत्रीय पोषण योजना दोस्रो (MSNP II) लागु गरिएको छ। यस योजनाबाट अधिकतम लक्ष्य हासिल गर्न महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयलगायत अन्य सम्बन्धित निकाय एवं राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी सङ्घसंस्थाहरूबीच परस्पर सद्भाव, सहयोग, सहकार्य, समन्वय, स्वामित्व, समीक्षा र समर्पण (७ स) को पनि उचित भूमिका रहने वास्तविकताप्रति हेक्का राख्न बिरसनु हुँदैन।

एक वा धेरै पोषकतत्वको न्यूनता वा अधिकताबाट शरीरमा देखिने असामान्य अवस्था कुपोषण हो। सामान्यतया कुपोषणलाई न्यूनपोषण तथा अधिक पोषण गरी दुई प्रकारमा विभाजन गरिन्छ। अपर्याप्त मात्रामा प्रोटीन, कार्बोहाइड्रेड र सूक्ष्म पोषक तत्वको कमी एवम् पटक पटकको स्वास्थ्य संक्रमणका कारणबाट मानिसको शरीरमा देखापर्ने असामान्य अवस्था वा परिणाम न्यूनपोषण हो भने खानपिनमा असन्तुलन एवं निष्क्रिय जीवनशैलीका कारणले बालबालिका, किशोरकिशोरी, प्रजनन उमेरका महिला र पुरुषमा हुने अधिक तौल तथा मोटोपना अधिक पोषण हो। न्यूनपोषणका कारण बालबालिकामा पुङ्कोपन, ख्याउटेपन, कम तौल, रक्तअल्पता, रतन्धो र आयोडिनको कमीले हुने समस्याहरू उत्पन्न हुन सक्छन्। विश्वमा पाँच वर्षमुनिका ४५ प्रतिशत बालबालिकाको मृत्यु कुपोषणले हुने गरेको छ। कुपोषणबाट सिर्जना हुने स्वास्थ्यसम्बन्धी समस्याहरू गम्भीर, दूरगामी तथा अपुरणीय किसिमको हुने अध्ययन अनुसन्धानले देखाएका छन्। अन्तर्राष्ट्रियरूपमा नै कुपोषणको समस्या निराकरण गर्ने कार्यलाई सामाजिक, आर्थिक तथा मानवीय विकासका साथै दिगो विकासका लक्ष्य प्राप्त गर्ने आधारको रूपमा लिइएको छ।

नेपालमा पोषणको अवस्था

नेपालका महिला तथा बालबालिकाहरू न्यूनपोषण र अधिक पोषण दुबै प्रकारका कुपोषणसम्बन्धी समस्याबाट पीडित रहेको जगजाहेर नै छ। यद्यपि अधिक पोषणको तुलनामा न्यूनपोषणको समस्या धेरै छ। न्यूनपोषणको समस्या प्रजनन उमेरका महिला तथा पाँच वर्षमुनिका बालबालिकामा व्याप्त छ। पोषणको दृष्टिले गर्भावस्थादेखि दुई वर्षको अवधि धेरै महत्वपूर्ण हुन्छ, जसलाई **सुनौला हजार दिन** भनिन्छ। पुङ्कोपनको बीजारोपण गर्भाधारणदेखि नै हुन्छ र दुई वर्षको उमेरसम्म तीब्र गतिमा हुन्छ। यो अवधिमा गर्भवती आमा र बच्चा जन्मिएपछि सुत्केरी आमा र बच्चालाई खुवाइने खानेकुरा एवम् स्याहार सुसारले बच्चाको समग्र वृद्धि र विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ। त्यसकारण किशोरी, गर्भवती, सुत्केरी र दुई वर्षमुनिको बाल्यावस्थामा नै पोषणको अवस्था सुधार गर्नुपर्दछ। नेपाल जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण, २०१६ अनुसार ५ वर्षमुनिका लगभग ३६ प्रतिशत बालबालिकाहरू पुङ्कोपन, १० प्रतिशत ख्याउटेपन तथा लगभग ५३ प्रतिशत रक्तअल्पताको समस्याबाट पीडित छन्। प्रजनन उमेरका लगभग ४१ प्रतिशत महिलाहरू रक्तअल्पता तथा १७ प्रतिशत दीर्घशक्तिको कमीबाट ग्रसित

छन् । यस प्रकारका समस्याहरू देशका विभिन्न जात जाति, वर्ग, समुदाय र भौगोलिक स्थानअनुसार फरक-फरक रहेको पाइन्छ। पुङ्कोपन, ख्याउटेपन, उमेरअनुसार तौल कम हुनेजस्ता न्यूनपोषणसम्बन्धी समस्याहरूले नेपालमा बालमृत्युदरको ५२ प्रतिशत भाग ओगटेको छ ।

लैङ्गिक संवेदनशील पोषणको आवश्यकता

महिलाको प्रजनन भूमिकाको साथसाथै बालबालिकाको हेरचाह तथा स्याहारसुसार, भान्सा एवं घरपरिवारको सरसफाइलगायतका लैङ्गिक भूमिकाले पोषणमा प्रत्यक्ष सरोकार राख्दछ । यसैगरी महिलाको कृषि उत्पादन तथा पशुपालनमा पनि उल्लेख्य योगदान रहने हुँदा यसले खाद्य सुरक्षा तथा पोषणमा पनि प्रभाव पारेको हुन्छ । लैङ्गिक विभेद, महिलाको लैङ्गिक भूमिका, महिलाप्रति गरिने भेदभावजन्य व्यवहार तथा असमान शक्ति सम्बन्ध साथै सामाजिक मूल्यमान्यताले महिलाको स्वास्थ्य तथा बालबालिकको पोषणमा नकारात्मक असर पारिरहेको यथार्थ हाम्रासामु छ । महिलाले जीवन चक्रको हरेक चरणमा लैङ्गिक हिंसा भोगिरहेकी हुन्छन् । यस प्रकारको हिंसा समाजको बनावट, संस्कृति र सामाजिक विकासको पृष्ठभूमिले फरक-फरक मात्रा वा स्वरूपमा देखा पर्दछ । लैङ्गिक हिंसाका स्वरूपहरू समाज र परिवेश अनुसार फरक-फरक देखिए तापनि समग्रमा यसले व्यक्तिको समानता र विकासलाई नसरात्मक असर पुर्याउँछ । यस्ता हिंसाहरूले विशेषगरी महिला र बालबालिकाको समग्र विकासका साथै स्वास्थ्य तथा पोषणमा प्रत्यक्ष असर पारेको हुन्छ । लैङ्गिक असमानताको कारणले विशेषगरी महिलाहरूको भूमि, शिक्षा, सूचना, प्रविधि तथा निर्णय प्रक्रियामा पहुँच तथा नियन्त्रण कम हुन्छ । त्यस्तै महिलाको सम्पत्तिमा पहुँच तथा नियन्त्रणमा असमानताले गर्दा परिवारमा खाना, स्वास्थ्य, सरसफाइ तथा सेवा दिने लिने दुबै क्षमतामा नकारात्मक असर पर्छ, जसको सबैभन्दा बढी मार बालबालिकालाई पारिराखेको हुन्छ । यस्तो अवस्थाका महिलाहरूको आफू साथै आफ्ना बच्चाहरू बिरामी परेको अवस्थामा स्वास्थ्य संस्थामा सेवा लिन, बच्चालाई समय दिन साथै अन्य व्यक्तिहरूसँग अन्तरक्रिया गर्न पनि क्षमता कम हुन्छ । तसर्थ बालबालिका र महिलाको उपर्युक्त स्वास्थ्य र गुणस्तरीय जीवन सुनिश्चित गर्नका लागि मानव जीवनचक्रमा उमेरअनुसारको पोषणको आवश्यकता पर्दछ । विशेषगरी सुनौलो हजार दिनका आमा तथा बालबालिकाहरूमा पोषणको बढी आवश्यकता पर्दछ। त्यस्तै किशोरी अवस्थामा हर्मोनको वृद्धि, महिनावारी तथा शरीरको विकास छिटो छिटो हुने हुँदा उमेर अनुसारको पोषणको आवश्यकता उत्तिकै रहन्छ ।

जुन परिवारमा आयस्रोत राम्रो छैन, खाद्यानको पर्याप्त उपलब्धता छैन र शिक्षा तथा चेतनाको कमी छ, त्यहाँ महिला, बालिका तथा किशोरीहरूमाथि हुने लैङ्गिक विभेद तथा लैङ्गिकतामा आधारित हिंसाको जोखिम बढी हुन्छ । त्यस्तो परिवारमा छोरा र छोरीबीचको खानपान, हेरचाह तथा स्वास्थ्य र शिक्षाका अवसरहरूमा ठूलो विभेद हुने गर्दछ । फलस्वरूप बालिका तथा किशोरीमा न्यूनपोषण हुने, सानै उमेरमा विवाह गरिदिने, बेचबिखनमा पर्ने, यौन व्यवसाय तथा बालश्रममा संलग्न हुने सम्भावना रहन्छ। न्यूनपोषण तथा कमजोर स्वास्थ्य, लैङ्गिक विभेद तथा हिंसाबाट प्रभावित महिला-आमाहरूले शारीरिक अवस्था तथा मानसिक तनावका कारण आफ्ना बालबालिकाको स्याहार तथा खानपानमा उचित ध्यान दिन नसक्दा बालबालिका प्रत्यक्ष प्रभावित हुन्छन् । माथि उल्लिखित अवस्थालाई विभिन्न अध्ययन तथा तथ्यहरूले पनि पुष्टि गरेका छन् । कुपोषणको अवस्था निरक्षर आमाका बालबालिकामा ४५.७ % छ भने साक्षर आमाका बालबालिकामा २२.७ % रहेको छ । त्यसैगरी २० वर्षभन्दा कम उमेरका आमाबाट जन्मिएका १६% बालबालिका कम तौलका छन् भने २० देखि ३४ वर्षका आमाबाट जन्मिएका ११% बालबालिका मात्र कम तौलका छन् । (NDHS, 2016)

अन्तरपुस्ता कुपोषण चक्र

बालविवाह तथा कम उमेरमा गर्भधारणले अन्तरपुस्ता कुपोषणलाई बढावा दिन्छ । उमेर नपुगी चाँडै नै विवाह गरी गर्भवती भएको खण्डमा कम तौल र न्यूनपोषित बालबालिका जन्मिने तथ्य विभिन्न अध्ययनहरूले देखाएको छ । किशोरी आमाबाट जन्मेको बच्चाको कम तौल हुनका साथै शिशु अवस्थामा नै मृत्यु हुने सम्भावना पनि बढी हुन्छ । कम उमेर तथा न्यूनपोषित आमाबाट जन्मिने बच्चा पनि न्यूनपोषित हुन्छ जसले गर्दा कुपोषणको दुश्चक्रले निरन्तरता पाइरहन्छ ।

समग्रमा लैङ्गिक विभेद, लैङ्गिक हिंसा तथा लैङ्गिक असमानताले गरिबी तथा कुपोषणको चक्रलाई पुस्तौंपुस्तासम्म निरन्तरता दिइरहन्छ । कुपोषणको कारणले राष्ट्रलाई योगदान पुर्याउने मानवपुँजीको विकासमा अवरोध पुर्याउनुको साथै

त्यस्ता वर्गका लागि सरकारले स्वास्थ्य तथा अन्य सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्दा राज्यलाई थप दायित्व समेत सिर्जना भइरहेको हुन्छ। माथि उल्लिखित विद्यमान अवस्थालाई हेर्ने हो भने महिलाको समग्र विकासले बालबालिकाको पोषणको अवस्थामा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने देखिन्छ।

महिला, बालिका र किशोरीको पोषणमा नकारात्मक प्रभाव पार्ने पक्षहरू

- छोरीलाई कम महत्त्व दिनु (लैङ्गिक विभेद : शिक्षा, स्वास्थ्य..),
- महिलाको कार्यबोझ बढी हुनु (असमान लैङ्गिक भूमिकाको कारण),
- लैङ्गिक तथा घरेलु हिंसा (जीवनचक्रमा हुने हिंसा),
- महिलाको स्वतन्त्रता र सहभागितामा रोक,
- पितृसत्ता तथा शक्तिसम्बन्ध (बुबा, दाजु तथा श्रीमान् वा सासु र अन्य परिवारका सदस्यहरूको नियन्त्रणमा बस्नुपर्ने),
- आर्थिक स्रोतमाथि महिलाको पहुँच र नियन्त्रण कम हुनु र
- घरपरिवारमा हुने निर्णयमा महिलालाई अर्थपूर्ण सहभागी नगराउनु तथा परिवारमा महिलाको कामको मूल्य नहुनु।

महिला, बालिका र किशोरीको पोषणमा सकारात्मक प्रभाव पार्ने पक्षहरू

- लैङ्गिक समानता (छोरा र छोरीलाई अवसर तथा स्रोतहरूमा समान अवसर तथा न्यायोचित वितरण),
- महिलामाथि हुने हिंसा तथा भेदभावाट संरक्षण,
- उमेर पुगेर विवाह तथा गर्भधारण (२० वर्षपछि मात्र),
- आमाको शिक्षा तथा रोजगारीमा वृद्धि,
- महिलाको आर्थिक सशक्तीकरण तथा निर्णय क्षमतामा वृद्धि र
- महिलाको सम्पत्ति, सेवाहरूमा पहुँच तथा नियन्त्रण हुनु।

बहुक्षेत्रीय पोषण योजना - दोस्रो (२०७५/७६- २०७९/८०)

विश्व स्वास्थ्य सभा २०१२ ले निर्धारण गरेका पोषणसम्बन्धी लक्ष्यहरू, दिगो विकासका लक्ष्यहरू र पोषणको सम्बन्धमा नेपालको वर्तमान अवस्था एवम् कुपोषणका कारक तत्वहरूको विश्लेषण गरेर बहुक्षेत्रीय पोषण योजना (दोस्रो) तर्जुमा गरिएको छ। बहुक्षेत्रीय पोषण योजना पहिलोको सफल कार्यान्वयनपश्चात् सन् २०१७ मा ल्याइएको बहुक्षेत्रीय पोषण योजना (दोस्रो) (२०७५/७६-२०७९/८०) हाल कार्यान्वयन भइरहेको छ। यस योजनाले आगामी ५ वर्षमा दीर्घ कुपोषणलाई हालको ३६ बाट २८ प्रतिशतमा झारी मानवपुँजी एवं सामाजिक तथा आर्थिक विकासमा पर्न सक्ने नकारात्मक प्रभावलाई कम गर्ने लक्ष्य लिएको छ। विश्व स्वास्थ्य सभाले निर्धारण गरेको लक्ष्यअनुसार सन् २०२५ को अन्त्यमा कुपोषणको दर २४ प्रतिशतमा पुर्याउनु पर्नेछ। साथै दिगो विकास लक्ष्यले उक्त प्रतिशतलाई सन् २०३० को अन्त्यमा १५ प्रतिशतमा झार्ने अपेक्षा गरिएको छ।

यस योजनाले "आगामी दश वर्षभित्रमा महिला बालबालिका तथा किशोरीमा हुने कुपोषण हटाई मानव पुँजीको विकास गर्ने" दीर्घकालीन सोच राखेको छ। त्यस्तै यस योजनाको लक्ष्य "पोषण विशेष, पोषण संवेदनशील र समर्थ बनाउने वातावरणसम्बन्धी कार्यक्रमहरूको विस्तार गरी महिला, किशोरी तथा बालबालिकाको पोषणको अवस्थामा सुधार ल्याउनु" रहेको छ भने मुख्यतया निम्नानुसारका तीन वटा उपलब्धिहरूको अपेक्षा यस योजनाले गरेको छ।

- १) पोषण विशेष सेवाहरूमा समान पहुँच हुने र त्यसको उपभोगमा सुधार भएको हुने,
- २) पोषण संवेदनशील सेवाहरूको पहुँच र उपभोगमा वृद्धि भएको हुने तथा स्वस्थ किसिमका बानी व्यवहारमा सुधार भएको हुने र
- ३) पोषणको अवस्थामा सुधार ल्याउने समर्थ बनाउने वातावरणको लागि सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीयतहको नीति, योजना र बहुक्षेत्रीय समन्वयमा सुधार भएको हुने।

पोषण सुधारमा बहुक्षेत्रीय संलग्नताको आवश्यकता

नेपाल सरकारले महिला, बालबालिका र किशोरीहरूको पोषण अवस्थामा सुधार गर्ने उद्देश्यले विभिन्न योजना, रणनीति तथा कार्ययोजनामार्फत महिला, बालबालिका र किशोरी लक्षित पोषणसम्बन्धी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आइरहेको छ । यसै सन्दर्भमा **Nepal Nutrition Assessment and Gap Analysis 2009** लगायतका विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानले मुलुकमा कुपोषणको समस्यालाई समाधान गर्न यसका विभिन्न कारक तत्वहरूलाई बहुपक्षीय अवधारणाअनुसार निराकरण गर्न बहुक्षेत्रीय निकायको संयुक्त प्रयास जरुरी हुने देखाएकाले सोही तथ्यलाई मनन गर्दै राष्ट्रिय योजना आयोगको नेतृत्व एवम् समन्वयमा स्वास्थ्य, कृषि विकास, पशुपन्छी विकास, खानेपानी तथा सरसफाइ, शिक्षा, महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक, सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयसहित पोषणको क्षेत्रमा कार्यरत राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घसंस्थाको संयुक्त प्रयासमा कुपोषणका समस्याहरू समाधान गर्ने प्रयासहरू भइरहेका छन् । पोषण विशेष कार्यक्रमहरू मूलतः स्वास्थ्य क्षेत्रबाट कार्यान्वयन गरिनेछ भने पोषण संवेदनशील तथा समर्थ वातावरण बनाउने कार्यक्रमहरू कृषि विकास, पशुपन्छी विकास, खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता, शिक्षा, महिला बालबालिका तथा किशोरीसम्बन्धी कार्यक्रमहरू सम्बन्धित मन्त्रालय र स्थानीयतहसँगको सहकार्यमा सञ्चालन गरिने लक्ष्य लिइएको छ । सामाजिक, आर्थिक तथा मानव विकासमा प्रतिकूल प्रभाव पार्ने कुपोषणलाई न्यूनीकरण गर्न यस योजनालाई विद्यमान सङ्घीय संरचनाबमोजिम सङ्घ, प्रदेश र स्थानीयतहहरूबाट प्राथमिकताका साथ कार्यान्वयन गरिनु जरुरी देखिन्छ ।

बहुक्षेत्रीय पोषण योजना - दोस्रोमा महिला बालबालिका क्षेत्रको भूमिका

यस योजना र महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयको मुख्य लक्षित वर्ग एउटै अर्थात् महिला, बालबालिका तथा किशोरी नै रहेकाले यी वर्गको संरक्षण, सशक्तीकरण र क्षमता विकास गरी स्वस्थ र गुणस्तरीय जीवनको प्रत्याभूति दिलाउँदै MSNP II को लक्ष्य हासिलमा समेत टेवा पुर्याउन महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयसँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने गहन जिम्मेवारी प्राप्त भएको छ । यस योजनाले अपेक्षा गरेका ३ वटा उपलब्धिमध्ये] उपलब्धि नं २ महिला बालबालिका क्षेत्रसँग सम्बन्धित रहेको छ भने यो उपलब्धिका लागि १३ वटा प्रतिफल सूचकको व्यवस्था गरिएको छ । जसमध्ये २.६ देखि २.१० सम्मका ५ वटा प्रतिफल सूचक महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयको जिम्मेवारीभित्र राखिएको छ । यी प्रतिफल सूचकहरू प्राप्त गर्न विशेष गरी महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयले गर्नुपर्ने कार्यक्रमहरू देहायबमोजिम राखिएका छन्:

प्रतिफलहरू	सञ्चालन गर्नुपर्ने क्रियाकलाप/कार्यक्रमहरू
प्रतिफल नं २.६ आत्मनिर्भर हुनका लागि लक्षित समूहमा विभिन्न स्रोत र अवसरहरूको पहुँचमा वृद्धि भएको हुने	<ol style="list-style-type: none"> महिलाहरूको सामाजिक तथा आर्थिक सशक्तीकरणका लागि महिला सहकारी समूहलाई व्यावसायिक उद्यमशीलता अनुदान प्रदान गर्ने महिलाहरूको सामाजिक तथा आर्थिक सशक्तीकरणका लागि उद्यमी महिला समूहलाई प्रारम्भिक उद्यमशीलता अनुदान प्रदान गर्ने आय आर्जन गर्ने क्रियाकलाप तथा तरकारी, फलफुल उत्पादन, पशुपालन, सिलाइ बुनाइ जस्ता विषयहरूमा तालिम प्रदान गर्ने सबै स्थानीयतहमा बाल सुरक्षा अनुदानलाई पोषणसँग आबद्ध गर्ने सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रममा पोषणलाई एउटा मुख्य उद्देश्यका रूपमा समावेश गर्ने
प्रतिफल नं २.७ महिला किशोरी तथा बालबालिकासम्बन्धी तालिममा पोषणको विषयवस्तु पनि समावेश भएको हुने	<ol style="list-style-type: none"> लैङ्गिक हिंसा रोकथाम र व्यवस्थापन, नेतृत्व विकास, सामाजिक सुरक्षा, व्यवसायको विकास तथा जीवन उपयोगी सीपसम्बन्धी तालिम कार्यक्रममा पोषण विषय समावेश गरी एकीकृत गर्ने

प्रतिफलहरू	सञ्चालन गर्नुपर्ने क्रियाकलाप/कार्यक्रमहरू
प्रतिफल नं २.८ महिला बालबालिका तथा विद्यालय बाहिर रहेका किशोरीहरूको स्वास्थ्य तथा पोषण स्याहारमा पहुँच भएको हुने	१. महिला सहकारी सदस्यहरू र बाल क्लबका सदस्यहरूलाई दिइने निम्न तालिमहरूमा पोषण संवेदनशील सेवाहरूको विषयवस्तु पनि समावेश गर्ने : नेतृत्व विकास, लैङ्गिक हिंसा व्यवस्थापन गर्ने सम्बन्धी, सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी, व्यापार-व्यवसायको विकाससम्बन्धी, प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी, पुरुषहरूको सहभागितामा लैङ्गिक हिंसाविरुद्धको तालिम
प्रतिफल नं २.९ बालगृहहरूले पोषणसम्बन्धी सेवाहरूको लागि न्यूनतम मापदण्ड पूरा गरेका हुने	१. बालगृहमा पोषण संवेदनशील सेवाहरूको लागि न्यूनतम मापदण्ड पूरा गरे नगरेकोबारे अनुगमन गर्ने ।
प्रतिफल नं २.१० हानिकारक चलन र बानी व्यवहार सुधार गर्न समुदाय सशक्त भएको हुने	१. हानिकारक चलन तथा बानी व्यवहार सुधार गर्न व्यवहार परिवर्तनसम्बन्धी क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्ने

माथि उल्लिखित कार्यक्रमहरूको प्रभावकारी कार्यन्वयनपश्चात देहायको नतिजा हासिल गर्ने अपेक्षा योजनाले गरेको छ :

नतिजा सूचक	हालको अवस्था	लक्ष्य (२०७९/८०) सम्म
वार्षिक रूपमा अनुदान तथा ऋण प्राप्त गर्ने महिला सहकारी समूहको सङ्ख्या	४११	५०८
बालविवाहविरुद्ध चेतनामूलक कार्यक्रम समुदायस्तरमा सञ्चालन भएको सङ्ख्या		५२७५
व्यवसायिक रूपमा स्थापना हुने महिला समूह/ सहकारीको सङ्ख्या (सुरुवातको लागि अनुदान वितरण)	४९३८५	५९०००
पोषण तथा स्वास्थ्यसम्बन्धी विषयवस्तु समावेश भएको तालिम प्याकेजको सङ्ख्या	२	६
जीवनोपयोगी सीपको माध्यमबाट स्वास्थ्य र पोषण व्यवहारसम्बन्धी जानकारी पाएका किशोरीहरूको सङ्ख्या		१८९७५
स्वास्थ्य तथा पोषण व्यवहारसम्बन्धी जानकारी पाएका महिला समूह/सहकारीका सदस्यहरूको सङ्ख्या		६९०००
पोषणसम्बन्धी न्यूनतम मापदण्ड पूरा गरेका बालगृहको सङ्ख्या	१०३	१७७
छाउपडीमुक्त घोषणा भएका गाँउपालिका र नगरपालिकाको सङ्ख्या	१५	४०

पोषण सुधारमा महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयले गर्नुपर्ने थप क्रियाकलापहरू

हाम्रो समाजमा विद्यमान लैङ्गिक विभेद एवं हिंसा, बालविवाहलगायतका कुरीति एवं कुप्रथाको अन्त्य गर्दै सम्पूर्ण नागरिकको पोषण स्थितिमा सुधार गरी समृद्ध नेपालको सपना साकार बनाउनका लागि बहुक्षेत्रीय पोषण योजना-दोस्रोको लक्ष्य हासिल गर्न महिला बालबालिका क्षेत्रले गर्नुपर्ने भनी राखिएका कार्यक्रमहरूका अतिरिक्त थप देहायका कार्यक्रमहरू पनि महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयले सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ:

- बालविवाह अन्त्यका लागि कानुनी व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यन्वयनलाई जोड दिन पहल गर्नुका साथै बालविवाहबाट किशोरीको भविष्यमा र कम उमेरमा बच्चा जन्माउँदा बच्चा र आमाको स्वास्थ्यमा पर्न सक्ने नकरात्मक असरको बारेमा चेतनामूलक अभियान तीनैतहबाट सञ्चालन गर्न समन्वय गर्ने,
- महिलाहरूमा अधिक कार्यबोझले समयमै पोषणयुक्त खाना लिन नसक्ने, गर्भपात हुने, बच्चालाई स्तनपान र भोजन समयमा गराउन नसक्ने जस्ता कारणले बच्चा एवं आमा दुबै जनाको पोषण र स्वास्थ्यमा पर्न सक्ने असरबाट जोगाउन महिलाको कार्यबोझको बाँडफाँड तथा सुनौलो हजार दिनका आमा तथा बालबालिकाको स्याहारमा श्रीमान् तथा परिवारका अन्य सदस्यहरूको भूमिका बढाउन परिवार लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने,

- बालबालिकाको हेरचाह तथा पोषणमा र प्रारम्भिक बाल विकासमा बुबाको संलग्नताको (पुरुष सहभागिता) लागि व्यवहार परिवर्तनसम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्न शिक्षा एवं स्वास्थ्य मन्त्रालयसँग समन्वय गर्ने,
- कृषि, पशुपालन, स्वास्थ्य, बच्चालाई जन्म, पालनपोषण, भान्सा लगायतका पोषण तयार र उपभोगसँग सम्बन्धित मुख्य भूमिकामा महिलाको बढी सहभागिता हुने भएकाले पोषणको महत्त्व, उपयुक्त पोषणको तयारीसँग सम्बन्धित महिलालक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न सम्बन्धित निकायसँग समन्वय गर्ने,
- लैङ्गिक हिंसा न्यूनीकरणका लागि तर्जुमा भएका कानुनी व्यवस्थाको सम्बन्धित निकायहरूबाट प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि समन्वय गर्ने,
- विभिन्न मन्त्रालयहरूबाट निर्माण भइरहेका तथा हुने ऐन तथा नियमावलीहरू लैङ्गिक संवेदनशील बनाउनको लागि समन्वय गरी सुझाव प्रदान गर्ने,
- किशोरी एवं महिला शैक्षिक तथा आर्थिक रूपमा सशक्त भएमा परिवार एवं स्वयंका लागि आफूमा भएको ज्ञानबमोजिमको पोषणयुक्त खाद्यान्नको व्यवस्था गर्न सक्ने भएकाले महिलाहरूको शिक्षा एवं सीप विकास र रोजगारी सिर्जना गर्ने खालका कार्यक्रममा जोड दिने,
- सम्बन्धित सबै क्षेत्रले लैङ्गिक संवेदनशील तथा बालमैत्री नीति नियमको निर्माण गर्ने (शिक्षा, स्वास्थ्य, पोषण, कृषि आदी),
- लैङ्गिक संवेदनशील तथा बालमैत्री सेवाप्रवाहको व्यवस्था गर्ने,) जस्तै तालिम, भौतिक संरचना तथा लैङ्गिकमैत्री र बालमैत्री व्यवहार),
- महिलाहरूको सशक्तीकरणको माध्यमबाट आर्थिक उपाजन, कृषिजन्य उत्पादनमा वृद्धि, पहुँच तथा नियन्त्रण बढाउने,
- लैङ्गिक हिंसा निवारण तथा पोषण प्रवर्धनमा पुरुषको सहभागिता बढाउन सहयोग पुर्याउने कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने,
- हरेक तहका निर्णय प्रक्रियामा महिलाको सहभागिता बढाउन (घर परिवार, समाज, राज्यका विभिन्न तहका संरचनाहरूमा) सहयोग पुर्याउने कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न समन्वय गर्ने,
- विद्यालयविमुख किशोरीहरूको कम उमेरमा हुन सक्ने विवाह रोकी उनीहरूको क्षमता विकास गर्न जीवनोपयोगी सीपहरूलाई बढावा दिने,
- बालगृह तथा बाल सुधारगृहहरूमा खाद्यसम्बन्धी मापदण्ड निर्माण गरी पालना भएनभएको सघन अनुगमन गर्ने र
- बहुक्षेत्रीय पोषण योजना दोस्रोमा व्यवस्था भएबमोजिमका निकायहरूले आ-आफ्नो क्षेत्रबाट पोषणका कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा लैङ्गिक संवेदनशील भएर पोषणका कार्यक्रम सञ्चालन गरेनगरेको अनुगमन गर्ने र नभएको पाइएमा सुझाव दिने ।

निष्कर्ष

कुनै पनि देशको सम्मुन्नति त्यस देशको मानवपुँजीको अवस्थाले निर्धारण गर्दछ । त्यसैले सरकार मानव पुँजीको निर्माणमा गम्भीर हुनुपर्दछ । यसका लागि नागरिकको सुदृढ स्वास्थ्य स्थिति महत्त्वपूर्ण आधार भएकोले पोषणयुक्त सुविधाको सुनिश्चितता आधारभूत शर्त हो । यो विषय राज्यका कुनै एक निकायले मात्र गरेर हुने विषय नभई बहुनिकायको संलग्नता (MultiSectoral Collaboration) मा मात्र सफल हुने वास्तविकता हो । तसर्थ यो विषयसँग सम्बन्धित राज्यका हरेक निकायले पोषणका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दा लैङ्गिक संवेदनशील भई सञ्चालन गरेको खण्डमा बहुक्षेत्रीय पोषण योजना दोस्रोको लक्ष्य सुगमतापूर्वक प्राप्त भई देशमा आवश्यकताअनुसारको मानवपुँजीको विकास हुने कुरामा विश्वस्त हुन सकिन्छ ।

सन्दर्भसूची

१. बहुक्षेत्रीय पोषण योजना –दोस्रो, (२०७५/७६-२०७९/८०), राष्ट्रिय योजना आयोग ।
२. नेपाल जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण, २०१६ ।

बालअधिकार प्रबर्द्धनमा गरिएका प्रयास

विष्णुकुमारी लामिछाने

सारांश

बालबालिकालाई भविष्यका कर्णधार र वर्तमानका साझेदारको रूपमा लिइन्छ। उनीहरूको उमेरसँगै राष्ट्रको भविष्य पनि अगाडि बढिरहेको हुन्छ भन्ने कुरालाई मनन गर्दै राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा बालअधिकार प्रबर्द्धन गर्न थुप्रै प्रयासहरू भइरहेका छन्। संयुक्त राष्ट्रसङ्घले नोभेम्बर २०, १९८९ मा बालअधिकार महासन्धि पारित गरी बालबालिकालाई मौलिक आधारभूत हेरचाह, संरक्षण, शिक्षालगायत सेवा सुविधा प्रदान गर्ने दायित्व बाबुआमा, वयस्क अभिभावक, परिवार वा समुदाय र राष्ट्रले लिनुपर्ने आवश्यकताप्रति विश्वलाई नै ध्यानाकर्षण गरायो। नेपालले उक्त महासन्धि सन् १९९० सेप्टेम्बर १४ का दिन अनुमोदन गरी पक्ष राष्ट्र बन्दै बालअधिकार प्रबर्द्धनको क्षेत्रमा पाइला सार्यो। यस लगत्तै बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ र नियमावली, २०५१ कार्यान्वयनमा आए। नेपालको संविधानले बालअधिकारको क्षेत्रमा बालबचाउ, बालसंरक्षण, बाल विकास र बालसहभागिताका चारै आयामहरूको व्यवस्था गरेको छ। बालबालिकाको हितविरुद्धका प्रथा एवं बालअधिकार हननका घटनाहरू न्यूनीकरण गर्न नेपाल सरकारले थुप्रै नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरू कार्यान्वयनमा ल्याइसकेको छ। दिगो विकासका लक्ष्यहरूअन्तर्गत रहेका बालअधिकारसँग सम्बन्धित सवालहरूलाई पनि सम्बोधन गर्न विभिन्न रणनीतिहरू तय गरी कार्यान्वयनमा ल्याइसकेको छ। तथापि बालबालिकाको क्षेत्रमा प्रयास मात्रामा उपलब्धि हासिल गर्न सकिएको छैन। यस लेखमा यी लगायत बालअधिकारको क्षेत्रमा अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भ र राष्ट्रियस्तरमा गरिएका प्रयासहरू, बालबालिकाको क्षेत्रमा रहेका समस्या र चुनौतीहरू लगायतका विषयहरू समावेश गर्ने जमर्को गरिएको छ।

विषयप्रवेश

नेपालमा कुल जनसङ्ख्याको ३९.८ प्रतिशत जनसङ्ख्या १६ वर्षमुनिका बालबालिकाको रहेको छ भने १०-१९ वर्ष समूहका बालबालिका तथा किशोरकिशोरी २४.२ प्रतिशत रहेका छन्। उनीहरूको बचावट, संरक्षण, सहभागिता र विकाससम्बन्धी रणनीति लिई विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएका छन्। बालक्लव गठन तथा सञ्चालन, प्रारम्भिक बाल विकास केन्द्रहरूको सञ्चालन, सडक बालबालिकाको उद्धार, संरक्षण तथा व्यवस्थापन, बालहेल्पलाइन सञ्चालन, बालबालिका खोजतलास समन्वय केन्द्रलगायतका प्रयासहरू भइरहेका छन्।

बालबालिकाहरूको शैक्षिक अवस्थामा क्रमिक रूपमा सुधार हुँदै गइरहेको छ। स्थानीयस्तरमा बालहितका कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुने क्रम बढ्दो छ। कठिन परिस्थितिमा रहेका बालबालिकाका लागि बालगृहहरू स्थापना र सञ्चालन गरिएका छन्। साबिकका कतिपय स्थानीय निकायहरूबाट बालमैत्री स्थानीय निकायको घोषणा गर्ने कार्य पनि भएको छ। बिजाइँमा परेका बालबालिकाको मुद्दाको सुनुवाइ गर्न बाल इजलासको गठन समेत हुनुलाई सकारात्मक रूपमा हेरिनुपर्दछ।

नेपालमा खासगरी बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिको अनुमोदनसँगै बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ जारी भयो। अहिले मुलुक सङ्घीय संरचनामा प्रवेश गरेसँगै बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ खारेज भई बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ जारी भइसकेको छ। समयको अन्तरालसँगै बालबालिकाको क्षेत्रमा देखापर्ने नयाँ विषयहरू समेत राम्रोसँग सम्बोधन गर्दै बालअधिकारको

सम्मान, संरक्षण, प्रवर्द्धन र परिपूर्ति गरी बालबालिकाको सर्वोत्तम हितका लागि यो ऐन ल्याइएको छ ।

बालअधिकार प्रवर्द्धनको लागि अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भ र राष्ट्रियस्तरमा गरिएका केही प्रयासहरूको बारेमा तल उल्लेख गरिएको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भ

सन् १९१४ देखि १९१८ सम्म पहिलो विश्वयुद्ध हुँदा थुप्रै बालबालिकाहरूले ज्यान गुमाउनु पर्यो । लाखौंको सङ्ख्यामा घाइते र अपाङ्ग हुन पुगे भने कयौं बालबालिकाहरू अभिभावकविहीन भए । बालबालिकाहरू जो आफ्नो लागि बोल्न सक्ने कुरै भएन, त्यसमा पनि युद्धको समय भएको हुँदा उनीहरूको संरक्षण हुन सकेन, यस्तो दयनीय अवस्था देखेर एलाईनटाईन जेबले पहिलो पटक बालअधिकारको विषयमा आवाज उठाइन् । त्यसपश्चात् सन् १९२४ मा लिग अफ नेशन्सले बालअधिकारको घोषणा पत्र पारित गरेको थियो । औपचारिक रूपमा भने सन् १९४८ मा विश्व मानवअधिकार घोषणा पत्रले बालअधिकारको बारेमा सम्बोधन गरेको थियो ।

बालबालिका भनेका राष्ट्रका भविष्य हुन् । उनीहरूको संरक्षण र संवर्धनमा राज्यको विशेष भूमिका हुनुपर्ने भन्ने विषयमा जोड दिँदै सन् १९८९ नोभेम्बर २० मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घबाट बालअधिकार महासन्धि पारित भयो । बालबालिकाको क्षेत्रमा यो महासन्धि अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण दस्तावेज बन्न पुग्यो । यस महासन्धिलाई सबैभन्दा धेरै राष्ट्रले अनुमोदनसमेत गरी कार्यान्वयनमा ल्याए । त्यसैक्रममा नेपालले १९९० सेप्टेम्बर १४ मा यस महासन्धिको अनुमोदन गरेको थियो ।

बालअधिकार महासन्धिमा प्रत्येक बालबालिकाले बाँच्न पाउने जन्मसिद्ध अधिकार, उनीहरूको नाम र राष्ट्रियताको अधिकार, आमाबाबुसँग बसोवास गर्न पाउने अधिकार, पारिवारिक पुर्नमिलनको अधिकार, विचार प्रकट गर्न पाउने र विचारले उचित मान्यता पाउने अधिकार, अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकार, विचार, विवेक र धर्मसम्बन्धी अधिकार, शिक्षाको अधिकार, अपाङ्गता भएका बालबालिकाको अधिकार, स्वास्थ्यको अधिकार, यौन शोषणबाट संरक्षण पाउनुपर्ने अधिकार, सामाजिक सुरक्षाको अधिकार र अन्य किसिमका शोषणबाट संरक्षित हुने अधिकारहरू प्रष्ट रूपमा उल्लेख भएका छन् । यसले प्रत्येक बालबालिकाले विनाभेदभाव नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार पाउनुपर्ने र ती सबै अधिकार अविभाज्य रहनु पर्ने कुरालाई स्थापित गरेको छ ।

बालबालिकाको लागि राज्यले निर्वाह गर्नुपर्ने दायित्वको बारेमा महासन्धिले प्रष्ट पारेको छ । यसमा १८ वर्षभन्दा कम उमेरका व्यक्तिलाई बालबालिका मानिने भन्दै बालअधिकारका ४ क्षेत्र साथै ४ सिद्धान्तहरूको उल्लेख गरेको छ । बालबालिकाहरूले गरेको अपराधको सन्दर्भमा उनीहरूलाई यातना दिन नहुने, क्रुर अमानवीय तथा अपमानजनक ब्यवहार र सजाय नगर्ने, उनीहरूलाई मृत्यु दण्ड वा आजीवन कारावासको सजाय नदिने, बालबालिकाको कुनै पनि स्वतन्त्रताको अपहरण नगरी सक्षम र स्वतन्त्र अदालतबाट उपचार पाउनुपर्ने व्यवस्थालाई पनि यस महासन्धिले उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

राष्ट्रिय प्रयासहरू

स्वर्गीय त्रिभुवनबाट सर्वप्रथम २००९ सालमा परोपकार अनाथालय उद्घाटन गरेपछि बालहितको कार्य सुरुआत भएको पाइन्छ । वि.सं. २०१६ सालमा स्वर्गीय महेन्द्रको सक्रियतामा काठमाडौंको थापाथलीमा प्रसूति गृह बनेपछि मातृशिशु कल्याणसम्बन्धी पाइला चालिएको थियो । त्यसैगरी सङ्गठनात्मक हिसाबले देशव्यापीरूपमा बालहितसम्बन्धी कार्यहरू सञ्चालन गर्न नेपाल बाल सङ्गठनको जन्म भएको थियो । तापनि बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ पारित भएसँगै यस क्षेत्रमा केही उल्लेखनीय कार्य भएको पाइन्छ ।

नेपाल सरकारले बालअधिकार महासन्धि, १९८९ लाई सन् १९९० सेप्टेम्बर १४ मा अनुमोदन गरिसकेपछि बालबालिकाको क्षेत्रमा थुप्रै नीतिगत एवं कानुनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ । वि.सं. २०४८ मा पहिलो पटक नेपालको इतिहासमा बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ र त्यसको कार्यन्वयनका लागि नियमावली, २०५१ लगायतका कानुनी व्यवस्थाहरू गरेको पाइन्छ । राष्ट्रियरूपमा गरिएका केही संवैधानिक, योजनागत र कानुनी रूपमा गरेका मुख्य व्यवस्थाहरू तल उल्लेख गरिएको छ ।

संवैधानिक प्रयास

नेपालमा हालसम्म ७ वटा संविधानहरू जारी भए तापनि संवैधानिक इतिहासमा पहिलो पटक नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा बालबालिकाको हक अधिकारलाई सम्बोधन गरिएको थियो। उक्त संविधानको धारा २२ अन्तर्गत ५ वटा उपधाराहरू रहेका थिए। जसमा पहिचान तथा नामको हक, पालनपोषण, आधारभूत स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा प्राप्त गर्ने हक, शोषणविरुद्धको हक, जोखिममा परेका बालबालिकालाई राज्यबाट विशेष सुविधा पाउने हक र जोखिमपूर्ण कार्यमा लगाउन नपाइने प्रावधानहरूको व्यवस्था गरियो।

हाल कार्यान्वयनमा रहेको नेपालको सातौं संविधानमा बालबालिकाको हकलाई थप व्यवस्थित गरिएको छ। संविधानको धारा ३९ मा बालबालिकाको हकअन्तर्गत १० वटा उपधाराहरू राखिएको छ। जसलाई यसप्रकार उल्लेख गरिएको छ –

- १ प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो पहिचान सहित नामकरण र जन्मदर्ताको हक हुनेछ।
- २ प्रत्येक बालबालिकालाई परिवार तथा राज्यबाट शिक्षा, स्वास्थ्य, पालन पोषण, उचित स्याहार, खेलकुद, मनोरञ्जन तथा सर्वाङ्गीण व्यक्तित्व विकासको हक हुनेछ।
- ३ प्रत्येक बालबालिकालाई प्रारम्भिक बाल विकास तथा बालसहभागिताको हक हुनेछ।
- ४ कुनै पनि बालबालिकालाई कलकारखाना, खानी वा यस्तै अन्य जोखिमपूर्ण काममा लगाउन पाइने छैन।
- ५ कुनै पनि बालबालिकालाई बालविवाह, गैरकानुनी ओसारपसार र अपहरण गर्न वा बन्धक राख्न पाइने छैन।
- ६ कुनै पनि बालबालिकालाई सेना, प्रहरी वा सशस्त्र समूहमा भर्ना वा प्रयोग गर्न वा सांस्कृतिक वा धार्मिक प्रचलनका नाममा कुनै पनि माध्यम वा प्रकारले दुर्व्यवहार, उपेक्षा वा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य वा अन्य कुनै प्रकारको शोषण गर्न वा अनुचित प्रयोग गर्न पाइने छैन।
- ७ कुनै पनि बालबालिकालाई घर, विद्यालय वा अन्य जुनसुकै स्थान र अवस्थामा शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको यातना दिन पाइने छैन।
- ८ प्रत्येक बालबालिकालाई बालअनुकूल न्यायको हक हुनेछ।
- ९ असहाय, अनाथ, अपाङ्गता भएका द्वन्द्वपीडित, विस्थापित एवं जोखिममा रहेका बालबालिकालाई राज्यबाट विशेष संरक्षण र सुविधा पाउने हक हुनेछ।
- १० उपधारा ४., ५., ६. र ७. विपरीतका कार्य कानूनबमोजिम दण्डनीय हुनेछन् र त्यस्तो कार्यबाट पीडित बालबालिकालाई पीडकबाट कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ।

यो संविधानले बालबालिकाको चार आयामहरू- बचाउ, संरक्षण, विकास र सहभागिताको प्रत्याभूत गरेको छ। श्रम र रोजगारसम्बन्धी नीतिअन्तर्गत बालश्रम लगायत श्रमशोषणका सबै रूपको अन्त्य गर्ने उल्लेख छ साथै सामाजिक न्याय र समावेशीकरणसम्बन्धी नीति मा बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई प्राथमिक रूपमा ध्यान दिने व्यवस्था उल्लेख छ। बालबालिकाको लागि मात्र यी लगायतका व्यवस्थाहरू गरिएको भए तापनि संविधानका अन्य प्रावधानहरू पनि बालबालिकाका लागि पनि हुन्। यसरी हेर्दा यो संविधानलाई बालमैत्री संविधानको रूपमा लिन सकिन्छ।

कानुनी प्रयास

बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८

बालबालिकाको हक, हितको संरक्षण गरी तिनीहरूको शारीरिक, मानसिक र बौद्धिक विकास गर्ने उद्देश्यले यो ऐन ल्याइएको हो। यसमा रहेका मुख्य प्रावधानहरू यसप्रकार उल्लेख गरिएको छ।

- १६ वर्षमुनिका व्यक्तिलाई बालबालिका भनी परिभाषित गरिएको,

- नाम र जन्ममिति कायम गर्नुपर्ने,
- बिना भेदभाव पालनपोषण, शिक्षा र स्वास्थ्योपचारको अधिकार,
- दश वर्षमुनिका बालबालिकालाई आपराधिक कार्यमा संलग्न भए तापनि सजाय नहुने, नेल हतकडी लगाउन, एकान्त कारावासमा राख्न वा अन्य कैदीसँग राख्न नपाइने,
- एकाघरका कोही नहुने बालबालिकाको हेरचाह र सम्पत्तिको जिम्मा साथै संरक्षक तोक्ने व्यवस्था,
- केन्द्रीय तथा जिल्ला बालकल्याण समितिको व्यवस्था,
- बालकल्याण गृह, बालसुधार गृह, अनाथालय तथा सुस्तमनस्थिति केन्द्रको स्थापना र सञ्चालन सरकारले गर्ने आदि ।

बालश्रम (निषेध र नियमित गर्ने) ऐन, २०५६

बालबालिकालाई कल कारखाना, खानी वा यस्तै अन्य जोखिमपूर्ण काममा लगाउन निषेध गर्न तथा अन्य काममा लगाउँदा स्वास्थ्य, सुरक्षा तथा सेवा र सुविधाका सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्न यो ऐन र नियमावली ल्याइएको हो । प्रमुख व्यवस्थाहरू यसप्रकार छन् ।

- चौध वर्ष उमेर नपुगेका बालबालिकालाई श्रमिकको रूपमा काममा लगाउन नपाइने साथै बालबालिकालाई जोखिमपूर्ण काम वा व्यवसायमा लगाउन नपाइने,
- प्रतिष्ठानले बालबालिकालाई काममा लगाउनु परेमा सम्बन्धित श्रम कार्यालय वा सो कार्यालयले तोकेको अन्य कुनै निकाय वा अधिकारी र बाबुआमा वा संरक्षकको स्वीकृति लिनुपर्ने,
- काममा लगाउने समयको निर्धारण, समान र तोकिएको पारिश्रमिक व्यवस्था साथै स्वास्थ्य र सुरक्षासम्बन्धी व्यवस्था,
- निरीक्षण तथा कारवाही साथै दण्ड सजाय र पुनरावेदनसम्बन्धी व्यवस्था,
- बालश्रम निवारण समिति र कोषको व्यवस्था आदि ।

३.बालन्याय (कार्यविधि) नियमावली, २०६३

बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी यो नियमावली बनाइएको हो । यसले बालबालिकाले गरेको कसुर सम्बन्धमा वा बालबिजाइँमा परेका बालबालिकाको कसरी अनुसन्धान गर्ने, तहकिकात गर्ने, सोधपुछ गर्ने भन्ने प्रक्रियाहरूलाई उल्लेख गरेको छ । अदालतमा बालबालिकाले उनीहरूको कुराहरू व्यक्त गर्न सक्ने वातावरण बनाउन बाल इजलास गठन प्रक्रियाको बारेमा पनि व्यवस्था गरिएको छ । यसले मुद्दाको सुनुवाइ बाल अदालत वा बाल इजलासमा बालमैत्री वातावरणमा हुनुपर्ने कुरामा जोड दिँदै १ सय २० दिनमा मुद्दाको किनारा लगाउनुपर्ने उल्लेख गरेको छ । यसमा बालबालिकाको उमेर निर्धारण प्रक्रिया साथै बालन्यायसँग सम्बन्धित विभिन्न निकायकाबीच समन्वय गर्न बालन्याय समन्वय समिति रहने व्यवस्था गरेको छ ।

४.आपतकालीन बालउद्धार कोष (सञ्चालन) नियमावली, २०६७

प्रशासकीय कार्यविधि (नियमित गर्ने) ऐन, २०१३ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी यो नियमावली बनाइएको हो । आपतकालीन अवस्थामा परेका बालबालिकालाई तत्काल उद्धार, राहत र पुनःस्थापना समेत गर्नका लागि यो कोषको स्थापना गरिएको हो । आपतकालीन अवस्थामा परेका बालबालिका भन्नाले जोखिमपूर्ण श्रममा संलग्न रहेका, हराएका वा वेवारिसी, यौनशोषण, यौनदुर्व्यवहार, बेचबिखन वा ओसारपसारमा परेको, हिंसाबाट प्रभावित, अपाङ्गता भएको, अपहरण वा शरीर बन्धकमा परेको, सडक बालबालिका, एच. अइ.भी.सङ्क्रमितलगायतका बालबालिकाहरूलाई जनाउँछ ।

५. अन्तरदेशीय धर्मपुत्र तथा धर्मपुत्री व्यवस्थापन विकास समिति (गठन) आदेश, २०६७

यो आदेश विकास समिति ऐन, २०१३ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी मिति २०६७/१०/०६ मा राजपत्रमा प्रकाशित भएको थियो । यसले अन्तर्देशीय धर्मपुत्र, धर्मपुत्रीसम्बन्धी केन्द्रीय निकायको रूपमा काम गर्न अन्तर्देशीय धर्मपुत्र, धर्मपुत्री व्यवस्थापन

विकास समिति नामको समिति रहने व्यवस्था गरेको छ । यो समितिले नेपाली बालबालिका विदेशी नागरिकलाई धर्मपुत्र, धर्मपुत्री ग्रहण गर्न दिने शर्त तथा प्रक्रिया, २०६५ बमोजिम नेपाली बालबालिका विदेशी नागरिकलाई धर्मपुत्र धर्मपुत्रीको रूपमा ग्रहण गर्न दिने सम्बन्धमा छानबिन गरी सिफारिस गर्ने, सम्बन्धित नीतिनिर्माण गर्ने, अन्य देशहरूसँग समन्वय गर्ने, बालबालिकाहरूलाई बेचबिखन, यौन दुर्व्यवहार, शोषण, अपहरण हुनबाट बचाउने र सम्भावित हानिहरूबाट संरक्षण गर्ने लगायतका काम कर्तव्य र अधिकार रहेका छन् ।

६. बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५

यो ऐन २०७५ साल असोज २ गते प्रमाणीकरण भई कार्यान्वयनमा आएको हो । बालबालिकाको अधिकारको सम्मान, संरक्षण, प्रवर्द्धन र परिपूर्ति गरी बालबालिकाको सर्वोत्तम हित कायम गर्न बालबालिकासम्बन्धी प्रचलित कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गर्नको लागि यो ऐन ल्याइएको छ । मुलुक सङ्घीय संरचनामा प्रवेश गरेपश्चात् नेपालको संवैधानिक मर्मअनुसार कानुनी व्यवस्थाहरू पनि परिवर्तन भएसँगै बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ पनि परिवर्तन गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको हो । यसमा रहेका मुख्य प्रावधानहरू यसप्रकार रहेका छन्

- १८ वर्ष नपुगेका व्यक्तिलाई बालबालिका भनिने,
- अपाङ्गता भएका बालबालिकाको विशेष अधिकार साथै बालबालिकाको अधिकारहरूको बारेमा विस्तृत रूपमा उल्लेख गरिएको,
- पीडित बालबालिकाका अधिकार, निगरानी कक्षको व्यवस्था, न्यायपरिषद्को सिफारिसमा बालअदालतको गठन, सजायसम्बन्धी व्यवस्था, बालसुधार गृह, बालन्याय समितिलगायतका प्रावधानसहित बालन्यायसम्बन्धी व्यवस्था,
- विशेष संरक्षणको आवश्यकता भएका बालबालिकाको संरक्षण र पुनस्थापना,
- राष्ट्रिय बालअधिकार परिषद् साथै प्रदेश र स्थानीयतहको बालअधिकार समिति, बालकोषसहित बालअधिकार तथा बालकल्याणसम्बन्धी संस्थागत व्यवस्था र
- स्थानीयतहले बालबालिकाको अधिकार प्रचलन गराउनेलगायत बालबालिकाको कर्तव्यको बारेमा व्यवस्था गरिएको ।

यीलगायत आमाको दूधलाई प्रतिस्थापन गर्ने वस्तु (बिक्री वितरण नियन्त्रण) ऐन २०४९, नेपाली बालबालिका विदेशी नागरिकलाई धर्मपुत्र, धर्मपुत्री ग्रहण गर्न दिने शर्त तथा प्रक्रिया, २०६५, आवासीय बालगृहको सञ्चालन तथा व्यवस्थापनसम्बन्धी मापदण्ड, २०६९ का साथै थुप्रै कार्ययोजना, नीति, रणनीति, निर्देशिकाहरू बालअधिकार प्रवर्द्धनको लागि जारी भई कार्यान्वयनमा ल्याइएका छन् ।

योजनागत प्रयास

नेपालमा वि.सं. २०१३ सालदेखि योजनाको थालनी भएको थियो । तर राष्ट्रिय योजनामा बालबालिकाको विषयले बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ जारी भएपश्चात् आठौं योजना (२०४९-०५४) देखि स्थान पाएको थियो । तत्पश्चात्का सम्पूर्ण योजनाहरूमा क्रमिक रूपमा सुधारसहित बालअधिकारको विषयले स्थान पाएको छ । आठौं योजनादेखि चौधौं योजनामा गरिएको व्यवस्थालाई सङ्क्षिप्तमा तल उल्लेख गरिएको छ ।

- १ यस योजनाले गर्भावस्थादेखि हुर्किने बेलासम्म बालबालिकाको शारीरिक एवं बौद्धिक विकासका लागि आवश्यक पोषण र स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराउने, देशभक्त, अनुशासित निष्ठावान् र सक्षम नागरिक तयार गर्ने उद्देश्यले बाल्यावस्थादेखि नै असल बानीको रक्षा गर्दै बाबु आमाको आय वृद्धि गरी पालनपोषण गर्न सक्षम बनाउने बृहत् उद्देश्य राखेको थियो ।
- २ नवौं योजना (२०५४-०५९) ले बालबालिकाको शारीरिक, मानसिक तथा बौद्धिक विकास गरी देशका लागि भविष्यका भावी कर्णधारको हकहित एवं अधिकारको संरक्षण तथा संवर्धन गर्ने उद्देश्य लिएको थियो । यी उद्देश्यहरू पूरा गर्न बाल बचावट, बालसंरक्षण, बाल विकास र बालसहभागिता गरी बालअधिकारका चार आयामहरू समावेश गरी नीति तथा

कार्यनीति लिएको थियो। यस अवधिमा केन्द्रीय बालकल्याण समितिको स्थापना भएको थियो।

३ दशौं योजना (२०५९-०६४) ले बालबालिकाका लागि सुहाउँदो वातावरण निर्माण गर्ने, उनीहरूविरुद्ध हुने सबै प्रकारका आपराधिक कार्य, शोषण र भेदभावको अन्त्य गर्दै बालअधिकारको संरक्षण र प्रवर्धन गरी बालमैत्री वातावरणको सिर्जना गर्ने साथै कानूनप्रदत्त हकको रक्षा गर्ने दूरदृष्टि राखी देहायका नीतिहरूको अवलम्बन गरेको थियो –

- बालअधिकारलाई राष्ट्रिय विकास योजनामा मूलप्रवाहीकरण गर्ने,
- बालश्रमको अन्त्य र कठिन परिस्थिति र आपराधिक कार्यबाट प्रभावित बालबालिकाको पुनःस्थापना गर्ने
- बालअधिकारबारे जनचेतना बढाउने।

दशौं योजनाको अवधिमा जिल्लास्तरमा जिल्ला बालकल्याण समितिहरू गठन भएका थिए।

४ तीनवर्षे अन्तरिम योजनाको आधारपत्र (२०६४-०६७) ले मुलुकको सङ्क्रमणकाललाई समेत मध्यनजर गर्दै तयार गरिएको थियो। यसर्थ बालहकहितबारे प्रत्यक्ष रूपमा सम्बोधन गरिएको थिएन। विभिन्न नीतिहरूसँगै कारागारहरूलाई सुधारगृहका रूपमा विकास गर्दै लैजाने नीति भने उल्लेख गरिएको थियो।

५ त्यसैगरी त्रिवर्षीय योजना (२०६७-०७०) ले बालबालिकाको समग्र विकासका लागि अनुकूल, सबल, बालमैत्री वातावरणको सिर्जना गरी उनीहरूको मौलिक हक अधिकारको संरक्षण र संवर्धन गर्ने उद्देश्य लिएको थियो। उद्देश्य प्राप्ति गर्न बालबालिकाको सेवा सुविधामा विस्तार गर्ने, जोखिममा रहेका बालबालिकाको उद्धार तथा पुनःस्थापना गर्ने, पहुँच अभिवृद्धि गर्न नीतिगत, कानुनी र संस्थागत सुधार गर्ने र सबै सरोकारवालाहरूबीच समन्वय र सहकार्यलाई बढावा दिने रणनीति लिएको थियो।

६ तेह्रौं योजना (२०७०-०७३) ले बालबालिकाको समग्र अधिकारहरूको संरक्षण र प्रवर्धन गर्ने, बालबालिका तथा किशोरकिशोरीउपर हुने सबै प्रकारका हिंसा र दुर्व्यवहारलाई उन्मूलन गर्ने र सबै किसिमको बालश्रमको उन्मूलन गर्ने उद्देश्य लिएको थियो। उद्देश्यहरू पूरा गर्न निम्न रणनीतिहरू रहेका थिए-

- बालबालिका तथा किशोरकिशोरीहरूविरुद्धका सबै प्रकारका शोषण, दुर्व्यवहार र भेदभाव र वहिष्करणको नियन्त्रण गरी बालबालिकालाई उनीहरूको अधिकारको प्रत्याभूति गर्ने,
- गर्भावस्थादेखि जन्मपछिसम्म आवश्यक स्याहार तथा पोषण व्यवस्थाको सुनिश्चितता गर्ने र
- बालबालिकाको शारीरिक, मानसिक र बौद्धिक क्षमता विकास गर्न आवश्यक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।

७ चालु रहेको चौधौं योजना (२०७३-०७६) ले बालबालिकाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका शारीरिक तथा मानसिक हिंसा, क्षति वा दुर्व्यवहारबाट बालबालिका तथा किशोरकिशोरीलाई संरक्षण गर्ने लक्ष्य साथै समग्र अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्नु र सबै प्रकारका भेदभाव, शोषण, हिंसा, उपेक्षा र दुर्व्यवहारको अन्त्य गर्ने उद्देश्यहरू लिएको छ। अभिभावकविहीन बालबालिकाको संरक्षणका लागि प्रत्येक प्रदेशमा बालबालिका संरक्षण केन्द्रको स्थापना भई सञ्चालन हुने अपेक्षा लिइएको छ।

बालबालिकाको क्षेत्रमा गरिएका केही उत्कृष्ट अभ्यासहरू

- हिंसा तथा जोखिममा रहेका बालबालिकाको उद्धार तथा पारिवारिक पुनःस्थापना गर्न ११ जिल्लामा निःशुल्क टेलिफोन नं. १०९८ सहित बालहेल्पलाईन सञ्चालन,
- हराएका वा फेला परेका बालबालिकाको उद्धार तथा पुनःस्थापना गर्न जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा निःशुल्क टेलिफोन नं. १०४ सहित बालबालिका खोज तलास समन्वय केन्द्र सञ्चालन,
- करिब २३ हजार बालक्लब गठन,

- बालन्याय समन्वय समितिहरूको गठन,
- काठमाडौं उपत्यकामा सडक बालबालिकाको व्यवस्थापन अभियान सञ्चालनमा रहेको,
- पूर्ण खोप सुनिश्चित जिल्ला घोषणा भएका,
- बहुक्षेत्रीय राष्ट्रिय पोषण कार्यक्रम,
- अनाथ, परित्यक्त र अन्य जोखिममा रहेका बालबालिकाको लालनपालन तथा शिक्षादीक्षाका लागि बालगृहहरूको सञ्चालन र
- बालबिजाडमा परेका बालबालिकालाई अन्य कैदीसँगै नराखी बालसुधार गृहमा राख्ने व्यवस्था ।

समस्या तथा चुनौतीहरू

बालबालिकाको क्षेत्रमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा थुप्रै प्रयासहरू गरिँदै आएको छ ।संवैधानिक र कानुनी रूपमा अनेकौं प्रावधानहरूको व्यवस्था गरिएको छ तथापि, पर्याप्त मात्रामा बालअधिकारको सुनिश्चितता हुन सकेको छैन । बालअधिकार प्रवर्द्धनमा धेरै चुनौतीहरूको सामना गर्नुपर्ने अवस्था कायमै रहेको छ । नेपालमा बालअधिकारको क्षेत्रमा देखिएका केही समस्या र चुनौती निम्नानुसार रहेका छन् -

- सम्पूर्ण बालबालिकाको आधारभूत आवश्यकताको सुनिश्चितता गर्न नसकिनु,
- बेवारिसी अवस्थामा रहेका बहुअपाङ्गता वा बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाको संरक्षण गर्नु,
- बालमैत्री भौतिक संरचना र वातावरण तयार गर्नु,
- बालक र बालिकाको समान विकासका लागि लैङ्गिकमैत्री वातावरणको सिर्जना गर्नु,
- बालस्वास्थ्यमा सुधार ल्याउन पर्याप्त पोषणको व्यवस्था,
- सम्बन्धित निकाय तथा मन्त्रालयहरूबीच बालबालिका र किशोरकिशोरीसम्बन्धी कार्यक्रमहरूमा समन्वय ल्याउनु,
- बालन्याय प्रणाली तथा बालमैत्री स्थानीय शासन पद्धतिलाई व्यवहारमा पूर्ण रूपमा उतार्नु,
- कानून, नीति र कार्यक्रमहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न नसकिनु,
- बाल हेल्पलाइन र बालबालिका खोज तलास समन्वय केन्द्रको विस्तार तथा स्तरोन्नति गर्नु,
- बालयौनदुर्व्यवहार, बलात्कार, अपहरण, बेचबिखन जस्ता आपराधिक क्रियाकलाप मुक्त बनाउनु,
- बालबालिकाको हित र संरक्षणविरुद्धका सामाजिक मूल्यमान्यता र परम्परागत अभ्यासहरू हटाउनु,
- बालबालिका संरक्षणमा सञ्चालन गरिएका अभियानहरूको स्तरोन्नति र विस्तार हुन नसक्नु,
- बालअधिकार प्रवर्द्धनमा राजनीतिक प्रतिबद्धताको अभाव रहनु,
- बालबालिकासम्बन्धी पर्याप्त मात्रामा सूचना, जानकारी एवं तथ्याङ्कहरूको उपलब्धता साथै पहुँच नहुनु,
- बालबालिकाको हित संरक्षणका लागि उपलब्ध सरकारी तथा गैरसरकारी स्रोतहरूको एकीकृत परिचालन नहुनु र
- योजना तर्जुमादेखि स्रोत विनियोजनसम्म बालसंवेदनशीलताको अभाव रहनु आदि ।

निष्कर्ष

बालअधिकारका चार आयामहरू बालबचाउ, बालसंरक्षण, बाल विकास र बालसहभागितालाई प्रवर्द्धन गर्नका लागि राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय साथै सरकारी र गैरसरकारी तवरबाट पनि थुप्रै पहलहरू भइरहेका छन् । तथापि पारिवारिक तथा सामाजिक रूपमा बालअधिकार हननका घटनाहरू घटिरहेका छन् । बाबुआमालगायत संरक्षकको गैरजिम्मेवारीपना, सामाजिक रूपमा दायित्वबोध नहुनु, पारिवारिक हिंसा, राज्यबाट गठित स्थानीय संरचनाहरूको क्रियाशीलतामा कमिजस्ता विविध समस्याहरूले बालअधिकार

संरक्षण एक जटिल समस्याका रूपमा देखा पर्दै गइरहेको छ । त्यसैगरी राज्यले थुप्रै नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्थाहरू गर्ने तर प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयनमा जोड दिने खालको छट्टै संरचना खडा नगर्नुले पनि बालअधिकार प्रवर्द्धनमा कठिनाइ देखिएको छ ।

बालअधिकारको क्षेत्रमा पर्याप्त मात्रामा नभए तापनि केही उत्कृष्ट अभ्यासहरू भएका छन्, तिनीहरूको निरन्तरता, विस्तार साथै स्तरोन्नति समेत गर्नु अपरिहार्य देखिएको छ । बालअधिकार संरक्षण र प्रवर्द्धनमा सरकारी निकाय, गैरसरकारी संस्था, नागरिक समाज, सञ्चार माध्यम, बालकलबलगायत अन्य विकासका साझेदारहरू एकजुट भई अझै क्रियाशील हुनुपर्ने देखिन्छ । एकलो प्रयासले बालअधिकार संरक्षणले पूर्णता नपाउने हुँदा आ-आफ्नो क्षेत्रका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दा आपसमा समन्वय र सहकार्य गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

नेपाल सङ्घीय गणतन्त्रात्मक मुलुकको रूपमा आइसकेपछि तीन तहको सरकार हाम्रोसामु आइसकेको छ र हाल सञ्चालनमा रहेको छ । हरेक स्थानीयतहमा बालबालिकासम्बन्धी थुप्रै समस्याहरू छन् । नेपालको संविधानले स्थानीयतहलाई थुप्रै अधिकारहरू प्रदान पनि गरेको छ । स्थानीयतह स्रोतसाधनसहित अधिकार सम्पन्न भएको हुँदा योजना तर्जुमा गर्दा अन्य विकास निर्माण कार्यलाई जस्तै बालबालिकाका सम्पूर्ण मुद्दाहरूलाई पहिचान गरी प्राथमिकताका साथ सम्बोधन गर्ने हो भने बालअधिकारको क्षेत्रमा धेरै प्रगति हासिल गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

१. नेपालको संविधान, कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल काठमाण्डौं ।
२. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, नेपाल कानून आयोग ।
३. बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५, कानून न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय ।
४. नेपालमा बालबालिकाको स्थिति, २०७४, केन्द्रीय बालकल्याण समिति ।
५. चौधौं योजना (२०७३/७४-२०७५/७६), नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग ।
६. तेह्रौं योजना (२०७०/७१-२०७२/७३), नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग ।
७. त्रिवर्षीय योजना (२०६७/६८-२०६९/७०), नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग ।
८. तीनवर्षे अन्तरिम योजनाको आधारपत्र (२०६४/६५-२०६६/६७), नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग ।
९. दशौं योजना (२०५९/६०-२०६३/६४), नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग ।
१०. नवौं योजना (२०५४/५५-२०५८/५९), नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग ।
११. आठौं योजना (२०४९/५०-२०५३/५४), नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग ।
१२. बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८, कानून न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय ।
१३. <http://www.lawcommission.gov.np/np/downloads>

बदलिँदो परिवेशमा नेपाली गैरसरकारी संस्थाहरूको भूमिका

दयासागर श्रेष्ठ

नागरिकहरू निश्चित साझा सामाजिक उद्देश्यहरूका लागि सङ्गठित हुने गरेका छन् । नागरिकहरू सङ्गठित भई बन्ने त्यसता स्वतन्त्र स्वयंसेवी गैरनाफामुखी संस्थाहरूलाई गैरसरकारी संस्था (गैसस) भनेर चिनिने गरिएको छ । सन् १९४५ मा संयुक्त राष्ट्र सङ्घ स्थापना हुँदा जारी गरिएको United Nations Charter मा गैरसरकारी संस्था अर्थात् Non-Government Organization भन्ने उल्लेख भएको थियो । तसर्थ, संयुक्त राष्ट्र सङ्घका अनुसार सरकारको प्रत्यक्ष नियन्त्रणभन्दा बाहिर रहने सम्पूर्ण सङ्घ संस्थाहरूलाई गैरसरकारी निकायको रूपमा मानिएको छ । गैससहरू कार्यमूलक र साझा लक्ष्य भएका मानिसहरू मिलेर बनेका हुन्छन् र उनीहरू विविध खाले सेवाहरू र मानवीय कार्यहरू गर्दछन् । सरकारसँग सम्बन्धित विभिन्न विषयहरूमा चासो व्यक्त गर्दछन् । नीति तथा कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनहरूको अनुगमन गर्दछन् र समुदायस्तरमा नागरिक समाजहरूलाई सहभागिताको लागि प्रोत्साहन गर्दछन् । गैरसरकारी संस्थाहरूलाई संयुक्त राष्ट्र सङ्घअन्तर्गत आर्थिक सामाजिक काउन्सिल (ECOSOC) मा परामर्शयोग्य निकायको रूपमा आबद्ध हुन सक्ने व्यवस्था छ । UN- Agenda 21 ले गैससहरूको भूमिकालाई महत्त्व दिँदै मुख्यतः दिगो विकासको लागि उनीहरूको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुने कुरा उल्लेख गरेको छ । हाल आएर गैरसरकारी संस्थाहरूलाई नागरिक समाज र नागरिक संस्था Civil Society Organizations (CSOs) को अभिन्न अङ्गको रूपमा मानिएको छ । गैससहरूलाई विश्वव्यापीरूपमा मुलुकहरूको लोकतान्त्रिक जीवनका लागि महत्त्वपूर्ण र अतिआवश्यक अङ्गको रूपमा मानिँदै आएको छ । स्वयंसेवी भावना, विविधता, गैरदलीयता, स्वायत्तता, अहिंसा, निरन्तर क्रियाशीलता र सहकार्य गैससहरूका अतिआवश्यक विशेषताहरूको रूपमा लिइएको छ । ९० को दशकमा आएर मानव समाजको लोकतान्त्रीकरण व्यवस्थातिरको अभिमुखीकरण र विकासशील देशहरूमा Structural Adjustment र अन्य सुधारका कार्यहरूले सामाजिक सेवाका क्षेत्रहरूमा देखापरेका खाडलहरू पूर्ति गर्नुपर्ने आवश्यकता देखापरेसँगै गैससहरूको भूमिका फराकिलो बन्दै गएको हो । कल्याणकारी राज्यको पुनःसंरचना गर्ने प्रक्रियाको परिणामस्वरूप नै पश्चिमा मुलुकहरूमा गैरसरकारी क्षेत्रको तीव्र विकास भएको हो । विश्वव्यापीकरणसँगै गैससहरूको महत्त्व अझै बढेको मानिन्छ । गैससहरूले मानवीय सवालहरू, विकास सहायता र दिगो विकासलाई योगदान पुग्ने प्राथमिकता विषयमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आएका छन् । कुनै पनि मुलुकको राजनीतिक, आर्थिक वा सामाजिक क्रियाकलापहरू, साथैसाथै राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय सवालहरू जस्तै मानवीय समस्या, राजनीति, महिला अधिकार, आर्थिक विकास, लोकतान्त्रिक प्रक्रिया, वातावरण, स्वास्थ्य सेवाहरूको लेखाजोखा गर्ने कुराहरूमा होस् वा तिनीहरूलाई सम्बोधन गर्ने कुरामा होस् गैससहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दै आएका छन् ।

अन्तर्राष्ट्रिय गैससहरूले विकासशील मुलुकहरूमा अतिआवश्यक सेवा उपलब्ध गराउँदै आएका छन् । समग्रमा गैससहरू समाजका सीमान्तकृत नागरिकहरूको सामाजिक न्याय प्राप्तिको लागि एउटा वाहकको रूपमा कार्य गर्दै आएका छन् । गैससहरूले अन्तर्राष्ट्रिय नीति तथा प्रक्रियाहरू र अर्थतन्त्रको मोडल र अभ्यासको सन्दर्भमा आलोचनात्मक विचार प्रकट गर्दै आएका छन् । महत्त्वपूर्ण तथ्य के छ भने गैससहरूको भूमिका समयसापेक्ष परिवर्तन हुँदै आएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा गैससहरू OECD झैं अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायताको लागि एउटा महत्त्वपूर्ण कर्ताका रूपमा स्थापित भएका छन् । विश्वमा वर्षेनी यिनीहरूले झण्डै १२ बिलियन डलर बराबरको आफ्नै स्रोतबाट योगदान दिँदै आएका छन् ।

नेपालमा सामाजिक सेवाको इतिहास अत्यन्तै पुरानो छ । परम्परागत सामाजिक संस्थाहरू जस्तै गुठी, पर्मा, ढिकुर आदिको अस्तित्व नेपालको एकीकरण हुनुपूर्वदेखि नै रहँदै आएको छ । तसर्थ, नेपालको सन्दर्भमा कुरा गर्दा नेपाली गैससहरूको आदिरूप गुठीहरू नै हुन्, जो संस्थापकहरूको परिवार, सम्प्रदाय, धार्मिक वा परोपकारजस्ता प्रयोजनका लागि स्थापना गरिन्थे । महात्मा गान्धीको अहिंसात्मक आन्दोलनबाट प्रेरित तुलसी मेहर आधुनिक नेपालका आदि समाजसेवी हुन् । सन् १९२६ मा खोलिएको श्री चन्द्र कामधेनु चर्खा प्रचारक महागुठी आधुनिक गैरसरकारी सामाजिक संस्था मान्न सकिन्छ । गैससहरूको विकासक्रमलाई हेर्दा विक्रम सम्वत् २००७ सालपश्चात् मात्र आधुनिक सामाजिक सङ्घ संस्थाहरू स्थापना हुन थालेका हुन् । २००७ सालपछि मात्र नेपालमा सामाजिक सङ्घ संस्थाहरूलाई कानुनी मान्यता दिन थालिएको हो । पछिल्लो पटक आएर नेपालमा गैससहरू संस्था दर्ता ऐन २०३४ अन्तर्गत जिल्ला प्रशासन कार्यालय (तत्कालिन जिल्ला पञ्चायत) हरूमा दर्ता भई सञ्चालनमा रहेका छन् । समाजकल्याण परिषद्को स्थापना भएपश्चात् नेपालमा गैससहरू त्यस संस्थामा समेत आबद्ध हुँदैआएका छन् । नेपालको संविधानले नेपाली नागरिकहरूले स्वतन्त्ररूपमा सामाजिक सङ्घ संस्थाहरू स्थापना गरी सञ्चालन गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छ । समाजकल्याण परिषद्को तथ्याङ्कबमोजिम नेपालमा झण्डै ३९ हजारभन्दा बढी गैससहरू स्थापना भएको मानिन्छ । तैपनि, सक्रिय गैससहरूको सङ्ख्या अत्यन्त न्यून रहेको अनुमान गरिएको छ ।

संविधानले नागरिकहरूलाई स्वतन्त्र रूपमा सङ्गठित हुन पाउने, स्वतन्त्र रूपमा सभा सम्मेलन गर्न पाउने र स्वतन्त्ररूपमा आफ्ना विचारहरू अभिव्यक्त गर्न पाउने अधिकारहरू सुनिश्चित गरेको छ । जुन नागरिक अधिकारको रक्षाको लागि अभिन्न पक्ष हो । सरकारले आठौं पञ्चवर्षीय योजनादेखि नै गैससहरूलाई विकास साझेदारको रूपमा स्वीकार गरेको छ । तसर्थ राष्ट्रिय नीति निर्माणमा होस् वा स्थानीयस्तरमा हुने विकास व्यवस्थापनदेखि स्थानीय सवालहरूमा गैसस एवं नागरिक समाजको भूमिका बढ्दैगएको छ । तसर्थ, गैससहरूको जनताका अतिआवश्यक सेवा तथा सुविधाहरूका आपूर्तिकर्ताको रूपमा राज्यको परिपूरकको भूमिका निर्वाह गर्दै आइरहेको छ । गैससहरू सेवाप्रवाहको लागि प्रभावकारी वैकल्पिक संयन्त्र (Alternative Service Delivery Mechanism) को रूपमा काम गर्दै राज्यको दायित्वमा योगदान गर्ने गरेका छन् । उपरोक्त क्षेत्रहरूको अतिरिक्त विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय एजेण्डाहरूमा नेपालका गैससहरू कार्यरत छन् । लोकतन्त्र स्थापनाको लागि विगतमा भएका आन्दोलनहरूमा ऊर्जा थप्ने कार्यमा होस् वा संविधान निर्माण प्रक्रियामा, लोकतन्त्रको प्रवर्धनमा होस् वा सुशासन र सार्वजनिक जवाफदेहिताको विकासको लागि नेपाली गैससहरूले सशक्त भूमिका खेल्दैआएका छन् । विकास निर्माण र समाजकल्याणका कार्यहरूको अतिरिक्त गैससहरूले मानव अधिकारहरूको सुरक्षा र सीमान्तकृत समुदायहरूको अधिकारको लागि विभिन्न अभियानहरू सञ्चालन गर्दैआएका छन् । विद्यमान गलत परम्परा, खराब संस्कृति, अन्याय र भेदभाव जस्ता समाजिक चुनौतीहरूविरुद्धमा नेपाली गैससहरू निरन्तर सक्रिय छन् ।

पछिल्लो ऐतिहासिक राजनीतिक परिवर्तन र २०७२ सालमा नयाँ संविधान जारी भएपछि मुलुक नयाँ युगमा प्रवेश गरेको छ । सामाजिक न्याय सहितको तीव्र आर्थिक विकास अहिले नेपालको प्राथमिकता हो । राजनीति परिवर्तनसँगै अब गैससहरू र नागरिक संस्थाहरूको भूमिका के हुने भन्ने बारेमा बहस र छलफल हुँदैआएको पनि छ । विशेषतः अझ लोकतन्त्रको स्थायित्व, आर्थिक समृद्धि, सुशासन र सामाजिक न्याय स्थापना गर्न दृढतापूर्वक काम गर्नु नेपाली गैससहरूको अबको मुख्य गन्तव्य हुनु पर्दछ । यसका लागि आफै भित्रको लोकतन्त्रलाई सुदृढ गर्नु त छ नै सँगै स्वयंसेवी भावनाको विकास, आलोचनात्मक चेतनाको प्रवर्धन र स्वच्छ साझेदारीलाई समेत संस्थाहरूले आफ्नो लक्ष्य बनाउनु पर्दछ । यसका लागि राज्यसँग आलोचनात्मक साझेदारी बढाउन जरुरी छ । गैससहरूले खेल्नुपर्ने अबको भूमिकालाई हामी साझेदारी, आलोचना र सहकार्यको भूमिका भन्न सक्छौं ।

गैसस एवं नागरिक संस्थाहरू विश्वभरका नागरिक आन्दोलनहरूसँग अविभाज्य छन् । नागरिक आन्दोलनहरूले साझा नागरिक मञ्चहरूको निर्माण गर्दै आफ्नो विश्वव्यापी चासोलाई सशक्त ढङ्गले प्रकट गर्दैआएका छन् । अतः विश्वको अर्थराजनीतिमा नागरिक मञ्चहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका छ । त्यसैले गैससहरूले पनि विश्व नागरिक आन्दोलनको सहयात्रीका रूपमा विश्वका यस्ता मञ्चहरूको सबलीकरण र विकासमा ध्यान दिनुपर्छ ।

पछिल्ला वर्षहरूमा मूलतः वातावरणमा आएको हास, जलवायु परिवर्तन र त्यसको प्रभाव न्युनीकरण, गरिब राष्ट्रहरूको

लागि सहूलियतपूर्ण ऋण, शर्तरहित अनुदान र त्यसको प्रभावकारीता, खाद्यसुरक्षा र आर्थिक न्यायका महत्त्वपूर्ण मुद्दाहरूमा विश्वव्यापी ध्यानाकर्षण भएको छ । वातावरण प्रदूषण, प्रकोप जोखिम न्यूनीकरण, स्वास्थ्य, शिक्षा, रोजगारी सिर्जना, बर्दो असमानता र सुरक्षित आप्रवासनका मुद्दाहरू पनि अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रका ज्वलन्त मुद्दाहरू हुन् । यस्ता विषयमा गैससहरूले राज्यहरूलाई उत्तरदायी बनाउन पैरवी गर्नुपर्छ । साथै विश्वका न्यायपूर्ण चासोहरूमाथि गैससहरूले ऐक्यवद्धता र पैरवी गर्नुपर्छ । धर्म, वाद, राजनीति, सम्प्रदाय, राष्ट्रियताका नाममा बर्दो अतिवादी विचारहरू, घृणा द्वेष फैलाउने, अमानवीयता, असहिष्णुता, अनुदारवादी प्रवृत्तिहरूको विरुद्धमा निरन्तर काम गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

मूलतः संयुक्त राष्ट्र सङ्घ लगायत सरकारीतहका क्षेत्रीय मञ्चहरूमा गैरसरकारी सहभागिता र नागरिकका आवाजलाई प्रवर्धन गर्नु गैससहरूको अर्को महत्त्वपूर्ण काम हो । यस्ता मञ्चहरूमा सहभागी भई राज्यको ध्यान सम्बन्धित मुद्दाहरूमा केन्द्रित गर्नुपर्छ । खासगरी समावेशीकरण, महिला अधिकार, दलित अधिकार, जनजातिका अधिकारहरू, अतिकम विकसित मुलुक र भूपरिवेष्ठित मुलुकका सवालहरू अहिले संसारभर र क्षेत्रीयतहमा निकै चासोका साथ हेरिएका विषय हुन् । यस्ता विषयहरूमा नागरिक तहबाट संयुक्त राष्ट्र सङ्घ लगायत विश्व मञ्चहरूमा आवाज उठाउनु पर्छ । यसका लागि नेपालका गैससहरूले सशक्त भूमिका र नेतृत्व लिन सक्छन् ।

नेपाल विकास र समृद्धिको युगमा प्रवेश गरेको छ । तर हामीले रोजेको विकास सामाजिक न्याय सहितको विकास हो । यो अभियानमा गैससहरूले हिस्सेदारी लिनेपर्छ । यसका साथै जनतालाई अझधेरै अधिकार सम्पन्न बनाउन आवश्यक नीतिगत पैरवी पनि गर्नुपर्छ । राज्यपुनर्संरचनाको प्रभावकारिता वृद्धि, सुशासन, समृद्धि र सामाजिक न्यायको प्रत्याभूति, विकासलाई परिणाममुखी बनाउन नेपाली गैससहरूले काम गर्नुपर्दछ ।

हामीले सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र प्राप्त गरेका छौं । तर, राज्यको पूर्ण लोकतान्त्रीकरणका लागि नेपालका गैससहरूले काम गर्नुपर्नेछ । लोकतन्त्रलाई जीवन पद्धति बनाउन सकेमा यसले राजनीतिक क्षेत्र र राज्यतहमा सदाचारको प्रवर्धन गर्नेछ । नेपालका बदलिँदो परिवेशअनुसार अनेकौं नीतिहरू र कानूनहरू बनाउनु वा सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ । प्राकृतिक स्रोत उपयोगका योजनाहरू बनाउन, नेपालको आर्थिक समृद्धिका आधारहरू निर्माण गर्न, राज्य, बजार र नागरिक जीवनमा सन्तुलनको अवस्था बनाउन, विकासका राष्ट्रिय लक्ष्यहरू निर्धारण गर्न गैससहरूले राज्यलाई सहजीकरण गर्न सक्छन् । १० वर्षे सशस्त्र द्वन्द्वपछि हामीले राजनीतिक व्यवस्थापनका कामहरू त सम्पन्न गरेका छौं । तर सङ्क्रमणकालीन न्याय सम्पादन गर्ने, सामाजिक तथा सामुदायिक सद्भाव सुदृढ गर्ने र दिगो शान्तिका आधारहरू बनाउने काम अझै सकिएका छैनन् । सत्यनिरूपण आयोग, वेपत्ता छानबिन आयोगहरू प्रभावकारी बन्न सकिरहेका छैनन् । अतः सङ्क्रमणकालीन न्यायमार्फत पिडितहरूलाई न्याय दिने र दिगो शान्तिका लागि नेपालका गैससहरूले काम गर्नुपर्नेछ ।

सामाजिक अभियान आफैमा स्वयंसेवी अभियान हो । यसलाई जतिधेरै स्वयंसेवी बनाउन सकिन्छ त्यतिनै यो प्रभावकारी र विश्वसनीय हुन्छ । गैससहरूको मूल चरित्रले विकास अभियानहरूलाई स्वयंसेवी बनाउन अभिमुखीकरण गर्दछ । तसर्थ, गैससहरूले क्रियाशीलता र स्वयंसेवीको भावना थप वृद्धि गर्नुपर्दछ । संविधानप्रदत्त मैलिक हकहरूको कार्यान्वयनमा नेपालका गैससहरूले सरकारलाई आलोचनात्मक सहयोग गर्नुपर्छ । सुशासन लोकतन्त्रको मेरुदण्ड हो । यसलाई राज्य प्रणाली र सेवाप्रवाहको चरित्रसँग जोडेर प्रवर्धन गर्न सक्नुपर्छ । यसका लागि गैससहरूले निरन्तर खबरदारी गर्नुपर्छ ।

लोकतन्त्रको दिगोपन, राज्यपुनर्संरचनाको प्रभावकारिता वृद्धि, सुशासन, समृद्धि र सामाजिक न्यायको प्रत्याभूति आजका मुख्य मागहरू हुन् । यही मूल मागहरूसँग जोडिएर नेपालका गैससहरूले तीनै तहका सरकारहरूले बनाउने सार्वजनिक नीतिहरूको बिश्लेषण र यसको प्रभावकारिता वृद्धि गर्न पैरवी गर्न जरुरी छ । अधिकतम रोजगारी सिर्जना, दिगो विकास, उत्पादन वृद्धि र न्यायपूर्ण वितरणको सुनिश्चितताका लागि योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनमा सहयोग गर्नुपर्नेछ । दिगो शान्ति प्रवर्धन, सामाजिक सद्भावको लागि भाषा, धर्म, संस्कृति, पहिचान र रीतिरिवाजहरूको उन्नयन, उन्नत मानवीय भावना, मानवअधिकार संस्कृति निर्माणका लागि पहल, उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने काममा सहयोग गर्दै उद्यमशीलता विकासमा ब्यापक कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सक्नुपर्दछ । लैङ्गिक जवाफदेही, जनकेन्द्रित विकास नीति र सूचकहरू बनाउन सहकार्य गर्नुपर्दछ । सरकारले जारी गर्दै गरेको

१५ औं पञ्चवर्षीय योजना सफल कार्यान्वयनको लागि अतिआवश्यक सार्वजनिक सेवाप्रवाहको गुणस्तरमा वृद्धिका लागि सहकार्य गर्न सक्नुपर्दछ । गरिब, सीमान्तकृत र पछाडि पारिएको वर्ग र समुदायहरूको आर्थिक तथा सामाजिक न्याय र उन्नत जीवनका लागि सहकार्य गैससहरूका लागि थप प्राथमिक कार्यहरू हुन् ।

नेपालको सन्दर्भमा प्रादेशिक सरकार एक नयाँ प्रयोग हो । प्रदेश सङ्घीय प्रणालीका मूल कार्यकारी अङ्ग हुन् । अतः यी संरचनाहरूलाई परिणाममुखी र जनमैत्री बनाउनु निकै महत्त्वपूर्ण काम हो । मूलतः प्रादेशिकतहमा सेवा प्रदायक संरचनाहरू बनाउने, संरचनाहरूको क्षमता विकास कसरी गर्ने कामहरूमा प्रदेश सरकारलाई सहयोग गर्न गैससहरूले काम गर्नुपर्छ । सङ्घीय संरचनामा स्थानीयतह जनतालाई आधारभूत सेवा सुविधा प्रवाहगर्ने सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण स्थानीय सरकारहरू हुन् । यिनीहरू स्वायत्त छन् । यिनीहरूको सफलताले नै लोकतन्त्र बलियो हुन्छ । जनताले आधारभूत अधिकारको प्रत्याभूति गर्न पाउँछन् । अतः सामाजिक आर्थिक रूपान्तरणमा स्थानीयतहको भूमिका र महत्त्व धेरै छ । गैससहरूले यसलाई अझ प्रभावकारी बनाउन सहयोग र सहजीकरण गर्नुपर्छ । स्थानीयतहमा कर्मचारीहरूको क्षमता अभिवृद्धि, विकासमा जनपरिचालन, स्थानीय स्रोतको खोजी, प्रभावकारी योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनका क्षेत्रमा गैससहरूले स्थानीय सरकारलाई सहयोग गर्नुपर्छ । समुदायहरूलाई अझधेरै सक्षम र क्रियाशील बनाउनुपर्छ ।

मूलतः संसारभरनै नागरिक संस्थाहरूको भूमिका प्रभावकारी बन्दैगएको छ । अब नेपाली गैससहरूलाई पनि परिणाममुखी बनाउनु आवश्यक छ । गैससहरू जतिधेरै जनताको जीवनसँग जोडिन्छ त्यति नै परिणाममुखी बन्ने छ । आजको आवश्यकता अझ धेरै लोकतन्त्र, सुशासन, समृद्धि, सामाजिक न्याय र दिगो विकास हो । यही नै इतिहासले नागरिक समाज र गैससहरूलाई दिएको मूल जिम्मेवारी हो । नेपाल सरकारसमेत पक्ष राष्ट्र भएको दिगो विकास लक्ष्य २०३० हासिल गर्न गैससहरूले महत्त्वपूर्ण योगदान दिनुपर्दछ ।

गैससहरू आलोचनात्मक र स्वयंसेवी नागरिक संस्कृति विकास गर्न संस्थाहरूले आफैँभित्रको लोकतान्त्रीकरणका लागि काम गर्नुपर्छ । मूलतः गैससहरूले आफैँभित्र सुधारका क्षेत्र, चुनौती र अवसरहरूलाई देख्नुपर्छ । आफैँसँग आलोचनात्मक हुनुपर्छ । आफैँभित्रको लोकतान्त्रिक रूपान्तरणलाई सबल नबनाई गैससहरूले प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्न सक्दैनन् । गैससहरूले आन्तरिक सुशासन, पारदर्शिता र जवाफदेहिताका आधारभूत मूल्य, मान्यताहरू अवलम्बन गर्दै आफूलाई लोकप्रिय सामाजिक आन्दोलनको रूपमा स्थापित गर्नुपर्दछ । आफ्ना संस्थागत क्षमताहरू बढाउन सक्नु पर्दछ ।

नेपालमा विद्यमान सामाजिक संरचना, सांस्कृतिक मूल्यमान्यता, व्यवहार, उत्पादन सम्बन्धले अनेक संरचनाहरूको लोकतान्त्रीकरणको माग गर्दछन् । समाजका चालक शक्तिहरू, राजनीतिक दल, राज्ययन्त्र, जनसङ्गठनहरू र नागरिक संस्थाहरू सबै एक अर्कासँग अन्तरसम्बन्धित छन् । आफैँभित्र लोकतान्त्रिक रूपान्तरणको अभ्यास नथाली पार्टी सरकार वा राजकीय संरचनाहरूमा मात्र लोकतन्त्रको खोजी गर्नु तर्कसङ्गत देखिँदैन । यसर्थ आफ्नै लोकतान्त्रीकरणका लागि गैससहरूले ध्यान दिनुपर्छ ।

सङ्घीय शासन प्रणालीमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सवाल: व्यवस्थापनका अवसर र चुनौती

✍️ सूर्यभक्त प्रजापति

नेपाल भर्खरै तीन तहको सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन प्रणालीको अभ्यासतर्फ उन्मुख छ। नेपालको संविधानले प्रदान गरेको तीन तहको शासन प्रणाली कार्यान्वयन र व्यवस्थापनका विभिन्न जटिल चरणहरू पार गर्दै समृद्ध नेपाल र सुखी नेपालीको परिकल्पना साकार पार्ने अवसर र चुनौतीहरूका साथ अघि बढेको छ। सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय सरकारहरू गठन भई कानून र नीतिगत व्यवस्था अनुसार कार्यक्षेत्रहरू, भूमिका तोकिएको छ भने स्रोतको बाँडफाँड र कर्मचारी व्यवस्थापनको कार्य भइरहेको छ। आ-आफ्नो तहगत जिम्मेवारी वहन गर्दै संविधानले परिकल्पना गरेको लोकतान्त्रिक, समावेशी, समतामूलक र विकसित नेपालको सपना साकार गर्ने ध्ययले अगाडि बढ्दै गरेको छ। नेपालको संविधानले अपाङ्गता भएका नागरिकलाई सामाजिक, सांस्कृतिक र आर्थिकरूपमा पिछडिएका वर्गको रूपमा समानुपातिक, समावेशी सिद्धान्त र सामाजिक न्यायका लागि समतामूलक व्यवहार र व्यवस्था गर्न मार्गदर्शन गरेको छ। अपाङ्गतासम्बन्धी विषय सङ्घीयस्तरमा महिला बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक मन्त्रालय र प्रदेशस्तरमा सामाजिक मन्त्रालयको कार्यक्षेत्र भित्र परेको छ भने स्थानीयस्तरमा गाउँ/नगरपालिकामार्फत कार्य अवलम्बन भएको पाइन्छ। यी तिनै तहका सरकारसमक्ष अपाङ्गता भएका नागरिकका तत्कालीनरूपमा सम्बोधन गर्नु पर्ने सवालहरू निम्नलिखित छन् –

अपाङ्गतासम्बन्धी तत्काल सम्बोधन हुनुपर्ने विषयहरू

१. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहिचान तथा अपाङ्गताप्रतिको दृष्टिकोण:

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू सदियौँदेखि विभेद, उत्पीडन र पछ्यौँटेपनको अवस्थाबाट गुज्रेका छन्। उनीहरूका समस्या लामो समयदेखि सम्बोधन हुन सकेका छैनन्। सम्बोधन हुन नसकेका विषयमध्ये महत्त्वपूर्ण विषय अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहिचानका लागि अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डलाई अवलम्बन गर्न नसक्नु हो। सही तथ्याङ्कको अभावमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सङ्ख्या खुम्चिएर राजनीतिक महत्त्व र प्राथमिकतामा पर्न सकेको छैन।

अपाङ्गताको वर्गीकरणमा विश्व स्वास्थ्य सङ्घ र अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासमा ८ वटा प्रणालीहरूमा आएको विचलनका आधारमा हेर्दा जनसङ्ख्याको १५ प्रतिशत अपाङ्गताको अवस्था भएका व्यक्तिहरू रहेको सन् २०११ को प्रतिवेदनमा आएको छ। जबकि तत्कालीन ७ प्रकारको अपाङ्गताको वर्गीकरणका आधारमा सन् २०११ मा नै तथ्याङ्क विभागको जनगणनाको प्रतिवेदनमा कुल जनसङ्ख्याको १.९४% मात्रै अपाङ्गताको अवस्था भएका व्यक्तिहरू पहिचान भएका छन्। अपाङ्गताको पहिचान गर्ने सही मापदण्ड, तथ्याङ्क सङ्कलनको सही प्रक्रिया र क्षमताको अभावले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहिचान, उनीहरूको अवस्था र सवालहरू यकिन हुन नसक्दा अपाङ्गताका सवालहरू ओझेलमा परी देशको योजना निर्माण र स्रोत व्यवस्थापनमा प्राथमिकतामा पर्न नसकेको हो कि भन्ने संशय उत्पन्न भएको छ। अतः वि. सं. २०७८ सालमा हुने नेपालको राष्ट्रिय जनगणनामा यी सवालहरू सम्बोधनका लागि एउटा राम्रो अवसरका रूपमा सरकार तथा नागरिक समाजबाट सघन र सकारात्मक पहलहरू हुन जरुरी देखिन्छ।

अपाङ्गताको अवस्था शारीरिक अङ्गमा आएको विचलन मात्र होइन त्योभन्दा बढी अपाङ्गता भएका व्यक्तिप्रतिको

दृष्टि तथा सामाजिक अवरोधहरूको परिणाम हो । त्यसैले अपाङ्गता क्षेत्रको अर्को महत्त्वपूर्ण सवाल भनेको अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूप्रतिको दृष्टि हो । संविधान, कानून र नीतिहरू हेर्दा राज्य अपाङ्गताका सवालहरूमा संवेदनशील र सकारात्मक दृष्टिबाट अगाडि बढेको देखिन्छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारलाई महत्त्वका साथ स्थान दिएको जस्तो देखिन्छ । यद्यपि यी सकारात्मक दृष्टि, कार्यक्रम र बजेटमा अपेक्षित रूपमा परिणत भएको देख्न सकिएको छैन । कार्यक्रम तथा बजेटको व्यवस्थालाई हेर्दा दयामाया वा कल्याणकारी दृष्टिकोण नै हाबी भएको अनुभव हुन्छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूप्रतिको दृष्टिकोणमा तात्त्विक परिवर्तन नहुनुको कारणबाट अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको आधारभूत सूचना प्रणाली र अवस्थामा आधारित कार्यक्रमको योजना निर्माण, बजेट विनियोजन र कार्यान्वयन प्रभावकारी भएको छैन ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पुनस्थापनाजन्य अधिकारको सम्बोधन गर्न पेसागत, प्राविधिक मानवीय स्रोतको विकास र प्राविधिक सेवाहरूको विकास गर्न आवश्यक हुन्छ । यस क्षेत्रको आवश्यकता पूर्ति गर्न विशिष्ट चिकित्सकीय सेवा शल्यचिकित्सा, फिजियोथेरापि, अकुप्रेसनलथेरापि, स्पिचथेरापि, विशिष्ट सहायक सामग्री, विशिष्ट पुनस्थापना विधि, समवेशी शिक्षा, प्रविधि आदिको विकासमा राज्यको तर्फबाट खासै पहल भएको देखिएको छैन नत यो विधामा कुनै शैक्षिक कोर्षहरू नै सञ्चालन गर्न सकेको छ । प्राविधिक सेवाविना अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पुनस्थापनाजन्य अधिकार कसरी पूरा गर्न सकिन्छ होला ?

२. सङ्घीय र प्रदेशस्तरमा एकीकृत प्रणाली र सरोकारवालाहरूबीच समन्वय:

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार र अवश्याकहरू बहुपक्षीय हुन्छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको आवश्यकता र सवालहरू धेरै पक्षहरूसँग जोडिने विषय हो । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि सन् २००६ र नेपालमा अपाङ्गता अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४ ले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारलाई विस्तृत र व्यापक बनाएको छ । नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार व्यवस्थापनका लागि बनेका पछिल्ला कानुनी र नीतिगत परिवर्तनहरू सकारात्मक र कोशेढुंगा नै साबित भएको छ । यी कानुनी र नीतिगत व्यवस्थाहरूले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहिचान, विभेदबाट सुरक्षा, संरक्षण, सहभागिता, राजनीतिक, सूचना र भौतिक, सांस्कृतिक, सेवासुविधा, न्याय, शिक्षा, तालिम र रोजगारी, स्वास्थ्य र पुनस्थापना तथा सामाजिक सुरक्षामा पहुँचका अधिकारहरू व्यवस्थित गर्न मार्गदर्शन गरेको छ ।

यी सबै प्रकारका अधिकारहरू व्यवस्थित र सुनिश्चित गर्न धेरै वटा सङ्घीय मन्त्रालय, विभाग र निकायहरू, प्रदेशका मन्त्रालयहरू तथा स्थानीयतह सम्मका बहुपक्षीय सहयोग र समन्वयको आवश्यकता हुन्छ । तर हालसम्म अपाङ्गता वर्गको बहुपक्षीय समन्वयको अधिकार प्राप्त महिला, बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक मन्त्रालयले तथा अपाङ्गता राष्ट्रिय निर्देशन समितिले अपेक्षित रूपमा अपाङ्गताका सवालहरूलाई बहुपक्षीय सहयोग र समन्वयलाई एकीकृत प्रणालीको रूपमा विकास र सञ्चालन परिचालन गर्न सकिरेहेको अनुभव गर्न सकिएको छैन । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सहभागिता, विकास र संरक्षणको आधारभूत सूचना र सूचकहरू, एकीकृत नीति तथा कार्ययोजनाको अभाव र स्वतन्त्र स्वायत्त अनुगमन र मूल्याङ्कनको परिपाटी र संयन्त्रको अभावले अपाङ्गता अधिकारसम्बन्धी भएरका कामहरूको प्रभावकारिता तथा उपलब्धिहरूको विश्वासिलो मापन हुन सकेको छैन । अतः आगामी दिनमा अपाङ्गता अधिकार व्यवस्थापनसम्बन्धी आधारभूत सूचना र सूचकहरूको निर्माण, आवधिक उपलब्धिका लक्ष सहितको कार्ययोजना र जिम्मेवार निकायको स्पष्ट भूमिका सहितको बहुपक्षीय निकायहरूको स्वामित्व र प्रतिबद्धता सहितको एकीकृत प्रणालीको विकासका लागि सबै जिम्मेवार सरोकारवालाहरूको सहयोग र समन्वय आवश्यकता हुन्छ । राज्य र सरकारका निकायहरूलाई आफ्नो उद्देश्य र प्रतिबद्धताहरूमा थप जिम्मेवार बनाउन जन्मेका मानवअधिकारवादी तथा नागरिक समाजले निष्पक्ष निगरानी, अनुगमन, अध्ययन र मूल्याङ्कन गरी सहीरूपमा पृष्ठपोषण दिने दायित्व निर्वाह गर्नु अत्यन्त जरुरी भएको अनुभूति हुन्छ ।

३. स्थानीय सरकार तथा अपाङ्गता व्यवस्थापनका पक्षहरू:

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको व्यवस्थापनको सवालमा संविधानतः स्थानीय सरकारको कार्यसूचीमा राखिएको छ । यस कार्यसूचीअन्तर्गत अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहिचान गरी अभिलेख अद्यावधिक राख्ने, परिचयपत्र वितरण गर्ने, सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण गर्ने, अनिवार्य निशुल्क शिक्षा, विशेष तथा समावेशी शिक्षा, निशुल्क स्वास्थ्य हेरचाह तथा पुनस्थापनाको व्यवस्था, समन्वय समितिमार्फत अपाङ्गतासम्बन्धी वार्षिक कार्ययोजना बनाई कार्यान्वयन गर्ने वा गर्न लगाउने र अनुगमन गर्ने आदि पर्दछन् ।

सिंहदरबारको अधिकार गाउँ/नगरपालिकाअन्तर्गत घरछेउमै अधिकार प्राप्त सरकारका जिम्मेवार सेवा प्रदायक संस्था पुगु सेवाग्राहीहरूका लागि एकदम खुसीको कुरा हो । यो पद्धतिले सेवाग्राहीहरूलाई जननिर्वाचित पदाधिकारीहरूकोमा तथा सेवा सुविधामा पहुँचका लागि निकै सजिलो बनाएको छ । तर भर्खरै निर्वाचित प्रतिनिधिहरू तथा पदस्थापन भएका राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरूलाई अपाङ्गता व्यवस्थापनका आफ्नो कार्यक्षेत्र र जिम्मेवारी बारेमा जानकारी नभएको अवस्थामा घनिभूत रूपमा क्षमता अभिवृद्धिका तालिमहरू आवश्यक देखिन्छ ।

तर अधिकांश स्थानीय तहहरूलाई यस्तो अभिमुखीकरण र तालिमको अभावमा आआफ्ना जिम्मेवारी निर्वाह गर्न कठिनाइको सामना गरिरहेको देखिन्छ । कतिपय स्थानीय तहहरूले अपाङ्गता समन्वय समितिको गठन गरे तापनि अपाङ्गता पहिचानसम्बन्धी आधारभूत बुझाइको कमीले परिचयपत्र वितरण व्यवस्थापन गर्न हिचकिचाहट रहेको अवस्था छ । झण्डै १ वर्षदेखि अपाङ्गता परिचयपत्र वितरण नहुँदा सेवाग्राहीहरू निकै मर्कामा परेको देखिएको छ । परिचयपत्र वितरणपछि सूचना भण्डारणका लागि सफटवेर नहुँदा सूचना व्यवस्थापन गर्न कठिनाइ हुने देखिन्छ । अर्कोतिर अपाङ्गतासम्बन्धी अभिलेख राख्नेबारे कुनै सर्वसम्मत मापदण्ड र सफटवेर निर्माण नभएकाले स्थानीय निकायपिच्छे फरक-फरक प्रकारको सूचना व्यवस्था कायम हुने देखिन्छ ।

स्थानीय तहअन्तर्गतका अपाङ्गता समन्वय समितिहरूलाई अपाङ्गतासम्बन्धी समष्टिगत राष्ट्रिय नीति तथा कार्यक्रम, निर्देशिका र कार्यक्रम निर्माणसम्बन्धी आधारभूत क्षमता अभिवृद्धि तालिम तथा मादपदण्डहरू उपलब्ध नहुँदा कार्यक्रमको विकास र कार्यान्वयनमा कमजोरी भई स्थानीय सेवाग्राहीहरूले पाउनु पर्ने सेवा सुविधा र अधिकारबाट वञ्चित हुने पर्ने परिस्थिति सिर्जना हुने देखिन्छ ।

अपाङ्गता भएका बालबालिकासहित सबै बालबालिकालाई अनिवार्य शिक्षाको प्रावधान तथा समावेशी शिक्षामा पहुँचको अधिकारले विद्यालयहरूलाई सबै प्रकारको अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई विद्यालय भर्ना गरी सिकाउनु पर्ने बाध्यता आएको छ । तर हाम्रा विद्यमान विद्यालयहरूलाई विभिन्न प्रकारका अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई विभिन्न सिकाइ माध्यम र पाठ्यक्रम र परीक्षाप्रणाली उपयोग गरी पढाउने विधि र क्षमता तथा भौतिक अवस्था अनुकूल भइसकेको छैन । हाल विद्यमान सीमित विशेष कक्षा र स्रोत कक्षाहरू सबै स्थानीय निकायमा उपलब्ध छैन । अतः सङ्घीय सरकारले विद्यालयहरूलाई समावेशी शिक्षा व्यवस्थापनको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने तथा हरेक स्थानीय निकायहरूमा पर्ने गरी बहुअपाङ्गता विशेष र स्रोतकक्षा विद्यालयहरूको अभिवृद्धि गर्न तत्काल पहल गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

महिला बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक मन्त्रालयअन्तर्गत ७५३ वटै स्थानीय निकायमा सञ्चालित समुदायमा आधारिता पुनस्थापना कार्यक्रम (सि.वि.आर. कार्यक्रम) पर्याप्त आर्थिक स्रोत तथा मानवीय स्रोतको विकास तथा व्यवस्थापनको अभावमा प्रभावकारी सञ्चालन र परिचालन हुन सकिरेहेको छैन । उक्त कार्यक्रम सञ्चालन गर्न आवश्यक निर्देशिकाहरू समयसापेक्ष परिमार्जन गरी सबै स्थानीय निकायहरूलाई उपलब्ध गराउन केन्द्रीयस्तरबाट नै पहल हुनुपर्ने देखिन्छ । यो कार्यक्रमलाई स्थानीयस्तरमा अपाङ्गतासम्बन्धी एकीकृत कार्यक्रमको रूपमा सञ्चालन गर्न सकेमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि स्वास्थ्य र पुनस्थापना, शिक्षा, जीवनयापन, सशक्तीकरण तथा सामाजिक विकासका मुद्दाहरूलाई एकीकृतरूपमा सम्बोधन गर्न सकिने थियो । सि.वि.आर. कार्यक्रमहरूमार्फत सामाजिक परिचालक वा पुनस्थापना सहजकर्ताहरूलाई अपाङ्गतासम्बन्धी आवश्यक प्राविधिक तालिम दिई पुनस्थापनाका आधारभूत प्राथमिक सेवाहरू समुदायमै व्यवस्था गर्न सकिने गरी व्यवस्थापन गर्न वान्छनीय देखिन्छ ।

निष्कर्षमा नेपालको संविधानले परिकल्पना गरेको समावेशी लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थामा विभेद र पछ्यौटेपनमा परेका अपाङ्गता भएका नागरिकहरूलाई समतामूलक प्रावधानहरूको व्यवस्था गरी अन्य नागरिकसहर सुखी नेपाली र समृद्ध नेपाललाई साकार पार्न विभिन्न तीन तहगत सरकारहरूले आ-आफ्ना कार्यसूचीका जिम्मेवारीहरू निर्वाह गर्न आवश्यक हुन्छ । यसका लागि सम्बन्धित निकायका पदाधिकारीहरू तथा सेवा प्रदायकहरूलाई घनिभूतरूपमा क्षमता अभिवृद्धिका तालिम प्रदान गरी संयन्त्रहरूलाई चुस्त राख्न जरुरी हुन्छ । स्वतन्त्र विज्ञहरूको सहयोगमा दिर्घकालीन तथा तत्कालीन कार्ययोजना निर्माण, कार्यक्रमहरूको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने परिपाटी विकास र कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ । अनि मात्रै अपाङ्गता अधिकारका व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी र परिणाममुखी बनाउन सकिन्छ ।

नेपालमा गैरसरकारी संस्थाको भूमिका

रुक्मागत अर्याल

१. पृष्ठभूमि

व्यावसायिक उद्देश्य भन्दा मानववादी र सहकारिताको मूल भावनासँग केन्द्रित रही स्वतन्त्र किसिमले काम गर्ने गैरनाफामूलक संस्थालाई गैरसरकारी संस्था भनिन्छ। गैरसरकारी संस्थालाई विकासको प्रमुख साझेदारीका रूपमा लिइन्छ। समाजको विकासमा असल र राम्रो काम गर्ने भावनाले प्रेरित भई स्वतःस्फूर्तरूपमा सङ्गठित, स्थापित एवं सञ्चालित पारस्परिक समन्वय र एकतामा आधारित औपचारिकरूपमा गठन भएका संस्था गैरसरकारी संस्था हुन्। गैरसरकारी संस्था जनता र सरकारलाई जोड्ने माध्यमका रूपमा रहेका हुन्छन्। यसमा समाजलाई परिचालन र रूपान्तरण गर्न सक्ने क्षमता रहेको हुन्छ।

विशेषताहरू

- गैरसरकारी संस्था गैरनाफामूलक, स्वायत्त र वैध हुन्छन्।
- सामाजिक विकासको क्षेत्रमा बढी संलग्न हुन्छन्।
- सङ्गठित संस्थाको रूपमा लिइन्छ।
- सामुदायिक चरित्र र जनताकेन्द्रित संस्थाको रूपमा काम गर्दछन्।
- राजनीतिक रूपमा तटस्थ, वैधानिक र स्वशासित संस्था हुन्।
- लोकतान्त्रिक विधि, प्रक्रिया र संस्कार कायम हुन्छ।

नेपालमा गैरसरकारी संस्था

विशेषगरी गैरसरकारी संस्थाले दुई प्रकारका कार्य गर्ने गरी दर्ता भएको पाइन्छ। (क) सेवा प्रवाह (ख) नीति पेशी। नेपालमा वि.स. १९८३ मा स्थापना भएको कामधेनु चर्खा प्रचारक महागुठीलाई पहिलो गैरसरकारी संस्थाको रूपमा लिइन्छ। प्रथम पटक जारी भएको संस्था दर्ता ऐन, २०१६ पश्चात् नेपालमा वैधानिकरूपले गैरसरकारी संस्थाको प्रारम्भ भएको हो। हाल नेपालमा करिव २५० अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था र ४८ हजारको हाराहारीमा राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था दर्ता भई समाजकल्याण परिषद्मा आबद्धता लिएको अभिलेखबाट देखिन्छ। नेपालमा गैरसरकारी संस्थाहरूको सामूहिक हित संरक्षण गर्दै क्षमता अभिवृद्धिमा सघाउ पुर्याउने उद्देश्यले स्वदेशी गैरसरकारी संस्थाहरूको छाता सङ्गठनको रूपमा नेपाल गैरसरकारी संस्थाहरूको महासङ्घ (NGOs Federation of Nepal, NFN) सन् १९९१ मा स्थापना भई क्रियाशील छ। त्यस्तै अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको सङ्गठन (Association of International NGOs, AIN) सन् १९९६ मा स्थापना भई एउटा loose Network को रूपमा कार्य गरिरहेको छ। राष्ट्रियस्तरका गैरसरकारी संस्था तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू यी सङ्गठनहरूमा आबद्धसमेत हुने गरेको पाइन्छ।

नेपालमा गैरसरकारी संस्थाको भूमिका

गैरसरकारी संस्थाहरू सरकारको साझेदार र सहयोगी संस्था भएकाले समग्र देशको विकासमा यसको ठूलो भूमिका

रहेको हुन्छ । नेपाल जस्तो सानो अर्थतन्त्र र कम विकसित मुलुकको लागि गैरसरकारी संस्थाहरूको भूमिका झनै बढी रहने गर्छ । नेपालमा गैरसरकारी संस्थाहरूको भूमिका देहायबमोजिम छ-

- गरिवी निवारण कार्यक्रममा सहयोग र समन्वय गर्ने ।
- भ्रष्टाचार नियन्त्रण तथा सुशासन कायम गर्नमा समन्वय हुने ।
- लक्षित वर्गको सशक्तीकरण गर्ने ।
- क्षेत्रीय विकास तथा सन्तुलित विकासमा टेवा पुऱ्याउने
- विकास र मानव अधिकार/न्यायका लागि वहस र पैरवी गर्ने ।
- लोकतान्त्रिक संस्कारको विकास गर्ने ।
- नागरिक सचेतना, सामाजिक रूपान्तरण तथा पिछडिएको वर्ग, जात, जाति एवं समुदायको लागि आवाज बुलन्द गर्ने ।
- स्थानीय स्रोत परिचालनमा सघाउ पुऱ्याउने र स्थानीय सीप एवं नेतृत्व विकासमा मद्दत गर्ने ।
- ग्रामीण विकासमा सहयोग पुऱ्याउने ।
- सरकार र नागरिकका बीच सम्बन्ध सेतुको भूमिका खेल्ने

गैरसरकारी संस्थाको कार्यक्षेत्र

नेपालमा दर्ता भई सञ्चालनमा रहेका राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूले निम्नानुसारका क्षेत्रमा कार्य गर्ने गर्दछन् -

- शिक्षा तथा स्वास्थ्य,
- सामुदायिक तथा ग्रामीण विकास,
- कानुनी सहायता तथा नीति पैरवी,
- महिला, बालबालिका, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक, युवासँग सम्बन्धित,
- सामाजिक परिचालन तथा जनचेतना अभिवृद्धि,
- मानव अधिकार,
- राहत, पुनस्थापना तथा उद्धार,
- सीप विकास, आर्यआर्जन, कृषि, सहकारी तथा घरेलु उद्योग,
- पर्यावरण तथा वातावरण,
- भौतिक विकास तथा साना पूर्वाधार निर्माण र
- अध्ययन तथा अनुसन्धान ।

२. गैरसरकारी संस्थासम्बन्धी नेपालमा भएका मौजुदा व्यवस्थाहरू

नेपालको इतिहासमा वैधानिकरूपले संस्था दर्ता ऐन, २०१६ आउनुपूर्व अत्यन्त सानो सङ्ख्यामा गैरसरकारी संस्थाहरू अस्तित्वमा थिए । नेपालको शासकीय व्यवस्थामा आएको परिवर्तन, राज्यले गैरसरकारी संस्थालाई हेर्ने दृष्टिकोण तथा अन्य कानुनी व्यवस्थाहरूमा आएको सरलीकृत व्यवस्थाले गर्दा हाल सो सङ्ख्या बढेर करिब ४८ हजार राष्ट्रिय गैरसरकारी र २५० अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू सञ्चालनमा छन् । यी संस्थाहरूको सञ्चालन, परिचालन तथा व्यवस्थापनका लागि नेपालमा देहायबमोजिमको संवैधानिक, कानुनी तथा संस्थागत व्यवस्था रहेको पाइन्छ ।

(क) संवैधानिक व्यवस्था

- नेपालको संविधानको धारा १७)घ (बमोजिम सङ्घसंस्था खोल्ने स्वतन्त्रता,

- नेपालको संविधानको धारा ५१ (अ) १४ बमोजिम सामुदायिक तथा राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी सङ्घसंस्थाका लागि र भूमिकालाई जवाफदेही र पारदर्शी बनाउँदै त्यस्ता संस्थाहरूको स्थापना, स्वीकृति, सञ्चालन, नियमन र व्यवस्थापनका लागि एकद्वार प्रणाली अपनाउने र आवश्यकता र प्राथमिकताका क्षेत्रमा मात्र त्यस्ता सङ्घसंस्थाहरूलाई संलग्न गराउने ।

(ख) चौधौं योजना

सोच : राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको सुदृढ, मर्यादित र पारदर्शी भूमिकामार्फत देशको आर्थिक र सामाजिक रूपान्तरण गर्ने ।

लक्ष्य: राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूलाई सरकारको प्रत्यक्ष उपस्थिति नभएको र राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा परिचालन गरी जनताको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउने ।

उद्देश्य:

- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूलाई राष्ट्रिय प्राथमिकताको क्षेत्रमा परिचालन गर्नु ।
- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूलाई पारदर्शी र उत्तरदायी बनाउनु ।

पन्ध्रौं योजनाको आधारपत्र

सोच: व्यावसायिक जवाफदेही र पारदर्शी सामुदायिक तथा गैरसरकारी सङ्घसंस्था ।

लक्ष्य: राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूलाई मर्यादित, पारदर्शी र व्यवस्थित रूपमा परिचालन गर्ने सामाजिक तथा आर्थिक विकास गर्ने ।

उद्देश्य:

- राष्ट्रिय प्राथमिकताको क्षेत्रमा सङ्घसंस्थाको परिचालन व्यवस्थापन र नियमन गर्नु ।
- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूबाट प्राप्त हुने स्रोतको उपयोगलाई जवाफदेही र पारदर्शी बनाउँदै मुलुकको सामाजिक तथा आर्थिक विकास गर्नु ।
- यसका लागि ४ वटा रणनीतिहरू तथा १९ वटा कार्यनीतिहरूको स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ । वि.सं .२०८०/८१ को अन्त्यसम्ममा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू व्यावसायिक, पारदर्शी, उत्तरदायी भई राष्ट्रिय प्राथमिकताको क्षेत्रमा परिचालन भएका हुने ; गैरसरकारी संस्था परिचालन एवं नियमन सम्बन्धी नयाँ कानून कार्यान्वयनमा आएको हुने; एकीकृत तथ्याङ्क तथा सूचना प्रणाली स्थापना तथा सञ्चालन भएको हुने र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रभावकारी भएको हुने जस्ता उपलब्धिको अपेक्षा गरिएको छ ।

(ख) नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था

समाजकल्याण ऐन, २०४९

- अन्तर्राष्ट्रिय गै.स.स.हरूसँग गरिने परियोजना/साधारण सम्झौता,
- राष्ट्रिय गै.स.स .हरूको दर्ता, आबद्धता, नियमन, अनुगमन/मूल्याङ्कन,
- समाजकल्याण परिषद् एवं छाता सङ्गठनको रूपमा र
- आचारसंहिता लागु गरी नियमन गरिने ।

संस्था दर्ता ऐन, २०३४

- गै.स.स .हरू स्थानीय प्रशासनमा दर्ता हुनुपर्ने र
- वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन र भावी लक्ष्य तथा कार्यक्षेत्रमा पेस गर्नुपर्ने ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४

- अन्तर्राष्ट्रिय/राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूले आफ्नो बजेट कार्यक्रम, वार्षिक योजनालाई स्थानीयतहको वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रममा समावेश गरी परिषद्बाट स्वीकृत गरेपछि मात्र सञ्चालन गर्नु पर्नेछ ।
- गैरसरकारी सङ्घसंस्था उपभोक्ता समिति, सहकारी संस्था लगायतका संस्थाहरूले स्थानीयतहसँगको समन्वयमा रही कार्य गर्नुपर्छ तर कुनै अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाले स्थानीयतहसँग समन्वयमा काम गर्दा त्यस्ता कामको लागि नेपाल सरकारको पूर्व स्वीकृति लिएको हुनुपर्नेछ ।

अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता परिचालन नीति, २०७६

- गैरसरकारी संस्थामार्फत अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता परिचालन गर्दा राष्ट्रिय आवश्यकता र प्राथमिकताका क्षेत्रमा गरिनेछ ।
- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाले अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता परिचालन गर्ने गरी आयोजना प्रस्ताव तयार गर्दा सम्बन्धित विषयगत मन्त्रालयको समन्वयमा गर्नुपर्नेछ ।
- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाले आयोजना कार्यान्वयनको सिलसिलामा आयोजना छनौट गर्दा सम्बन्धित स्थानीयतहको नेतृत्वमा आयोजना हुने सहभागितामूलक योजना तर्जुमा प्रक्रिया अवलम्बन गर्नुपर्नेछ । स्थानीयतहसँग सामाज्यस्य कायम गरेर आयोजना वा कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्नेछ ।
- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाले अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता परिचालनको आयोजनागत विवरण अर्थ मन्त्रालयमा रहेको सहायता सूचना व्यवस्थापन प्रणालीमा दोहोरो नपर्ने गरी प्रविष्ट गर्नुपर्नेछ ।
- अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाले सोझै वा राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थामार्फत सहायता परिचालन गर्दा धार्मिक एवं राजनीतिक संस्था तथा राष्ट्रिय संवेदनशीलताका क्षेत्रमा बाहेकका विकासमूलक कार्यमा गर्नुपर्नेछ ।
- भौगोलिक र कार्यक्षेत्रगत दोहोरोपना हटाउन अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाले सञ्चालन गर्ने आयोजनाको निश्चित विषयगत क्षेत्र र आयोजना सञ्चालन हुने भौगोलिक क्षेत्र तोक्न सकिनेछ । नियामक निकायले यस्ता संस्थाहरूले सञ्चालन गरेको आयोजनाहरूको विद्युतीय नक्साङ्कन तयार गर्नेछ ।
- अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाले सञ्चालन गरेका आयोजनाको लागतमा बढीमा २० प्रतिशतसम्म मात्र प्रशासनिक खर्च गर्न पाउनेछन् । यस्तो खर्चको सीमा आयोजना लागतको आधारमा तोकिनेछ ।
- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाले परिचालन गरेको विकास सहायताको आयव्यय तथा क्रियाकलापको विवरण पारदर्शिता अभिवृद्धिको लागि वार्षिकरूपमा सार्वजनिकरण गर्नुपर्नेछ । त्यस्ता संस्थाहरूले कार्यक्रम सञ्चालन गरेको स्थानीयतहमा वर्षको एक पटक तेस्रो पक्षद्वारा त्यस्ता कार्यक्रमहरूको परीक्षणका साथै सार्वजनिक सुनुवाइ तथा सामाजिक लेखापरीक्षणसमेत गराउनु पर्नेछ ।
- कुनै विकास साझेदारले नेपाल सरकारका लागि उपलब्ध गराउने भनी छुट्टयाएसकेको सहायता रकमबाट कट्टा नहुने गरी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाले आयोजना प्रस्ताव गर्नुपर्नेछ ।
- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाले आफ्नै प्रयासमा अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायताको परिचालन गर्दा प्रचलित कानूनबमोजिम समाजकल्याण परिषद्मार्फत हुनेछ । यस्तो सहायताको विवरण अर्थ मन्त्रालयमा रहेको सहायता व्यवस्थापन सूचना प्रणालीमा प्रविष्ट गर्नुपर्नेछ ।

राष्ट्रिय निर्देशन ऐन, २०१८

सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३

(ग) बजेट तथा कार्यक्रम

- (३) नेपालमा गैरसरकारी संस्थासम्बन्धी उठ्ने गरेका सबाल तथा समस्याहरू नेपालमा प्रजातन्त्रको उदयपश्चात् अर्थात् सन् १९९० पछि सरकारले लिएको सहज र उदारीकरणको नीतिका कारण गैरसरकारी

संस्थाहरूको द्रुत गतिमा भएको सङ्ख्यात्मक वृद्धिले सामाजिक आर्थिक विकासको प्रक्रियामा त्यस्ता गैरसरकारी संस्थाहरूको संलग्नताह्रातै बढेको छ। तर नेपालमा मात्र नभएर विश्वमै गैरसरकारी संस्थाहरूका बारेमा तिनीहरूको वित्तीय कार्यक्रमगत पारदर्शिताका कुरालाई लिएर विभिन्न बहसहरू हुने गरेको पाइन्छ। जसले गर्दा गैरसरकारी संस्थाहरूको व्यवस्थापनमा सरकारलाई विभिन्न कठिनाइहरू समेत पर्ने गरेको छ। अनावश्यक र अपारदर्शी हस्तक्षेप तथा पहुँचका कारणसमेत गैरसरकारी संस्थाहरू आलोचित भएका छन्। उदाहरणका लागि गैरसरकारी संस्थाहरूको माध्यमबाट धर्म प्रचार गरेको वा धर्म परिवर्तनको अभियान ल्याएको, राजनीति दृष्टिकोणका आधारमा गैरसरकारी संस्थाहरू सञ्चालन हुने गरेको, विभिन्न किसिमका नीतिगत छिद्रताको उपयोगको माध्यम गैरसरकारी संस्थालाई बनाएको जस्ता लान्छनाहरू नेपालमा सञ्चालित गैरसरकारी संस्थाहरूले भोग्दै आएका छन्।

समाजकल्याण परिषद् जस्तो राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको समन्वय र निगरानीमा हरदम क्रियाशील रहनुपर्ने निकायलाई राजनीतिक भागबन्डाका आधारमा सञ्चालन गर्ने परिपाटी तथा यसको संरचनागत सुधार गर्न नसकिनु र उक्त संस्थामा कार्यरत जनशक्ति तथा पदाधिकारीहरूलाई दक्ष, सीपमूलक र व्यावसायिक बनाउन नसक्नु जस्ता दर्जनौं सबाल तथा व्यावहारिक समस्याहरू देखा परेका छन्।

गैरसरकारी संस्थाहरूलाई समाजको हित अभिवृद्धिका लागि सामाजिक संवाहक, सामाजिक पुँजीको रूपमा नेपाली समाजले अपनाएको पाइन्छ तापनि ती गैरसरकारी संस्थाहरूको आत्मअनुशासनमा भएको कमीका कारण तिनीहरूको व्यवस्थापकीय क्षमतामा शंका पैदा भएको आभाष मिल्दछ। यसका साथै सरोकारवाला मन्त्रालय तथा निकायको समन्वय र नियमनको क्षेत्र प्रभावकारी हुन नसक्दा झनै विकराल अवस्थाको लक्षण देखा पर्न थालेका छन् जसले गर्दा गैरसरकारी संस्थाहरू र सरकारबीच विश्वासको खडेरी बढ्दो छ। यी समग्र विषयवस्तु लगायत देहायबमोजिमका सबाल तथा समस्याहरू हाम्रासामु खडा भएका छन्।

- सचेतनाको बहानामा नागरिक भड्काउने क्रियाकलपहरू समेत बढेका छन्।
- जनतालाई गरिने सहायताको नाममा उनीहरूलाई बढ्ता परनिर्भरतातर्फ उन्मुख गरिएको।
- सरकारको Co-partner हुनुपर्नेमा Counter-partner को भूमिकामा आफूलाई लिने गरेको।
- तटस्तता भन्दा Political legacy बढाउन थालियो।
- महालेखा परीक्षकको कार्यालयबाट लेखा परीक्षण गराउने व्यवस्था नहुँदा संस्थाको हरहिसाब प्रभावकारी र पारदर्शी हुन नसकेको।
- Donor बाट अर्थात् अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूबाट Supports लिनकै लागि गैरसरकारी संस्थाहरूको दर्ता तथा स्थापना हुने गरेको Supports सकिएपछि ती संस्थाहरू प्रायः अलपत्र अवस्थामा हुने गरेको।
- समाजकल्याण परिषद्को संस्थागत सुधार नगरिँदा त्यहाँबाट गरिने अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रभावकारी नभएको तथा मूल्याङ्कनले उठान गरेका विषयहरू अर्को परियोजना सम्झौता गर्दा बेवास्ता गर्ने गरिएको,
- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू ग्रामीण क्षेत्रभन्दा सहरकेन्द्रित भएको।
- सरकारी निकाय/मन्त्रालय र अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाबीच समन्वय राम्रो नहुँदा कतिपय कार्यक्रम तथा परियोजनाहरूमा दोहोरोपन हुने गरेको।
- Working with people हुनुपर्नेमा Working for people को सिद्धान्तबमोजिम कार्यक्रमहरू Supply based हुने गरेको।
- स्थानीय नेतृत्व तथा स्थानीय प्रशासनले Baseline Survey नगरी पहुँचका आधारमा परियोजना सञ्चालनको लागि अनुमति दिने गरेको।
- राष्ट्रिय आवश्यकता र प्राथमिकताको क्षेत्रमा गैरसरकारी संस्थाहरूलाई परिचालन गर्न नसकिएको।

- समाजकल्याण परिषद्का कार्यरत जनशक्ति तथा पदाधिकारीहरूमाथि थुप्रै उजुरीहरू पर्ने गरेकाले आम नागरिकको नियमन गर्ने निकायमाथि नै विश्वासको सङ्कट बढ्दै गएको ।
- संस्थाहरूको प्रकृति, क्षेत्र, बजेटबमोजिम गैरसरकारी संस्थाहरूलाई वर्गीकरण गर्न नसकिएको
- तथ्याङ्कलाई अद्यावधिक गर्न नसकिएको ।
- विभिन्न ऐनहरूबाट सञ्चालित संस्थाहरूलाई एउटा छाता ऐन तर्जुमा गरी लागु गर्न नसकिएको ।
- समाजकल्याण परिषद्लाई अधिकार सम्पन्न निकायका रूपमा कानुनी अधिकार नरहेको ।
- गैरसरकारी संस्थाहरूको नेतृत्व तथा पदाधिकारीहरू पारिवारिक शैलीमा सञ्चालनमा रहने गरेको ।

४.समाधानका उपायहरू

समाजविकास तथा रूपान्तरण र जनताको क्षमता अभिवृद्धिको प्रमुख उद्देश्य लिएर स्वतःस्फूर्त रूपमा सञ्चालन हुने गरी स्थापना भएका गैरसरकारी संस्थाहरूले समाजमा नागरिकका लागि सचेतना र खबरदारीका कार्यहरू गर्दै माथि उल्लिखित राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको क्षेत्रमा देखिएका सबाल तथा समस्याहरूको समाधानका लागि निम्नानुसारका उपायहरू अवलम्बन गरिनु पर्छ-

- सरकारले समाजकल्याण परिषद्को हालको संरचनालाई राज्यको परिवर्तित संरचनाअनुरूप पुनर्संरचना र सबलीकरण गरी सम्पूर्ण गैरसरकारी संस्थाहरूको परिचालन, अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा समन्वयको प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्नुपर्छ । सोका लागि नयाँ सामाजिक सङ्घ/संस्था व्यवस्थापन ऐन तर्जुमा गर्ने ।
- गैरसरकारी संस्थाहरूको प्रकृति, कार्यक्षेत्र, उद्देश्य तथा बजेटको आधारमा संस्थालाई वर्गीकरण गर्नुपर्ने,
- Working with people को सिद्धान्तमा आधारित परियोजनामा कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दा मागको आधारमा मात्र गर्नुपर्ने ।
- पारदर्शिता र जबाफदेहिता कायम गर्न संस्थाहरूले अनिवार्य रूपमा सामाजिक लेखापरीक्षण,सार्वजनिक सुनुवाइ तथा अन्य सार्वजनिकीकरणका कार्यक्रमहरू अनिवार्य समावेश हुनुपर्ने ।
- हरेक गैरसरकारी संस्थाहरूले परियोजना सञ्चालन गर्दा दिगोपनको विषय र परियोजन सम्पन्न हुँदाको Exit plan सहित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने र परियोजना सम्झौता गर्ने पदाधिकारीले यो सन्दर्भलाई गम्भीरताका साथ हेर्नुपर्ने ।
- परियोजना बैंकको व्यवस्था गरी कार्यक्रममा हुने दोहोरोपना हटाउनुपर्ने । यसमा समाजकल्याण परिषद्, महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय तथा अर्थ मन्त्रालयबीच समन्वय हुनुपर्ने ।
- महालेखा परीक्षकको कार्यालयबाट सबै संस्थाको अन्तिम लेखा परीक्षण हुनुपर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने । बेरुजु र आर्थिक अनियमितता गरेका संस्थालाई दण्ड सजायको व्यवस्था हुनुपर्ने ।
- धर्मको नाममा सञ्चालन गरिने कार्यक्रममा नेपाल सरकारको कोषमा आउने कुनैपनि दाताबाट प्राप्त भएको बजेट प्रयोग गर्न नपाइने व्यवस्थालाई कडाइका साथ कार्यान्वयन गरिनुपर्ने ।
- जिल्ला प्रशासन कार्यालय र स्थानीय सरकारहरूले सम्बन्धित क्षेत्रका गैरसरकारी संस्थाहरूको नियमन तथा प्रभावकारी अनुगमन गरी विधानमा उल्लिखित उद्देश्यबमोजिम कार्य गरेनगरेको विषय हेर्ने र सोहीबमोजिम कार्य गर्न लगाउने ।
- गैरसरकारी संस्थाहरूले आफूलाई सरकारको विकल्पको रूपमा नहेरी सहयोगीको रूपमा स्थापित गराउनुपर्ने ।
- समाजकल्याण परिषद् र महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयले अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको अद्यावधिक तथ्याङ्क (Data base) तयार गर्ने ।
- प्रत्येक आ.व.को सुरुमा समाजकल्याण परिषद्ले महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयमार्फत सबै मन्त्रालय/निकाय/सरकारहरूसँग समन्वय गरी क्षेत्रगत प्राथमिकता र आवश्यकताका क्षेत्रहरू पहिचान गर्ने र परियोजना लिएर आउने

अन्तर्राष्ट्रिय/राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूलाई ती पहिचान भएका भौगोलिक क्षेत्रमा परिचालन गराउने ।

- राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूले परियोजना सञ्चालन गर्दा जिल्लाभित्र गरिने कार्यक्रम तथा क्षेत्र निर्धारण गर्न सम्बन्धित जिल्ला समन्वय समिति प्रमुखको संयोजकत्वमा एक कार्यक्रम तथा क्षेत्र निर्धारण समिति बनाउने र सोही समितिले आवश्यकता र प्राथमिकताको आधारमा अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूलाई परियोजना सञ्चालनका लागि अनुमति उपलब्ध गराउने ।
- अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको संस्थागत सुधार तथा दिगोपनको लागि अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूबाट उपलब्ध हुने बजेटको केही प्रतिशत रकम ओभरहेड बजेटको रूपमा व्यवस्था गरिनुपर्ने र प्रशासनिक खर्च अत्यन्तै न्यून गरिनुपर्ने ।

(५) निष्कर्ष

गैरसरकारी संस्था सञ्चालन सम्बन्धमा सरकारको स्पष्ट मार्गदर्शनको जरूरत रहन्छ । एकले अर्कालाई विश्वास नगर्ने भन्दा पनि सरकारले राष्ट्रिय आवश्यकता र प्राथमिकताको आधारमा गैरसरकारी संस्थालाई परिचालन गर्नुपर्छ । राज्यको परिवर्तित शासन व्यवस्थाअनुरूप समाजकल्याण परिषद्को पुनर्संरचना गरी सबलीकरणको माध्यमबाट गैरसरकारी संस्थाहरूको दर्ता, नियमन, परिचालन तथा समन्वय गर्न स्थानीयतह र प्रदेशस्तरमा समेत संरचना निर्माण हुने गरी हाल मौजुदा सरकारी ऐन नियमहरूलाई परिमार्जन तथा खारेज गरी नयाँ सामाजिक संस्था व्यवस्थापन ऐन ल्याउनुपर्छ र नेपालको संविधान, आवधिक योजना, विकास सहायता नीतिमा उल्लेख भएबमोजिम अन्तर्राष्ट्रिय/राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूलाई थप प्रभावकारी ढङ्गले परिचालन गर्नुपर्दछ । विशेष गरी समुदायलाई सशक्त तुल्याउने र समाजको रूपान्तरणमा बहस पैरवीको काम गर्ने हुनाले राज्यद्वारा प्रदान गरिने स्वास्थ्य, खानेपानी, सञ्चारजस्ता सेवामूलक काममा गैरसरकारी संस्थाहरूलाई परिचालन गरिनुपर्छ । यसका लागि सरकारले अनुगमन, मूल्याङ्कन, आवश्यक समन्वय तथा सहजीकरण गरी गैरसरकारी संस्थाहरूलाई साच्चिकै विकासका लागि संवाहक र समुदाय परिवर्तनको सारथिको रूपमा स्थापित गराउँदै जानुपर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- नेपालको संविधान ।
- चौधौँ योजना तथा पन्ध्रौँ योजनाको आधारपत्र ।
- अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता परिचालन नीति, २०७६ ।
- आ.व .२०७६/७७ को बजेट वक्तव्य ।
- राष्ट्रसेवक दर्पण, निजामती कर्मचारी सङ्गठन, २०७१ ।
- रानामगर, उदय २०७३ सार्वजनिक व्यवस्थापन ।
- वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन, २०७४/७५, समाजकल्याण परिषद् ।
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ।
- विभिन्न सोपान मासिक पत्रिकाहरू ।
- राष्ट्रिय दैनिक पत्रपत्रिकाहरू ।

The provision of social protection in terms of persons with disabilities (PWDs) in global and Nepal

 Neera Adhikari

This article is based on the training which took place in Dhulikhel resort, dated March, 2010 organized by Asian Development bank. Similarly, I have in the responsibility to handle the same desk for four years and adequate knowledge and work in that particular area. To make the article more informative, I also collected or studied research papers through the internet. In addition to, I did my best to mention Government's decision for the rights of persons with disabilities.

Social protection might be the crucial issues for senior citizens, marginalized group of people, minorities and many more others. But the vulnerable section of the society especially PWDs are the center of focus of this article. In fact, disabilities and their families may be considered among the most worthy recipients of social protection due to their vulnerability to chronic poverty and social exclusion. However, coverage and benefit levels remain low. This article calls for the state to play a greater role in the provision of social assistance for persons with disabilities in developing countries. Furtherance, Government should adopt policies and programmes which protect economic security of PWDs. For this, all stake-holders should promote an enabling environment in which people can achieve security of livelihood.

Meaning and Definition of social protection

The social protection is the common and genuine issues in the world since few decades because the state has realized their duties towards the people and introduced many types of social protection programme. But the distinct is that in the past, it is exercised by all as welfare approach to address the problem of needy people and did service oriented activates/programme rather empowering them for independent. Gradually, the concept of social protecting is being changed and the state now takes as the compulsion to change the life of people so as to achieve the goal of the nation.

Social protection consists of policies and programs designed to reduce poverty and vulnerability by promoting efficient labour markets, diminishing people's exposure to risks, and enhancing their capacity to manage economic and social risks, such as unemployment, exclusion, sickness, disability and old age. Similarly, social protection helps individuals and societies to manage risk and volatility; alleviates chronic poverty and protects from deprivation; and promotes equality of opportunity through building human capital and equipping people to improve their livelihoods.

The ILO actively promotes policies and provides assistance to countries to help extend adequate levels of social protection to all members of society. According to the terms of the ILO Convention, 1952 (No. 102), social protection encompasses social security policies aimed at protecting workers from social risks. The convention identifies nine areas in which must be included in the provision of social security: medical care, sickness, unemployment, old age, employment injury, family, maternity, invalidity and survivors' benefits. It also establishes the minimum level of benefits to be provided.

Social protection in Global

Over the last decade, social protection has emerged as an important policy tool to tackle poverty, vulnerability and social exclusion in developing countries. Increasingly, governments in developing countries have taken steps towards incorporating social protection programmes into their national poverty reduction strategies. The term social protection has a wide range of meanings and applications in various contexts. However, the focus of social protection strategies in developing countries has been on social assistance, or policies and programmes that provide support for people living in poverty (Barrientos, 2011). As it is noticed that the emergence of social protection as a policy tool in development, a growing focus on the rights of persons with disabilities (PWDs) has been evident at the international level. PWDs represent from 10% to 15% of the world's population, and are among the poorest and most socially and economically marginalised subpopulations (World Health Organization and World Bank, 2011).

Until the early 1990s, social protection was marginal to mainstream understandings of development, primarily due to the association of the concept with either the social security of wealthy nations or contributory social insurance programmes for workers in the modern sector. For its part, the International Labour Organization (ILO) – the key international organisation operating in this field –, continued its efforts to extend social coverage to workers, but did not incorporate populations in the informal sector. The idea of extending non-contribution based social security to non-salaried populations was considered both prohibitively expensive and likely to reinforce a “culture of poverty.” In French sub-Saharan Africa, colonial France introduced the region's first social insurance programmes, initially covering work accidents and later extended to include maternity and family allowances. In the late 1990s, however, driven by the disenchantment with the performance of economic adjustment programmes, the 1997 Asian economic crisis and a heightened awareness of the negative impact of global poverty, the dominant paradigm changed. Social protection thus became a preferred instrument of the Millennium Development Goals, while the World Bank promoted social protection as a key component of international poverty reduction strategies (social risk management) (World Bank, 2001). The ILO took the initiative of mounting a global campaign to extend social security to developing nations, the Social Protection Floor Initiative (ILO and WHO, 2009). The United Nations Development Programme (UNDP) underscored the vital role of social protection in development policy. In the United Kingdom, the Department for International Development (DfID) placed social protection at the centre of its policies. Several major international conferences (such as Livingstone in 2003, Arish in 2007 and Dakar in 2008) centered on the theme of social protection and development were initiated by

or in cooperation with the World Bank, the DfID and the United Nations (UN). Successful social protection programmes developed in the Global South – such as Brazilian and South African social pension schemes and conditional cash transfers (CCT) established in Mexico and Brazil – were adopted as model programmes at the global level. Finally, in the 2000s, a compromise was reached between the formerly incompatible positions of “social risk management” and “transformative social protection”. Social protection is no longer seen as expenditure, but as a means of strengthening social and human capital. Accordingly, it quickly became a key element of development policies.

China’s first social protection system dates back to 1951, two years after the creation of the People’s Republic of China. As in other planned economies, a large number of social benefits gradually came to focus on companies or, as the Chinese refer to them, ‘work units’ (danwei). At the time, this network of ‘public provident companies’ and ‘people’s communes’, which provided various benefits supplied in the West by the welfare state, constituted the entirety of the Chinese social system (Merrien et al., 2005). The economic liberalization of the 1980s led to a gradual erosion in social protection. Company pensions and health services were gradually eliminated, while in the countryside the privatization of land dealt a fatal blow to local social protection systems. Various categories of salaried, public and private-sector workers benefited from a range of social insurance systems and relatively extensive social coverage, but the situation of those rural and urban residents excluded from the formal social protection system quickly became critical. It thus soon became apparent to the Chinese government that the transformation of wage labour and rural economies had resulted in the emergence of new social problems with the potential to challenge the regime’s power and the state’s social cohesion.

The immediate response to these changing social conditions was to charge the people’s communes, with rebuilding a social protection system capable of delivering old-age benefits, health care and social assistance. It was the insistence of the central government, which was more sensitive to social pressure than local entities, however, that was behind the development of these new social protection programmes. Since the 2008 crisis, the issue of social protection has occupied a central position on the agenda of the government and the Communist Party (Zhu, 2009). Social protection is no longer understood from a purely security-oriented standpoint, and is now taking a Keynesian turn. Like their international counterparts, Chinese experts are realizing that social protection also acts as an effective buffer in times of crisis. In 2009, the report ‘Building a Social Welfare System Shared by All the People’ (Wei, 2010) discussed the increase in wages required to support consumer consumption, and the role that social protection can play in stimulating domestic demand. As a result, the development of universal social protection is now a national objective.

In these days, this provision has applied in many developing countries to reduce the vulnerability of deprived group of people. Definitely, the persons with disabilities are living with more vulnerability and uncertainty which cannot be the exception of the targeting of social protection programme. Even so, they are not treated as human beings in many developing countries and taken as burden, not as contributory citizens in the pace of development. Simultaneously,

their parents are also ignorant on how to treat their children with disability properly to make them able and independent citizen from which they can lead dignified life.

A notable catalyst for the rise of disability within the global development agenda was the recent entry into force of the international Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD) which positions disability as a specific human rights issue (UNCRPD, 2006). Governments that are party to the Convention have pledged to develop legislation and policies to ensure that PWDs can exercise their economic, social, political, civil and cultural rights on an equal basis with other persons. PWDs are increasingly being incorporated into national social protection programmes, which typically include cash transfer programmes, noncontributory health insurance programmes, community-based rehabilitation (CBR), vocational training and education programmes. Some social protection programmes are specifically designed to target PWDs, while others include disability targeting criteria within “mainstream” programmes for other disadvantaged groups. Due to the high costs and administrative capacity required for targeted disability programmes as they commonly exist in developed countries, mainstream programmes tend to be more prevalent in developing countries. However, quite a degree of variation exists in the level of disability targeting within mainstream programmes in developing countries (Gooding & Marriot, 2009). The effectiveness of social protection programmes for PWDs in developing countries has not been comprehensively reviewed. It is not clear to what extent existing programmes are (i) reaching the disabled population and (ii) meeting their objectives of reducing poverty and contributing to broader development goals of social and economic inclusion.

People with disabilities may share a number of experiences that reduce their access and/or demand for services: discrimination and stigma, traditional social norms preventing use of services, limited resources, visibility, inaccessible programmes etc. Besides, social protection can help address these causes of exclusion thereby preventing the generation of secondary impairments as well as the transformation of impairment into a disability. Evidence clearly indicates that persons with disabilities are more likely to live in poor households, have limited access to employment opportunities, and have lower education enrolment and attendance rates.

Insurance is particularly important for PWDs because of their vulnerability to work-related and life-course contingencies. Employed PWDs, for example, may be more prone to ill-health and times of absence due to their disability. Social health insurance, financed by contributions by workers and employers, is often associated with higher levels of benefits than tax-financed programmes of social assistance, and hence represents a particularly important benefit for workers with disabilities. The dynamics of disability are such that the onset and degree of disability often increases with age, and PWDs are consistently reported as more likely to be unemployed or underemployed, especially as they grow older. The range of public actions which could promote an enabling environment for PWDs is many and varied, due to the systematic exclusion experienced by PWDs at all levels of society. Examples which would need to be considered include adaptations to the built environment (particularly public buildings and transport) to improve accessibility; improving access to education through programmes which promote the inclusion of children with disabilities in mainstream schools (inclusive education) and the placement of children with high

support needs in specialized schools; improving access to health services through early intervention programmes and increased provision of rehabilitation services and supportive devices; improving access to employment through skill development and vocational training programmes;

Nepal context

The policy of social protection in our country's context has significantly important for to bring change in the lives of PWDs and mainstreamed them into the community and society through various plan and programmes. While broadly analyzed the situation of social protection in terms of PWDs, it is still lacking to address the issues as per their necessity and, thus they are not able to fulfill their basic needs. Turning the historical pages of the country's context, it is to be found the provision in civil code (BS 2020) to allocate a few donation in kinds two pair of dresses in a year to those persons who had been suffered from leprosy though they had to leave home and had to live in a shelter far from the residential areas. In fact, the provision of disability allowance which was declared by the communist Government in the fiscal year of 1994-1995 to be made available to the persons with disabilities including senior citizen stepped ahead in terms of protecting social protection in Nepal. It is because this is the conditional cash transfer (CCT) that would be helpful to bring change in the economic lives of marginalized group alike to PWDs. Before introducing the aforementioned provision, the Government of Nepal has already took initiation for the free education of those PWDs especially the blind and visually impaired persons and deaf and hard of hearing persons in accordance with their necessity. Later on, Government has started to launch community based rehabilitation aiming to promote the rights of PWDs in the year of 2000-2001 from five districts of Nepal. Then this CBR programme has been expanded to all over the country after a decade. Along with, Government has been provided grant to run the rehabilitation programme focusing of physical rehabilitation and to promote self-help movement empowering their organizations. Together with, Government has been distributed identity card to the persons with disability which is also key tool to establish the identity and dignity of persons with disabilities because the rights of them have been unsured and promulgated through various deflation, policies and programmes. Definitely, the speedily of opening special and integrated schools for the children with disability, providing disability grant for promoting self-help movement of PWDs and launching CVR programme in the real areas are the milestone in connection to protecting and promoting the social security of PWDs after restoring the democracy in our country. These provisions also strengthen the rights-based approach in disability movement as well.

The legislative provision relating to disability is also subject of discussion while analysing the social protection provision of Nepal. For this, the Government has ratified the UNCRPD in 2009 and became the state party of it which has created big platform to exercise the rights for the persons with disabilities. The Article 25 of the Universal Declaration of Human Rights, for example, commits member states of the United Nations to securing a minimum livelihood for their citizens. The CRPD identifies the right to an adequate standard of living and social protection as equal to all other rights (The citizens with disabilities shall have the right to live with dignity and honor, with the identity of their diversity, and have equal access to public services and facilities.

Furthermore, in conformity with Article 32 of the Convention, which states that international state cooperation, including international development programmes, must be inclusive of and accessible to PWDs, bilateral donor organizations have developed disability strategies within their core activities. In recognition of the fact that PWDs are disproportionately poor and socially excluded, there is a growing awareness among policy makers and development practitioners that PWDs must be included within poverty reduction strategy plans (Medway et al., 2009).

The constitution of Nepal (2072) has mentioned 31 fundamental rights aimed at protecting and promoting the citizens' rights in many ways. Among these rights, "the rights to social protection," includes "The indigent citizens, incapacitated and helpless citizens, helpless single women, citizens with disabilities, children, citizens who cannot take care themselves and citizens belonging to the tribes on the verge of extinction shall have the right to social security, in accordance with law. (Article 43, Nepal's constitution)". This provision has proved that the PWDs can claim their rights to social security to the state as their human rights and nobody does discrimination in terms their physical differences and impairment. Meanwhile, the Supreme Court decisions in 2009 focusing on the social protection provision should have to implement forcefully to safeguard the rights of PWDs in the name of Government. This announcement has included 7 different issues including the provision of disability allowances of PWDs which commenced to the Government to provide monthly 5000 rupees to the PWDs to fulfill their livelihood if the Government will not be able to provide them employment.

So far as, the newly adopted act of persons with disabilities has stepped ahead to ensure the rights of them by mentioning human rights related provision in its preambles and other section of the act which also makes replacement of welfare based act "Disabled protection and welfare act, 1982). **Disability rights act, 2017 includes the rights of social protection in its section 16 which states The designated people with disabilities shall have right to specified economic support or social security from Nepal government. People with disabilities shall be entitled to get compensation of extra cost associated with use of support service required for enjoying or utilizing any opportunities. Similarly, this act has also provisioned to establish social protection fund focusing on the disability. But it is needed to promulgate the guidelines and by-laws for the enforcement of disability rights act in regards of fostering rights based approach.**

In Nepal, the Government has been exercised different types of social protection i.e. conditional cash transfer, non-conditional cash transfer, targeting cash transfer, etc. For the PWDs, various types of social protection have been ensured such as monthly allowances, scholarship for the school and higher education, etc.

Conclusion

It is obvious that the social protection policies and programmes enable the PWDs to fight against vulnerability, inequality and discrimination by reducing the gap between able-bodied citizens and citizens with disability. Even still, many people usually take CCT as major concerns rather than other facilities provided by the Government. When they are claimed for the disability

identity card they often demand red card seeing higher disability allowances for profound disabilities ignoring their own real condition of disabilities. So the Government feels difficulties to arrange disability allowances to the PWDs in accordance to their severity of disability. Another noticeable thing is that Government only has been able to provide disability identity card to the fifty percent of among total population of disability although the census of 2011 has shown about 2 percent PWDs are suffering with disability. In such circumstances, the Government should have to extend its services up-to rural municipalities and inspires the bureaucrats to work in the sector of disability to enhance their skill in particular area. Similarly, every level of Government should have to launch different types of programme to improve their livelihood and mainstream them into the in the society. Consequently,, social protection has strengthen the social dignity of the persons with disability, it helps to activate the economic activities to the vulnerable group, it has made themselves reliant enhance confidence and energizes them to be independent.

References:

Constitution of Nepal, (2015);

Disability rights act, 2017,

<http://www.tandfonline.com/loi/cods20> Social Protection and Disability 14 Dec 2012.

Convention on the Rights of Persons with Disabilities (United Nations, 2006),
socialprotection.org

बालअधिकारका प्रमुख आयाम र नेपालमा भएका मुख्यमुख्य प्रयास

✍ इन्दिरा आचार्य

भनिन्छ "मोर्निंग सोज द डे चाइल्ड सोज द म्यान"। बालबालिका भविष्यमा कस्तो नागरिक बन्दछन् भन्ने कुरा उनीहरूको बालापनको आनीबानी, शिक्षादीक्षा र व्यवहारमा भर पर्दछ। भर्खर जन्मेका अबोध बालक अर्थात् काँचो माटो, त्यसलाई जस्तो रूप दियो त्यस्तै आकार ग्रहण गर्दछ। त्यसैले विकसित देशहरूमा बालबालिकाको गर्भावस्थादेखि नै राम्रो तथा विशेष हेरविचार गर्ने प्रचलन रहेको छ। गर्भावस्थामा आमालाई उचित पोषण, स्वास्थ्यलगायतका विषयमा सरकारले नै गम्भीर चासो राख्दै भविष्यका कर्णधार बालबालिकाको बौद्धिक विकासमा ध्यान दिएको पाइन्छ। तर हामीकहाँ बालबालिकाहरू अत्यन्त जोखिममा रहेका छन्। त्यस्ता जोखिमका क्षेत्रहरूमा घरेलु कामदार, निकृष्ट प्रकृतिको श्रम, बालश्रम, सडक बालबालिका, बालविवाह, पोषण, विपत्, दुर्घटना, शारीरिक तथा मानसिक दण्ड सजाय आदि छन्।

नेपालको वि.सं. २०६८ सालको जनगणनाअनुसार १८ वर्षमुनिका बालबालिका ४१.८४ प्रतिशत रहेका छन्। सयुक्त राष्ट्र सङ्घको बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि सन् १९८९ ले १८ वर्षभन्दा कम उमेरका मानिसलाई बालबालिका भनी सम्बोधन गरेको छ। बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिले निर्धारण गरेका बालबचाउ, बालसंरक्षण, बाल विकास र बालसहभागिताका पक्षहरूलाई आत्मसात् गर्दै विभिन्न नीति योजना तथा कार्यक्रमहरू सञ्चालन भइरहेका छन् तापनि बालबालिकाको क्षेत्रमा अपेक्षित तथा गुणस्तरीय उपलब्धि हासिल गर्न धेरै सुधारको खाँचो छ। यसका साथै बालबालिकाको समग्र विकास गर्दै उनीहरूको अधिकार सुनिश्चितताका लागि निरन्तररूपमा विभिन्न नीतिगत तथा सस्थागत व्यवस्थाले सकारात्मक परिवर्तन हुँदैआएको पाइन्छ।

नेपालको संविधानको मौलिक हकअन्तर्गत धारा ३९ मा बालबालिकासम्बन्धी हकको व्यवस्था गरेकोछ। जसमा नामकरण र जन्म दर्ताको हक, राज्यबाट शिक्षा, स्वास्थ्य, पालन पोषण उचित स्याहार खेलकुद मनोरञ्जन तथा सर्वाङ्गीण व्यक्तित्व विकासको हक, प्रारम्भिक बाल विकासको हक, जोखिमपूर्ण काममा लगाउन नपाउने, सेना, प्रहरी, सशस्त्र समूहमा भर्ना गर्न नपाउने, धार्मिक/ सांस्कृतिक प्रचलनका नाममा कुनै दुर्व्यवहार, उपेक्षा वा शोषण गर्न नपाउने, बालविवाह, गैरकानुनी ओसारपसार तथा बन्धक राख्न नपाउने र यस्तो कार्य कानूनबमोजिम दण्डनीय हुने/क्षतिपूर्ति पाउने व्यवस्था, शारीरिक मानसिक यातना दिन नपाउने, बालअनुकूल न्यायको हक र असहाय, अनाथ, अपाङ्गता भएका द्वन्द्वपीडित, विस्थापित एवं जोखिममा रहेका बालबालिकालाई राज्यबाट विशेष संरक्षण र सुविधा पाउने हक उल्लेख छ।

यसरी नेपालको संविधानले बालबालिकाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा स्थापित गरिसकेपछि मौलिक हकको कार्यान्वयन गर्न र बालबालिकाको अधिकारको सम्मान, संरक्षण प्रवर्द्धन र परिपूर्ति गरी बालबालिकाको सर्वोत्तम हित कायम गर्ने उद्देश्यले बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ जारी भएको छ। यस ऐनमा संयुक्त राष्ट्र सङ्घ बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ को मूलभूत सिद्धान्त र विषयगत ४ आयामहरू (बचावट, संरक्षण, विकास र सहभागिता) समेटिएका छन्। यसका साथसाथै विभिन्न ऐन, नियमावली, कार्यविधि, रणनीति, मार्गदर्शनलगायतका नीतिगत, कानुनी तथा कार्यक्रमगत व्यवस्थाहरू बालबालिकाको हितमा सञ्चालित छन्।

यस आलेखमा बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिका चार आयामहरूका बारेमा नेपालमा भएका प्रयासहरूको सामान्य

जानकारी प्रस्तुत गरिएकोछ ।

१. बालबालिकाको बाचन पाउने अधिकार :

गर्भावस्थादेखि बालबालिकालाई उचित पोषण, खोप, स्वास्थ्य सुविधाबाट मृत्युदरमा न्यूनीकरण गर्ने सम्बन्धमा विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालित छन् । बालबालिकालाई जन्मनुअघि र जन्मेपछि चाहिने उचित स्याहार, पोषण, शिक्षा दिई उनीहरूको शारीरिक, मानसिक तथा शैक्षिक विकास गर्ने अभिप्रायले स्वास्थ्य तथा शिक्षासम्बन्धी थुप्रै कार्यक्रमहरू सञ्चालित छन् । जस्तै: स्वास्थ्य चौकीबाट आइरन, क्यालसियम गर्भवतीलाई निःशुल्क वितरण स्वास्थ्य चौकीमा प्रसुति पूर्व र पश्चात् प्रदान गर्ने सेवा सुविधाहरू खोप कार्यक्रम, पोषण कार्यक्रम, लिंग पहिचान गरी गर्भपतन गराउन नपाउने आदि ।

यस्ता विविध कार्यक्रमहरू सञ्चालन भए तापनि दूरदरारका बालबालिका सबैलाई समेट्न सकिएको छैन । यसका साथै अभिभावकहरूमा रहेको चेतनाको कमीले बालबालिकाहरू यस्ता सुविधाबाट वञ्चित रहेका छन् ।

२. बाल संरक्षणमा भएका प्रयासहरू :

चौध वर्ष उमेर नपुगेका बालबालिकालाई कुनै पनि स्वरूपमा श्रमिकका रूपमा काममा लगाउन नहुने व्यवस्था छ । तापनि बालबालिकाहरूलाई होटलमा, ईटाभट्टामा, घरेलु कामदारका रूपमा तस्करी गरेको पाइन्छ । नेपालको राष्ट्रिय जनगणनाअनुसार १०४७१४ बालबालिका कामकाजमा संलग्न रहेको जनाएकोछ ।

यसैगरी बालबालिकाको संरक्षणको लागि काठमाडौं उपत्यकाका सडक बालबालिकालाई व्यवस्थापन गर्ने कार्य भइरहेको छ । बालबालिका सडकमा बस्नुपर्दैन, सडकमा बस्नुहुँदैन भन्ने आह्वानका साथ काठमाडौं उपत्यकामा महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय र केन्द्रीय बालकल्याण समितिको नेतृत्वमा काठमाडौं महानगरपालिका, महानगरीय प्रहरी कार्यालय, उपत्यकाका महिला तथा बालबालिका कार्यालयहरू, जिल्ला बालकल्याण समितिहरू, बालबालिका खोजतलास समन्वय केन्द्र १०४, बाल हेल्पलाइन १०९८, लगायतका केही गैरसरकारी संस्थाहरूको समन्वयमा सञ्चालित अभियान (२०७३ वैशाखदेखि सुरु) ले हालसम्म ८९९ जनाको बालबालिकाको उद्धार गरी व्यवस्थापन गरिरहेकोछ ।

सन् २०३० सम्म बालविवाह अन्त्य गर्ने घोषणा भएको छ । हराएका, जोखिममा परेकाको उद्धार तथा पुनस्थापना गर्ने, हिंसा पीडित, अभिभावकविहीन, दुर्व्यवहार, अपहरण तथा बेचबिखनबाट प्रभावित, विपत्बाट, द्वन्द्वबाट प्रभावित बालबालिकालाई राहत, पुनस्थापना तथा सहयोगका कार्यक्रम भइरहेका छन् । केन्द्रीय बालकल्याण समितिका अनुसार कुल ५३३ बालगृहमा १४,८६४ जना बालबालिकाको संरक्षण गरिएको छ ।

यसका साथै बालबालिकाका लागि विभिन्न सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरू जस्तै: पोषण कार्यक्रम, स्वास्थ्य कार्यक्रम, शिक्षासम्बन्धी कार्यक्रमहरू सञ्चालित छन् ।

बालबिजाइँमा परेका बालबालिकाको उचित हेरचाह, शिक्षादीक्षा तथा तालिम प्रदान गरी आत्मनिर्भर बनाउँदै सभ्य बनाउन बालसुधार गृहमा रहेकालाई सघाउ पुर्याएको छ ।

घर तथा विद्यालय तथा अन्य स्थलमा बालबालिकामाथि हुने शारीरिक तथा मानसिक दण्ड सजायविरुद्ध राष्ट्रिय अभियान सञ्चालन गरी बालअधिकारको संरक्षण गर्ने प्रयास भएको छ ।

यति हुँदाहुँदै पनि बालबालिकाहरू समाजमा दिनहुँ हिंसाका सिकार हुने, हराउने, अपहरणमा पर्ने, यौन दुर्व्यवहारमा पर्ने जस्ता घटनाहरू समाजमा यद्यपि छन् । जससम्म नागरिक शिक्षालाई सशक्त पार्न सकिँदैन तबसम्म यस्ता घटना दैनिकजसो समाचारको मूल शीर्षक बन्नेछन् । बालबालिकाको उचित स्याहार, हेरचाह गर्नेबारे सर्वप्रथम परिवार सुसूचीत हुन जरुरी छ । हामीले गरेका असल आनीबानी नैतिक मूल्यमान्यता, सदाचार र असल व्यवहारले बालबालिकालाई पनि असल हुन प्रेरित गर्दछ । हामी सबैले आफ्नो स्वार्थमा नलागी हाम्रा भविष्यका पिढीलाई समेत सत्मार्ग देखाउन सक्नुपर्छ ।

३. बाल विकासको क्षेत्रमा भएका प्रयासहरू:

नेपालको संविधानको धारा ३९(२) मा प्रत्येक बालबालिकालाई परिवार तथा राज्यबाट शिक्षा, स्वास्थ्य, पालनपोषण, उचित स्याहार, खेलकुद, मनोरञ्जन तथा सर्वाङ्गीण व्यक्तित्व विकासको हक हुने उल्लेख छ।

बालबालिकाको प्रारम्भिक बाल विकासका लागि शिक्षा ऐन तथा नियमावलीमार्फत प्रारम्भिक बाल विकास निर्देशिका जारी गरी बाल विकास केन्द्र स्थापना गरेको छ। शिक्षा विभागको तथ्याङ्कअनुसार सामुदायिक विद्यालय र समुदायमा आधारित बाल विकास केन्द्रहरू ३०,४४८ र संस्थागत विद्यालयमा आधारित ६९२० वटा बाल विकास केन्द्रहरू सञ्चालित छन्। यसैगरी प्राथमिक विद्यालयमा खुद भर्नादर ९७.२% पुगेको देखिन्छ। विद्यालय तहसम्म अनिवार्य र निःशुल्क शिक्षा भए तापनि शैक्षिक गुणस्तर कायम गरी उच्च शिक्षामा उल्लेख्य सहभागिता गराउनु चुनौतीपूर्ण छ।

४. बालसहभागिताको क्षेत्रमा भएका प्रयासहरू:

नेपालको संविधानको धारा ३९(३) मा बालबालिकाको सहभागिताको हक सुनिश्चित गरेको छ। नेपालले बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिको अनुमोदनपश्चात् नेपालमा योजना, नीति तथा कार्यक्रम तर्जुमा प्रक्रियामा बालसहभागिताको वृद्धि भएको छ। जस्तै : नेपालमा सञ्चालित एफएमहरूले दैनिक १५ मिनेट बालबालिकाको लागि छुट्ट्याएको पाइन्छ। टेलिभिजन च्यानलहरूमा पनि बालबालिकासम्बन्धी कार्यक्रमहरू उनीहरूकै सहभागितामा सञ्चालन गरेको पाइन्छ। राष्ट्रिय दैनिक पत्रपत्रिकाहरूले समेत बालबालिकाका सूचनाहरूलाई स्थान दिएको पाइन्छ। जस्तै: मुना, कोपिला, जुनकिरी, अंकुर आदि।

प्रत्येक जिल्लाहरूमा बाल सूचना करिब २३६०६ (विद्यालय र समुदायमा आधारित) बाल क्लबहरू सञ्चालन भएका छन्। यस्ता क्लबहरूको सक्रियता र नेतृत्वमा टोलटोलमा चेतनामूलक अभियान कार्यक्रमहरू जन्मदत्ताको प्रचार, विद्यालय भर्ना, बालश्रम न्यूनीकरण, खोप प्रचारलगायतका छन्।

अन्त्यमा बालहिंसा म पनि गर्दिन, अरुलाई पनि गर्न दिन्न भन्ने प्रण हामी सबैले आजैदेखि गरी सभ्य नागरिकको परिचय दिऔं।

बालविवाह नियन्त्रणमा स्थानीय सरकारको भूमिका

सुशीला दाहाल

सन्दर्भ सुरुआत

पुरुष र महिलाबीच दाम्पत्य र पारिवारिक जीवन प्रारम्भ गर्नका लागि कायम भएको एक स्थायी, अनतिक्रम्य तथा स्वतन्त्र सहमतिमा आधारित एक पवित्र सामाजिक तथा कानुनी बन्धन हो विवाह। विवाहका लागि सबै मूलकहरूले न्यूनतम उमेर तोकेका हुन्छन्। नेपालमा महिला वा पुरुष दुबैले बीस वर्ष पूरा नगरी गर्ने विवाहलाई बालविवाह भनिन्छ। यो गैरकानुनी विवाहसमेत हो तथापि यसलाई समाजबाट जरादेखि नै हटाउन सकिएको छैन।

परम्परागतरूपमा विवाहका विषयमा अभिभावकले निर्णय लिइदिने एवं विवाहलाई विशेष गरी पारिवारिक घुलमिलमा सहजता र सन्तानको सुरक्षा हुने मानसिकताले सानै उमेरमा (कतिपय समुदायमा जन्मनु अघिदेखि नै विवाहको लागि बचनबद्ध हुने) विवाह गरिदिने प्रचलन रहेको छ। कतिपय समाजमा विवाहपश्चात् सन्तानको भविष्य सुरक्षित हुने मानसिकताले यसलाई मलजल गरिरहेको छ भने कतिपय अवस्थामा बालबालिकाको उमेरअनुसार आउने परिवर्तनलाई व्यवस्थापन गर्न नसक्दा उनीहरू कलिलै उमेरमा भागी विवाह गर्न पुगेका छन्।

बालविवाह विश्वयाव्दी सामाजिक समस्या हो। नेपाली समाजमा परापूर्वकालदेखि नै बालविवाह प्रचलनमा रहेको थियो भन्न सकिने धेरै आधारहरू रहेका छन्। मध्यकालमा राजा तथा उच्च घरानियाहरूले बालविवाह गरेको प्रसङ्ग प्रशस्त पाइन्छ। भारतमा मुसलमानले साम्राज्य विस्तार गर्ने क्रममा हिन्दुहरू त्रसित भएका थिए। यसले गर्दा आफ्ना छोरी चेलीहरूलाई रजश्वला नहुँदै विवाह गरिदिन थालेको इतिहासमा उल्लेख भएको पाइन्छ। वि. सं. १९१० को मुलुकी ऐनमा विवाहका लागि कन्याको न्यूनतम उमेर पाँच वर्ष तोकिएको हुँदा परापूर्वकालदेखि नै बालविवाह प्रचलनमा रहेको प्रमाणित हुन्छ।

वर्तमान अवस्था

नेपाल जनसाङ्खिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण, २०११ अनुसार नेपालमा २० देखि २४ वर्ष उमेर समूह का ४१% महिलाहरूको विवाह १८ वर्ष पुग्नुअगावै भएको तर यही उमेर समूह का पुरुषहरूको सङ्ख्या ११% रहेको छ। नेपाल जनसाङ्खिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण, २०१७ मा महिलाको औषत विवाह उमेर १७.९ वर्ष र पुरुषहरूको २१.७८ वर्ष रहेको उल्लेख गरेको छ। यसले बालविवाहबाट महिलाहरू बढी प्रभावित रहेका स्पष्ट हुन्छ। दिगो विकास लक्ष्यहरूको वर्तमान अवस्था र भावी मार्गचित्र, २०१६-३० ले विवाहित वा वैवाहिक मिलनमा रहेका १५-१९ वर्ष उमेर समूहका महिलाहरू २४.५ प्रतिशत रहेको उल्लेख गरेको छ। यसलाई सन् २०१९ मा १८ प्रतिशतमा, २०२२ मा १३.८ प्रतिशतमा, २०२५ मा ८.२ प्रतिशतमा र २०३० मा ४.९ प्रतिशतमा पुर्याउने गरी लक्ष्य निर्धारण गरिएको छ।

नेपालमा बालविवाहका कारणहरू

बालविवाहका कारणहरू स्थान, परिवेश, धर्म, समुदाय, संस्कृति, परम्परा, शिक्षाको स्तरलगायतका आधारमा फरक-फरक छन्। नेपालमा देहायका कारणहरूले बालविवाहले प्रश्रय पाइरहेको छ:

- परम्परागत निरन्तरतामा परिवर्तनलाई स्वीकार गर्न नचाहने सामाजिक मानसिकता,

- विवाहलाई महिला र पुरुषको दाम्पत्य जीवनभन्दा विवाह बन्धनको रूपमा लिने, धार्मिक एवं सामाजिक मान्यता,
 - विवाहपश्चात् यौनजन्य हिंसाबाट संरक्षित हुने परिवारको सोच,
 - छोरीलाई दायित्व र भारको रूपमा लिने पितृसत्तात्मक सोच र व्यवहार,
 - सानै उमेरमा विवाह गर्दा दाइजो कम दिए पुग्ने अवस्था,
 - उमेर नपुग्दै हुने विवाहबाट हुन सक्ने हानि र थप समस्याका बारेमा अनभिज्ञता,
 - उमेरअनुसार किशोर किशोरीमा आउने मनोवैज्ञानिक तथा भावनात्मक संवेदनाको सम्बोधन गर्ने पारिवारिक तथा सामाजिक वातावरणको अभाव (परिवार तथा समुदायमा बालबालिकासँग सम्वाद गर्ने संस्कार नभएको),
 - सहरी जीवनमा अभिभावकको व्यस्तताले सन्तानलाई समय नदिने स्थिति,
 - वैवाहिक कार्यमा अभिभावकको निर्णायक भूमिका,
 - बालक र बालिकाबीचको मित्रतामा अनावश्यक पारिवारिक हस्तक्षेप,
- (नजिकपनको नकारात्मक टिका टिप्पणीले बालबालिका हतोत्साही हुने, भ्रममा पर्ने),
- आधुनिकता एवं सञ्चार सामग्री र सामाजिक सञ्जालको दुरुपयोगबाट किशोर किशोरीहरूमा पर्न गएको नकारात्मक प्रभाव र देखासिकी,
 - प्रेम सम्बन्ध सुरक्षित नहुने डरले गर्ने विवाह गर्ने उमेर पूरा नभई भागी विवाह,
 - बालविवाह कसुरजन्य कार्य भएको विषयमा जनचेतनाको कमी र
 - कानूनको कमजोर कार्यान्वयन आदि ।

बालविवाहको प्रभाव

बालविवाहले बालबालिकाको हक अधिकारको जघन्य उल्लङ्घन गर्दछ । यसले मानव जीवनचक्रमा थुप्रै अधिकार हननको शृङ्खला सिर्जना गरी थप हिंसाको कुचक्रमा पर्ने र आर्थिक सामाजिक जीवन कमजोर हुने अवस्था रहन्छ । यसले बालबालिकाले आधारभूत अधिकारको उपयोग गर्ने र आफ्नो भविष्यको छनौट गर्ने अधिकारबाट वञ्चित हुने अवस्था सिर्जना गर्दछ । साथै, हानिकारक प्रचलन तथा गैरकानुनी कार्यले निरन्तरता पाइरहने स्थिति रहन्छ । मानव जीवनचक्रभरि नै यसको नकारात्मक प्रभाव परिरहन्छ । यसले आर्थिक तथा सामाजिक विकासका परिसूचकहरूमा समेत नकारात्मक प्रभाव पार्दछ । यसका प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष प्रभावहरू देहाय अनुसारका रहेका छन्:

- विवाहपश्चात् विद्यालय छाड्ने हुँदा शिक्षामा निरन्तरता नहुने,
- परिवारमा घुलमिल हुन कठिन (डर, त्रास र चिन्ता),
- अपरिपक्वता /परिवारको व्यवस्थापन गर्न नसक्ने,
- प्रजनन स्वास्थ्यमा समस्या (बालिकाको काखमा शिशु),
- मातृशिशु स्वास्थ्यमा समस्या हुनुका साथै महिलाको जीवनभरि नै शारीरिक, मानसिक तथा प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी समस्या
- पारिवारिक विखण्डन हुने र बेचबिखन तथा निकृष्ट प्रकारको काममा प्रयोग हुन सक्ने,
- विभिन्न दुर्व्यसनलागायत थप जोखिममा पर्न सक्ने,
- आर्थिक सामाजिक दृष्टिले कमजोर जनशक्ति हुने,
- सामाजिक वहिष्करण तथा वञ्चितीकरणको जोखिम हुनसक्ने,
- घरेलु हिंसा तथा लैङ्गिक हिंसाबाट प्रभावित हुनसक्ने र
- हिंसा र गरिबीको चक्रव्यूहमा रहिरहने आदि ।

बालविवाहविरुद्धमा विद्यमान नीतिगत, कानुनी तथा संस्थागत व्यवस्था

नेपालको संविधानले बालविवाहलाई निषेध गरेको छ । यस्ता कार्यलाई कानुनमा व्यवस्था भएबमोजिम दण्डनीय बनाई पीडितलाई पीडकबाट क्षतिपूर्ति पाउने हकको व्यवस्था गरेको छ । बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ६६(२) को (ण) मा बालबालिकाको विवाह तय गर्ने वा बालबालिकासँग विवाह गर्ने गराउने कार्यलाई बालबालिकाविरुद्धको कसुर ठहरिने र उक्त कार्य गरेमा कसुरको मात्रा हेरी पचहत्तर हजार रुपैयासम्म जरिवाना र तीन वर्षसम्म कैदको सजाय हुने व्यवस्था गरेको छ । यो कार्य एकपटक सजाय पाएको व्यक्तिले पुनः दोहोर्याएमा थप पच्चीस प्रतिशत सजाय हुने व्यवस्था गरेको छ ।

मुलुकी देवानी (संहिता) ऐन, २०७४ को दफा ७० अनुसार बीस वर्ष उमेर पूरा भएका महिला र पुरुषले कानुनबमोजिमको हाडनाता नभएमा एक अर्कालाई पतिपत्नीको रूपमा स्वीकार गर्न मञ्जुर भएमा विवाह भएको मानिने र बीस वर्ष पूरा नगरी भएको विवाह स्वतः बदर हुने व्यवस्था गरेको छ । मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन, २०७४ को दफा १७३ ले बीस वर्ष पूरा नगरी भएको विवाहलाई बालविवाहको रूपमा उल्लेख गरी, उक्त विवाह स्वतः बदर हुने र यो कार्य गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीसहजार रुपैयासम्म जरिवाना गर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

यसभन्दा आगाडि मुलुकी ऐन, २०२० जारी हुँदाका बखत १४ वर्ष नपुगेकी स्वास्नी मानिस र १८ वर्ष नपुगेको लोग्ने मानिसले विवाह गर्न नपाउने व्यवस्था गरिएकोमा पछि स्वास्नी मानिसको उमेर १६ वर्ष कायम गरियो । समयक्रममा भएको विभिन्न अनुसन्धान तथा अनुभवबाट बीस वर्षआगाडि कुनै पनि दृष्टिले विवाहका लागि योग्य नहुने भएकाले कानुनी व्यवस्था गरिएको हो ।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घबाट जारी भएको दिगो विकास लक्ष्यका सूचीहरूमध्ये लक्ष्य नं ५.३ ले विवाहलाई सन् २०३० सम्ममा बालविवाह, कम उमेरमा हुने विवाह र जबरजस्ती हुने विवाहलाई शून्यमा ल्याउने उल्लेख गरेको छ । सोही लक्ष्यसँग तादात्म्य गर्दै नेपाल सरकारले सन् २०३० सम्ममा नेपालमा बालविवाह अन्त्य गर्ने लक्ष्य सहित बालविवाह अन्त्यका लागि राष्ट्रिय रणनीति, २०७२ जारी गरेको छ । रणनीतिले बालिका र किशोरीको सशक्तीकरण बालिका र किशोरीहरूका लागि गुणस्तरीय शिक्षा, बालक, किशोर तथा पुरुषहरूको सहभागिता, परिवार र समुदायको परिचालन, सेवाप्रवाह र कानुन र नीतिको सुदृढीकरण र कार्यान्वयन गरी छ वटा रणनीतिक स्तम्भहरू (Strategic pillars) तय गरी सो को कार्यान्वयनद्वारा बालविवाह अन्त्य गर्ने तय गरेको छ । त्यसैगरी पन्ध्रौं योजनाको आधारपत्रमा बालबालिका तथा किशोरकिशोरीविरुद्ध हुने शारीरिक र मानसिक लगायत सबै प्रकारका हिंसा, विभेद, दुर्व्यवहार, शोषण र उपेक्षाको अन्त्य गर्ने लक्ष्य निर्धारण गरी बालविवाह लगायत अन्य हिंसाविरुद्धका कानुनी प्रावधानहरूका विषयहरू र नैतिक शिक्षाको विषय विद्यालय पाठ्यक्रममा समावेश गर्ने उल्लेख गरेको छ । समाजमा रहेका दाइजो, तिलक, बालविवाह, छुवाछुत र छाउपडी जस्ता कुरीति र कुप्रथा अन्त्य गर्न सचेतनामूलक सामाजिक जागरण कार्यक्रम सञ्चालन गरिने विषय नेपाल सरकारको आ. व. ०७६/०७७ को नीति तथा कार्यक्रममा उल्लेख गरेको छ ।

संस्थागत संरचनामा बालविवाहविरुद्धमा काम गर्ने जिम्मेवार निकायका रूपमा सङ्घमा महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय, प्रदेशमा सामाजिक विकास मन्त्रालय र स्थानीय सरकारहरू रहेका छन् । बालविवाह नियन्त्रणको विषय बहुनिकायसँग सरोकार राख्ने विषय भएको हुँदा यसका लागि शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय, सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय, राष्ट्रिय योजना आयोग र नेपाल प्रहरी जस्ता निकायहरू जिम्मेवार हुन्छन् । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग तथा संविधानमा उल्लेख भएका अन्य क्षेत्रगत आयोगहरूले सामाजिक कुरीति र कुप्रथाका विरुद्धमा पहरेदारीको भूमिका खेलिरेहेका छन् । राष्ट्रिय महिला आयोगले हिंसाविरुद्धमा हेल्पलाइन (११४५) सञ्चालन गरी हिंसाविरुद्धमा उजुरी सुन्ने र आवश्यक व्यवस्थापन गर्ने कार्यको सुरुआत गरेको छ । त्यस्तै गैरसरकारी सङ्घ संस्था तथा नागरिक समाज एवं विकास साझेदार संस्थाहरूले बालविवाह नियन्त्रण गर्ने काम गरिरहेका छन् ।

बालविवाह अन्त्यका लागि स्थानीय सरकारको भूमिका

मुलुक सङ्घीयता कार्यान्वयनमार्फत समृद्ध नेपाल र सुखी नेपालीको मूल लक्ष्य लिई आर्थिक तथा सामाजिक रूपान्तरणको यात्रामा रहेको छ । संविधानले परिलक्षित गरेअनुसारको भूमिका र जिम्मेवारीअनुसार सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय सरकारले आ-आफ्नो क्षेत्रमा काम गरिरहेका छन् । स्थानीय सरकार नागरिकको सबैभन्दा नजिकको सरकार हो । नागरिकले आफूले

विश्वास गरी मतदानको माध्यमबाट आफ्ना आवश्यकताहरू परिपूर्ति गर्ने, पिर मर्काहरू सुन्ने र समाधान गर्ने साथै अन्यायका विरुद्ध न्याय प्राप्ति गर्ने अपेक्षासहित प्रतिनिधिहरू छनौट गरी पठाएका हुन्छन्। नागरिकले प्रत्यक्षरूपमा स्पर्श गर्न सक्ने, महसुस गर्न सक्ने र आफ्ना कुरा राख्न पाउने सरकारका रूपमा स्थानीय सरकार रहेको छ। यसबाहेक आफ्ना नागरिकको हित अभिवृद्धि गर्दै जाने, ज्ञान सीप र क्षमतायुक्त तथा मूल्यमान्यतायुक्त जनशक्तिको निर्माण गर्ने, आफ्नो क्षेत्रको सामाजिक परिवर्तन र विकास गरी नैतिक आचरणयुक्त सभ्य, सुसंस्कृत समाजको निर्माण गर्ने, समाजमा थिति बसाल्ने, नियम कानूनको परिपालना गर्ने गराउने तथा सोको लागि सहजीकरण गर्ने जिम्मेवारी पनि स्थानीय सरकारको हो।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा १२ ग (३२) मा "बालविवाह, बहुविवाह, लैङ्गिक हिंसा, छुवाछुत, दहेज तथा दाइजो, हलिया प्रथा, छाउपडी, कमलरी प्रथा, बालश्रम, मानव बेचबिखन जस्ता सामाजिक कुरीति र अन्धविश्वासको अन्त्य गर्ने" कार्यका लागि स्थानीय सरकारको वडा समितिलाई जिम्मेवार बनाइएको छ। यसर्थ बालविवाह नियन्त्रण गर्ने कार्यमा स्थानीय सरकारको प्रत्यक्ष भूमिका रहन्छ। बालविवाहमुक्त समाज निर्माणका लागि "बालविवाह अन्त्यका लागि राष्ट्रिय रणनीति, २०७२" लाई आधार लिई स्थानीय सरकारले देहायअनुसारको भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछ:

- आफ्नो क्षेत्रमा विद्यमान सामाजिक कुरीति, कुसंस्कार, प्रथा, परम्परा, अन्धविश्वास एवं पछौटेपनको पहिचान गरी तथ्याङ्क अद्यावधिक गर्नुपर्दछ। सोको विरुद्ध कार्ययोजना बनाई उपयुक्त उपायहरूद्वारा बालविवाहको कारण पत्ता लगाई रोकथामका कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्दछ।
- बालविवाहले व्यक्तिको व्यक्तिगत हक अधिकार हनन गर्ने र मानव समुदायमा पार्ने नकारात्मक प्रभावको बारेमा स्पष्टसँग बुझाई त्यस्ता कार्यलाई अस्वीकार गर्न प्रेरित गर्ने गरी आम समुदायलाई सचेत गर्नुपर्दछ। साथै बालविवाह अपराधजन्य कार्य भएको र कसैले बालविवाह गरे-गराएमा हुने सजायका बारेमा समेत प्रष्ट जानकारी दिनु पर्दछ।
- स्थानीय रेडियो, टेलिभिजनबाट स्थानीय भाषामा सन्देशमूलक सामग्रीहरू उत्पादन गरी प्रचार-प्रसार गर्नुपर्छ। सरल तथा स्थानीय भाषामा पर्चा, पम्पलेट, ब्रोसर, होर्डिङ बोर्डहरू तयार गरी ठाँउ ठाँउमा राख्ने र ती सन्देशहरू प्रत्येक घर परिवारमा पुर्याउनु पर्दछ। जसरी चुनावको समयमा उम्मेदवारहरूद्वारा घरदैलो कार्यक्रम गरिन्छ त्यसैगरी प्रत्येक परिवारमा पुगी बालविवाहविरुद्ध घरदैलो कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्दछ। बालिका र किशोरीको समूह निर्माण गरी उनीहरूको क्षमता विकास तथा परिचालनमार्फत बालविवाहविरुद्ध सामाजिक जागरण ल्याउन सक्रिय गराउने र उनीहरूको क्षमता विकासका कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्दछ।
- बालविवाहलाई प्रश्रय दिने धार्मिक सामाजिक मान्यतामा परिवर्तन ल्याउन धार्मिक सामाजिक अभियन्ताहरूसँग छलफल गरी परिचालन गर्न उनीहरूलाई उपयोग गरिनु पर्दछ।
- विद्यालयमा टिकाइराख्ने गरी बालमैत्री वातावरण तथा जीवनोपयोगी शिक्षामा पहुँच बढाउने तथा पाठ्यक्रम एवं अतिरिक्त क्रियाकलापमा बालविवाहले पार्ने नकारात्मक असरका विषय समावेश गरिनु पर्दछ।
- कानून कार्यान्वयनका लागि सम्बद्ध निकायहरूलाई सहजीकरण गर्न स्थानीय सरकारको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। स्थानीय समुदाय सरकारको सहयोगविना कुनै पनि कानून कार्यान्वयन सफल हुन सक्दैन। बालविवाहविरुद्ध उजुरी गर्ने र कानुनी कारवाही गर्ने संयन्त्रसँग समन्वय, सहकार्य र सहजीकरण भएमा मात्र कानुनी प्रावधानहरू कार्यान्वयन गर्न सहज हुन्छ।
- कानून कार्यान्वयन गर्ने र बालबालिकालाई सेवासुविधा उपलब्ध गराउने निकायहरूबीचमा निरन्तर समन्वय र सम्पर्कमा रहिरहनु पर्दछ। जसले बालबालिकाको हकहित प्रवर्धनमा सहयोग पुग्दछ।
- स्थानीय निकायमा महिला र बालबालिकाको विषय हेर्ने सक्षम र स्रोतसाधनले सम्पन्न जनशक्तिसहितको एक इकाइको व्यवस्था गर्नुपर्दछ। जनशक्तिको निरन्तर क्षमता विकासमा ध्यान दिनुपर्दछ। समाजमा हुने गैरकानुनी घटनाहरूमा पीडित/प्रभावितको तर्फबाट प्रभावकारी तरिकाबाट घटना व्यवस्थापन गर्ने संयन्त्रको निर्माण गरी परिचालन र व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ।

- स्थानीय निकायमा टोलटोल /विद्यालयमा बालबालिका तथा किशोरकिशोरी समूह तथा सञ्जाल बनाई परिचालन गर्नुपर्दछ ।
- बालबालिका र किशोरकिशोरीसँग सम्बन्धित सूचना केन्द्रहरू स्थापना गरी पर्याप्त सूचना सामग्रीहरूको व्यवस्थापन गरिदिनु पर्दछ ।
- विद्यालयविमुख किशोरीहरूको लागि आयआर्जन तथा व्यावसायिक सीपमूलक तालिमको व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ । रोजगार तथा स्वरोजगार कार्यक्रमका लागि आवश्यक टेवा र सहयोग उपलब्ध गराउनु पर्दछ ।
- बालक किशोर तथा पुरुषहरूको सहभागिता बढाउन उनीलाई बालविवाहविरुद्धको सद्भावनादूत नियुक्त गरी परिचालन गर्नुपर्दछ ।
- बालविवाहमुक्त समाज निर्माण गर्न उत्कृष्ट कार्य गर्ने सामाजिक अभियन्ताहरू, धार्मिक गुरुहरू तथा सद्भावनादूतहरूलाई सम्मान गरी बालविवाहविरुद्धमा सामाजिक हौसला बढाउने कार्य गर्नुपर्दछ ।
- बालविवाहमुक्त स्थानीयतहको अवधारणा ल्याई कार्यान्वयन गर्ने र सोको अनुगमन मूल्याङ्कन तथा आवधिक समीक्षा प्रणालीको विकास गर्नुपर्दछ ।

निष्कर्ष

प्रत्येक स्थानीयतहले आ-आफ्नो क्षेत्रलाई समृद्ध र सुखी बनाउन सुखी नेपाली र समृद्ध नेपाल निर्माण गर्ने राष्ट्रिय लक्ष्य प्राप्त गर्न सम्भव हुन्छ । सभ्य सुसंस्कृत तथा आधुनिक समाज निर्माण तथा व्यवस्थापनका लागि बालविवाहमुक्त समाज अपरिहार्य छ जहाँ हरेक बालबालिका तथा किशोरकिशोरीहरूले आ-आफ्नो अधिकारलाई उपयोग गर्दै आफ्नो व्यक्तित्व विकासद्वारा सक्षम सबल र देशलाई नेतृत्व दिन सक्ने हैसियत राख्ने नागरिक बन्न सक्नु पर्दछ । बालबालिका राष्ट्रका निधि हुन् । उनीहरूले निर्वाधरूपमा उचित पालन पोषण र भयमुक्त वातावरण पर्याप्त अविभावकत्वमा हुर्कने र क्षमता विकास गर्ने वातावरण तयार गर्न आवश्यक छ । समाजमा विद्यमान कुरीति तथा कुप्रथाको अन्त्य गर्ने र यसविरुद्धमा भावनात्मक परिवर्तन ल्याउन स्थानीय सरकारले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछ । बालविवाह नियन्त्रण गर्ने कार्यमा स्थानीय सरकारको अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण भूमिका रहने भएकोले बालविवाह नियन्त्रणका विषयलाई स्थानीय सरकारले प्राथमिकतामा राखी काम गर्नुपर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री

- १ नेपालको संविधान, नेपाल सरकार, कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- २ मुलुकी देवानी संहिता, २०७४, नेपाल सरकार, कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- ३ मुलुकी अपराध संहिता, २०७४, नेपाल सरकार, कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- ४ बालविवाह अन्त्यका लागि राष्ट्रिय रणनीति, २०७२, नेपाल सरकार, महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय ।
- ५ स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४, नेपाल सरकार, कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- ६ Sustainable Development Goals, Status and Roadmap 2016-2030, National Planning Commission, Government of Nepal.
- ७ पन्ध्रौं योजनाको आधारपत्र, नेपाल सरकार राष्ट्रिय योजना आयोग ।
- ८ आ.व ०७६/०७७ का लागि सरकारको नीति तथा कार्यक्रम, नेपाल सरकार ।
- ९ विभिन्न प्रकाशनहरू, नेपाल सरकार, महिला, महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय ।
- १० पत्रपत्रकामा प्रकाशित सान्दर्भिक सामग्रीहरू ।
- ११ विकिपिडिया ।

नारीवाद र महिला सशक्तीकरण

✍ उर्मिला ढकाल

१. पृष्ठभूमि

नारी र पुरुष मानव सृष्टिका दुई महत्त्वपूर्ण अङ्ग हुन्। यी दुईमध्ये एउटाको अभावमा मानव संसार अघि बढ्नै सक्दैन अर्थात् सिङ्गो मानव अस्तित्व नारी र पुरुषरूपी दुई सहअस्तित्वमा बाँडिएको छ। त्यसकारण मानव जीवन र सभ्यताको विकासका लागि यी दुईको समान भूमिका, महत्त्व र जिम्मेवारी रहन्छ। हाम्रो शरीरका हरेक अङ्गप्रत्यङ्ग स्वस्थ नभई सिङ्गो शरीर स्वस्थ हुँदैन भने नारी र पुरुषरूपी दुई अङ्ग उत्तिकै रूपमा सशक्त नभई स्वस्थ, समुन्नत र विकसित मानव समाजको निर्माण कसरी सम्भव होला ? नारी र पुरुषमध्ये केवल एक पक्षको मात्र उन्नति र प्रगतिमा विकासले पूर्णता प्राप्त गर्न सक्दैन। तर यति सामान्य सत्यलाई समेत हामी चेतनशील मानवले हृदयङ्गम गर्न नसक्दा व्यावहारिक जीवनमा नारीहरूले उत्पीडन भोग्नु परिरहेको छ र समाजले विकासको सार्थक परिणाम हासिल गर्न सकिरहेको छैन। सिङ्गो मानव अस्तित्वका दुई शाखा भएकाले नारी र पुरुषबीच शारीरिक, प्राकृतिक भिन्नता हुनु स्वाभाविकै हो। पुरुषले गर्न सक्ने सबै शारीरिक एवम् बौद्धिक परिश्रम महिलाले पनि गर्न सक्छन्। यसका साथै रजस्वला, गर्भधारण र प्रसवको अनुभूति र सन्तान हुर्काउने गहन जिम्मेवारी समेत नारीले नै वहन गर्नुपर्दछ। अर्थात् नारीको प्राकृतिक, शारीरिक भूमिका पुरुषको भन्दा बढी छ तर दुर्भाग्यको कुरा, सिङ्गो मानव अस्तित्वका लागि बढी भूमिका खेल्ने तिनै नारीहरू नै उपेक्षित र उत्पीडित जीवन बिताउन विवश हुनुपरेको छ।

मानव सभ्यताले सहस्राब्दीका खुट्किलाहरू पार गरी यहाँसम्म आइपुगेको त छ तर सभ्यताको उचाइमा पुगेको मानिने आधुनिक समाजमा नारीहरूले आदिम युगमै प्राप्त गरेको समानता र स्वतन्त्रता समेत गुमाउनुले वर्तमान सभ्यता र विकासप्रति गम्भीर प्रश्न खडा भएको छ। आदिम युगमा नारी र पुरुषबीच केवल प्राकृतिक भिन्नता विद्यमान थियो तर समाज जतिजति अघि बढ्दै गयो उतिउति नारीमाथि सामाजिक विभेद थपिँदै गयो र नारीका नैसर्गिक, प्राकृतिक हकअधिकारहरू खोसिँदै गए। सामाजिक रीतिस्थिति, परम्परा र मूल्यमान्यताहरू समेत नारीप्रति विभेदकारी बन्दै गए। समयक्रमसँगै नारीहरूले आफूमाथि भएका तिनै अनेकौँ उत्पीडन र अत्याचारका विरुद्धमा आवाज उठाउन थाले। यही पृष्ठभूमिमा प्रतिरोधी नारीचेतना सङ्गठित र संश्लेषित भई नारीवादको जन्म भएको हो। नारीवादका विविध धार विकसित हुने क्रममा महिला सशक्तीकरणको विषयले पनि महत्त्व पाउँदै गएको देखिन्छ।

२. नारीमुक्ति आन्दोलन र नारीवादको उदय

महिलामाथि हुने गरेका शोषण, उत्पीडनको विरोधस्वरूप सर्वप्रथम अमेरिकी महिलाहरू सङ्गठित भई महिला समुदायको साझा हितका लागि सङ्घर्ष सुरु गरे। महिलाहरूले सबभन्दा पहिले समान अधिकारको माग पुँजीवादी व्यवस्था अस्तित्वमा आउने प्रक्रियाको सुरुको समयमा नै उठाएका हुन्। अमेरिकाली क्रान्ति (सन् १७७५-८३) को सिलसिलामा मर्सिबेरेन र एविगेल एडम्सको नेतृत्वमा महिलाहरूले मत दिने अधिकारका साथै सामाजिक समानताको माग गर्दै जर्ज वासिङ्टन र टमस जेफर्सनलाई महिलाहरूको स्वतन्त्रताको कुरालाई संविधानमा समावेश गर्नका निम्ति दबाव दिए तर बुर्जुवा वर्गको एउटा ठूलो भागले यसको विरोध गरेका कारणले यो सम्भव हुन सकेन (कात्यायनी, २०४९: ६-७)। न्यूयोर्कको सेनेका फल्समा सन् १८४८

मा भएको महिला अधिकारसम्बन्धी सम्मेलनले विवाह र सम्पत्तिमाथि महिलाको समान अधिकार, स्वतन्त्ररूपमा पेसा छनोट गर्ने जस्ता महिलाका महत्वपूर्ण मुद्दाहरू उठाउँदै महिलामाथि हुने गरेका कानुनी, आर्थिक र सामाजिक विभेदको अन्त्यका लागि एउटा सूची नै पारित गर्‍यो। त्यसपछिका बैठकहरूमा निरन्तररूपमा महिलामाथि लादिएका नैतिक बन्धनका साथै पारपाचुके र आपराधिक कानुनप्रतिको विरोध तथा शिक्षाप्रति एवम् चर्चमा सहभागिताको आकाङ्क्षा एवम् स्वास्थ्य, कानुन एवम् राजनीतिक क्षेत्रमा प्रवेश गरेर व्यक्तित्व विकास गर्न पाउने नारीवर्गीय अभिलाषालाई समेट्दै गएको देखिन्छ (त्रिपाठी, सन् २०१२ : १८)। त्यसरी नै अमेरिकामा कपडा कारखानाका महिलाहरूले तलबको वृद्धि र कामको समय घटाउन माग राखेर १८५७ मा हडताल गरे। तत्काल कुनै प्रतिफल प्राप्त गर्न सफल नभए पनि यो नै विश्वका महिलाहरूलाई उत्प्रेरित गर्ने पहिलो सङ्गठित आन्दोलन थियो। एलिजावेथ स्ट्यान्टनको अपिललाई सम्बोधन गर्दै सन् १८६० मा अमेरिकी संसदले महिलाहरूले आफ्नो कमाइको सम्पत्ति आफैँ राख्न पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्दै कानुन पारित गर्‍यो। त्यस्तै एलिजावेथ मिलर, लुसी स्टोन, एमिलिनलगायतका महिलाहरूको नेतृत्वमा सन् १८६५ मा राजनीतिक अधिकारका लागि आन्दोलन गरियो। **द नेसनल उमन सफ्रेज एसोसिएसन** र **द अमेरिकन उमन सफ्रेज एसोसिएसन**को स्थापना सन् १८६९ मा भएकोमा सन् १८९० मा यी दुई महिला सङ्गठनहरू गाभिएर **नेसनल अमेरिकन उमन सफ्रेज एसोसिएसन** बन्यो। उक्त सङ्गठनले प्रत्येक वर्ष संसदमा महिला हकअधिकारका विषयहरूको उल्लेख गर्दै मताधिकारको मागपत्र प्रस्तुत गर्ने कामलाई निरन्तरता दिइरह्यो (त्रिपाठी, सन् २०१२ : १९)। त्यसैगरी सन् १८९७ मा अमेरिकाको न्यूयोर्कमा श्रमिक महिलाहरूले ठूलो हडताल, जुलुससहितको आमसभाको आयोजना गरे। यसभन्दा अघि नारी आन्दोलनका रूपहरूमा सभा, गोष्ठी, हस्ताक्षर सङ्कलन, मागपत्र पेस गर्नेजस्ता तरिकाहरू नै मुख्य थिए तर यसपछि भने उनीहरूले आफ्ना न्यायोचित र प्रिय मागहरूप्रति सरकारको ध्यानाकर्षण गराउन मजदुरहरूले जस्तै जुलुस, प्रदर्शन, धर्ना, अनसन र जेल भर जस्ता आन्दोलनात्मकरूपहरूलाई अँगाल्न थाले (प्रभात, २०५२ : ११७)। यसरी नै सन् १९०९ मार्च ८ मा अमेरिकाको सिकागो सहरमा श्रमिक महिलाहरूले सङ्गठित, अनुशासित एवम् व्यवस्थित रूपमा विशाल विरोध प्रदर्शन गरे। आन्दोलनले उग्र रूप लिँदै जाँदा सन् १९२० अगस्ट २६ का दिन अमेरिकी संविधानको उन्नाइसौँ संशोधनद्वारा महिलालाई मताधिकार दिन अमेरिकी संसद बाध्य भयो। त्यसपछि भने महिला अधिकारका पक्षमा राजनीतिक रूपमा केही सङ्गठनहरू सक्रिय भएर अघि बढे।

युरोपमा औद्योगिक क्रान्ति सुरु भएपछि महिलाहरू घरायसी कामका अतिरिक्त उद्योगमा समेत कामदारका रूपमा खटिए। तर उनीहरू न्यून ज्यालामा काम गर्न बाध्य थिए। कारखाना मालिकले गर्ने श्रमशोषणका कारण गृहस्थीमै सीमित हुनुपर्ने अवस्था सिर्जना भएपछि उनीहरू विस्तारै जागृत भएको देखिन्छ। पुँजीवादी समाज व्यवस्थाको सुरुवातसँगै युरोपेली महिलाहरूमा समान अधिकार पाउनुपर्ने धारणा विकास हुँदै गयो तर सङ्गठित रूपमा भने महिला आन्दोलनको प्रारम्भ फ्रान्सेली क्रान्तिसँगसँगै भएको देखिन्छ उमन्स रिभोल्युसनरी क्लब्स नाम भएको महिला सङ्गठन युरोपकै इतिहासमा पहिलो महिला संस्था थियो। समानताका निम्ति सङ्घर्षरत महिलाहरूको पहिलो पत्रिकाको प्रकाशन पनि त्यही समयमा फ्रान्समा नै भयो। महिलाहरूलाई दोस्रो दर्जाको नागरिक ठानी नागरिकता र राज्यबाट प्राप्त हुने सुविधाबाट वञ्चित गरिएपछि फ्रान्सेली महिलाहरूले राजालाई दिनका लागि एउटा कार्यालयीय पत्र तयार गरे, संवैधानिक राजतन्त्रका पक्षमा हस्ताक्षर गरे, सशस्त्र जुलुसमा भाग लिए, आफ्नो बेग्लै राजनीतिक समाजको निर्माण गरे। यस्ता क्रियाकलापमार्फत उनीहरूले आफूलाई नागरिकका रूपमा स्थापित गरे। सोही अभियानकी ओलम्पी दि गाउजेसले "महिलाहरू र महिला नागरिकहरूको अधिकारहरूको घोषणा" तयार गरिन्। त्यसमा महिलामाथिको पुरुषको शासनको विरोध गर्दै महिला एवम् पुरुषका बीचमा पूर्ण सामाजिक र राजनीतिक समानताको माग गरिएको थियो। तिनै कुराहरूलाई अझ परिष्कृत र विस्तृतरूपमा बेलायती मेरी उल्स्टोनक्राफ्टले सन् १७९२ मा अ भिन्डकेसन अफ द राइट अफ उमन नामक पुस्तकमा प्रस्तुत गरिन् (त्रिपाठी, सन् २०१२ : २३-२४)। जसले उन्नाइसौँ शताब्दीको नारीवादी आन्दोलनको आधारशिला नै तयार गर्‍यो। यसपछि आन्दोलन जारी रहँदा नै महिलाहरूले मताधिकारका साथै पारपाचुके र सम्पत्तिमाथिको अधिकार पनि प्राप्त गरे। बेलायतमा महिलाका सामाजिक एवम् राजनीतिक अधिकारका लागि भोक हडताल, नागरिक अवज्ञा आन्दोलन, विन्तिपत्र, मन्त्रणा, प्रतिरोधपत्र आदि विभिन्न ढाँचाको प्रयोग गरेर आन्दोलन थालिए (विस्नर, सन् २००१ : १६४-१६५)। यस्ता आन्दोलनहरूले अन्तर्राष्ट्रिय स्वरूप प्राप्त गरे, जसलाई विभिन्न अधिकारका लागि विभिन्न देशले आफ्नो आवश्यकताअनुसार

प्रयोग गरे। तथापि घरपरिवारप्रति महिलाको जिम्मेवारीमा कुनै कमी नआएपछि लैङ्गिक मापदण्डमा सुधार गर्नुपर्ने खाँचो देखी महिला आन्दोलनलाई नयाँ स्वरूप र गतिका साथ अघि बढाइयो। सन् १८४८ मा युरोपका फ्रान्स, अस्ट्रिया, जर्मनी लगायतका देशहरूमा विभिन्न सङ्गठनहरूमार्फत राजनीतिक अधिकार प्राप्तिका लागि आन्दोलन थालियो। पुँजीवाद र पितृसत्तामा महिलाको दोहोरो शोषण (श्रमशोषण र यौनशोषण) भएको स्थितिको उजागर गर्दै मार्क्सवादी विचारकहरूले महिलामुक्तिलाई प्राथमिकता दिँदै नयाँ स्वरूपमा आन्दोलन गर्नुपर्ने धारणा अघि सारे।

महिलामुक्ति आन्दोलनको समाजवादी धारलाई अघि बढाउनमा महिला अधिकारकर्मी क्लारा जेट्किनको भूमिका अविस्मरणीय छ। सन् १९०७ मा भएको प्रथम अन्तर्राष्ट्रिय महिला सम्मेलनमा उनी सचिव चुनिइन्। सन् १९१० मा कोपेनहेगनमा सम्पन्न महिलाहरूको द्वितीय अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनले उनकै प्रस्तावमा मार्च ८ लाई अन्तर्राष्ट्रिय महिला दिवसका रूपमा मनाउने प्रस्ताव पारित गर्‍यो (सिंह, २०४९ : ५)। आजसम्म पनि सोही दिनलाई अन्तर्राष्ट्रिय महिला दिवसका रूपमा विश्वभरि नै मनाउने गरिन्छ। यसप्रकार महिलाहरू आन्दोलित भइरहँदा उनीहरूले नागरिकता प्राप्ति साथै राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक अधिकारको माग गरेका थिए। नारी जागरण र नारीमुक्ति आन्दोलनका यिनै पृष्ठभूमिमा नारीवादको उदय भएको हो।

३. नारीवाद र महिला सशक्तीकरण

नारीवाद महिलाको अधिकार प्राप्ति र स्थापनामा जोड दिने बौद्धिक तथा व्यावहारिक आन्दोलन हो। यो उन्नाइसौँ शताब्दीको मध्यतिरबाट अमेरिका र युरोपबाट सङ्गठितरूपमा सुरु भई सन् १९६० को दशकबाट विश्वव्यापी बनेको हो। लैङ्गिकताका आधारमा पुरुषले महिलाहरूमाथि गर्दै आएको शोषण, दमन, अधीनताको विरोध अर्थात् पितृसत्ताले महिलालाई दिएको प्रताडनाको विरोध गर्दै महिला र पुरुष दुबैमा समानता हुनुपर्ने, महिलाले पनि पुरुषसह अधिकार पाउनुपर्ने मान्यतासहित नारीवादको उदय भएको हुनाले यसलाई महिला मुक्तिको आन्दोलनका नामले पनि चिनिन्छ। नारीवाद नारीसम्बन्धी त्यस्तो सिद्धान्त हो जसले नारीलाई मुक्ति दिन, उठाउन, आत्मनिर्भर बन्न बल दिन्छ (गौतम, २०५९ : ३४४)। सामान्यतः नारीवादलाई लैङ्गिक विभेदको उन्मूलनका लागि सुरु भएको आन्दोलनका रूपमा बुझ्ने गरिन्छ तर विस्तृत अर्थमा नारीवादले सामाजिक मूल्यमान्यता, विश्वास, जिम्मेवारीलगायत समाजका हरेक क्षेत्रमा महिला र पुरुषबीच समानता रहनुपर्नेमा जोड दिन्छ। नारीवाद समान राजनीतिक, आर्थिक एवम् सामाजिक अधिकारलाई परिभाषित र स्थापित गर्ने लक्ष्यसाथ अघि बढेको दर्शन हो। यसको मुख्य लक्ष्य नै समानता हो।

लैङ्गिक सन्दर्भ र महिला अधिकारका कुराहरू पन्ध्रौँ शताब्दीदेखि नै उठ्दै आएका हुन्। त्यसपछि अमेरिका र युरोपमा नारी जागरण र नारीमुक्ति आन्दोलन निरन्तररूपमा चले। नारीवादी चेतनाको प्रयोग लेखनमा सन् १७९२ मा बेलायतकी मेरी उल्स्टोन क्राफ्टको **अ भिन्डकेसन अफ द राइट्स अफ उमन** भन्ने कृतिबाट नै भइसकेको भए पनि 'नारीवाद' शब्दको प्रयोग सर्वप्रथम फ्रान्समा सन् १८७१ मा पुरुषमा नारी शरीरका विशेषता देखिने क्रममा भएको हो। अङ्ग्रेजी भाषामा भने नारीवाद भन्ने शब्द सन् १८९० मा पितृसत्ताको निश्चिन्तता भङ्ग गर्ने, लैङ्गिक समानतामा विश्वास गर्ने र परिवर्तनशील समाजबाट लैङ्गिक दमन हटाउने भन्ने अर्थमा प्रयोग भएको देखिन्छ (सेल्डन र अरु, सन् २००५ : १२५)। हाल नारीवाद महिला अधिकारसँग सम्बन्धित सबै खालका आन्दोलनलाई समेट्न सक्ने छाता आन्दोलनका रूपमा विश्वव्यापी बनेको छ।

महिला सशक्तीकरण खासगरी महिलाहरूको शक्तिमाथिको पहुँच र नियन्त्रणसँग सम्बन्धित विषय हो। आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, शैक्षिक, प्रशासनिक, मनोवैज्ञानिक आदि विविध क्षेत्रमा महिलाहरूको सशक्त उपस्थिति, सहभागिता, पहुँच, नियन्त्रण, लाभको बाँडफाँड र उपभोगमा पुरुषसँग समानता हासिल गर्न सक्ने स्थितिले महिला सशक्तीकरणलाई बुझाउँछ। महिलाहरू घरबाहिरका काममा संलग्न हुनु, व्यवसाय गर्नु र अर्थोपार्जन गर्नु मात्र सशक्तीकरण होइन बरु महिलाहरूले आर्थिक, भावात्मक र बौद्धिक आत्मनिर्भरता प्राप्त गर्नु, पुरुषसह सम्मान, समर्थन प्राप्त गर्नु, जीवनस्तरमा सुधार हुनु, विकास प्रक्रियामा महिला र पुरुषको समान सहभागिता र समानता रहनु महिला सशक्तीकरण हो। महिलाले अधिकार प्राप्ति प्रक्रियाको एक पक्षका रूपमा महिला सशक्तीकरण रहेको हुन्छ। यसका मुख्यतः आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक आयाम रहेका हुन्छन्।

नारीवाद र महिला सशक्तीकरण दुबैले लैङ्गिक समानतामा विश्वास गर्छन् । नारीवाद र महिला सशक्तीकरणका बीच विषयगत भिन्नता भए तापनि दुबैको लक्ष्य लैङ्गिक समानता नै भएकाले यी दुबै एकापसमा अन्तर्घुलन हुँदै अघि बढ्दछन् । नारीवादले महिला सशक्तीकरणको एक साधनका रूपमा काम गरेको हुन्छ । नारीवादी आन्दोलन समयक्रमसँगै अघि बढ्दै जाँदा आन्दोलनको स्वरूपमा पनि परिवर्तन हुँदै गएको छ । पहिले लैङ्गिक समानतामा केन्द्रित रहेको आन्दोलन विस्तारै महिलाको एकल अस्तित्वलाई नै सर्वोपरि ठान्ने स्थितिसम्म पनि पुगेको देखिन्छ । जे होस् नारीवादी आन्दोलनले महिला सशक्तीकरणमा अतुलनीय योगदान भने गरेको छ । नारीवाद विकसित हुँदै जाने क्रममा मुख्यतः चार धार र अन्य सहायक धारहरू पनि अस्तित्वमा आएको देखिन्छ तथापि यहाँ नारीवादका मुख्य धारले महिला सशक्तीकरणमा पुर्याएको योगदानको चर्चा निम्नानुसार गरिएको छः

३.१. उदार नारीवाद र महिला सशक्तीकरण

उदार नारीवादले महिला र पुरुषबीचको समानतामा जोड दिन्छ । पुरुषजतिकै काम महिलाले पनि गर्नसक्ने भएकाले समाजबाट पुरुषले जेजति अवसर र सम्मान प्राप्त गर्दछन्, त्यति नै महिलाले पनि पाउनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्ने उदार नारीवाद समाजको सुधारमा विश्वास गर्दछ । यसले पुरुषको विरोध गर्दैन बरु पुरुषसँग सहकार्य गरेर अवसर प्राप्त गर्ने चाहना राख्छ । लिङ्गकै आधारमा महिलाहरूलाई अवसरबाट वञ्चित गरेकामा विरोध जनाउँदै व्यक्तिगत अधिकार र स्वतन्त्रतालाई प्रमुख महत्त्व दिई समाजकै स्वरूपभित्र परिवर्तन खोज्ने काम यसले गर्दछ । उदार नारीवादले मध्यकालीन सामाजिक विभेदको अन्त्य गरी महिलाहरूलाई पूर्ण सामाजिक सहभागिता, सार्वजनिक जीवन प्रदान गर्नुका साथै उनीहरूको सामाजिक हैसियत विस्तार गरिनुपर्ने माग राख्दछ ।

उदार नारीवादी धारालाई अगाडि बढाउने श्रेय मेरी उलस्टोनक्राफ्ट, ह्यारिट टेलर, जोन स्टुवार्ट मिल, एलिजावेथ केडी स्टन्टन, चार्लोट पकिन्स गिलम्यान, बेट्टी फ्राइडन जस्ता विचारकहरूलाई जान्छ । त्यस्तै भर्जिनिया उल्फ, सिमोन द बुभायर, ओलिभ स्क्राइमनर, एलिजावेथ रविन्सन, डोरोथी रिचर्डसन, क्याथरिन भ्यान्सफिल्ड, रेवेका वेस्ट, भेरा वृटेन आदिका लेखनले यस धारालाई विकसित तुल्याउँदै विश्वमा परिचित गरायो । **भर्जिनिया उल्फका अरुफ अफ वन्स अन (सन् १९२९)** र **थ्रि गिनिज (सन् १९३८)** नामक कृतिमा महिलाको जीवनलाई पुरुषका सापेक्षतामा हेरिएको छ । लैङ्गिक पहिचान सामाजिक निर्माण भएकाले यसलाई चुनौती दिन सकिन्छ भन्ने दृष्टिकोण उल्फको रहेको छ । महिलाले पर्याप्त आर्थिक र सामाजिक बाधाहरू व्यहोर्नु परेको कुरालाई स्वीकार गर्दै महिला र पुरुष दुबैमा सन्तुलन कायम हुनुपर्छ भन्ने मान्यता उनको रहेको थियो । त्यसैगरी उदार नारीवादलाई सशक्तरूपमा अगि बढाउने अर्को प्रमुख व्यक्तित्व हुन् - सिमोन द बुभायर । उनको **सेकेन्ड सेक्स (सन् १९४९)** नामक कृतिले पुरुषले गरेका महिलामाथिका विभेदका जैविक, मनोवैज्ञानिक, आर्थिकरूपहरूलाई फरक किसिमले प्रस्तुत गर्दै आधुनिक नारीवादका आधारभूत प्रश्नहरूलाई अघि सारेको छ । महिलाको छुट्टै इतिहास छैन, प्राकृतिक सहअस्तित्व छैन र सङ्गठित दबाव समूह पनि छैन । उसको पहिचान भनेको पुरुषको 'अर्को पक्ष' हुनु हो । कानुनवेत्ता, पुरोहित, दार्शनिक, लेखक, वैज्ञानिक सबै सन्दर्भमा पुरुषकै प्रभुत्व स्थापित छ र महिलाले यो 'दोस्रो दर्जा' स्वर्गमै निर्धारित भएको हो भन्ने खालका दृष्टिकोणको पृष्ठभूमिका विरोधमा बुभायरको सेकेन्ड सेक्स भन्ने पुस्तक लेखिएको पाइन्छ (*त्रिपाठी, सन् २०१२ : ७७*) । समाजले महिलालाई विभेद गरेर विमानवीकरण गरेकोमा विरोध जनाउँदै यस्तो जैविक भिन्नताको अन्त्य पनि महिलाले मात्रै गर्न सक्छन् भन्ने विश्वास बुभायरले व्यक्त गरेकी छिन् । आइसेन्टिनले पुँजीवादी बजारको संरचना पितृसत्तात्मक भएका कारणले बराबरी अवसर, कानुनी समानता र व्यक्तिगत सार्वभौमिकताजस्ता उदार सिद्धान्त बजारमा काम गर्ने महिलालागि अर्थहीन भएका हुन् भन्ने कुरा अघि सारिन् । मेरी आन्ना वारेनले गर्भवती महिलाको व्यक्तिगत स्वायत्तता र शारीरिक सुरक्षा जस्ता आधारभूत अधिकारको रक्षाका लागि आवाज उठाइन् । स्ट्यान्टनले महिला मताधिकार र दासमुक्तिका कुरालाई नै उदारवादीहरूको प्रमुख सिद्धान्त बनाइन् । उनले विवाह शक्ति, दमन र नियन्त्रणको सम्बन्ध हो र यसले पुरुषहरूलाई मात्र फाइदा पुगिरहेकाले विवाहित महिलाका अधिकारमा सुधार र पारपाचुकेको सुविधाका कुरा अगाडि सारिन् । त्यसैगरी गिलम्यानले महिलाले राजनीतिक एवम् आर्थिक अधिकारमा जोड दिएकी छिन् । उनले महिलाले मताधिकार पाउनुपर्ने कुराको समर्थन गरेकी छिन् । उनले विनापारिश्रमिक वा अत्यन्त थोरै पैसामा गर्ने घरेलु कामको व्यावसायीकरण गर्ने र यसलाई पारिवारिक घेराबाट मुक्त गरेर व्यापारमा परिणत गर्ने कुराको सल्लाह दिएकी छिन् (*म्यासेन, सन् २००० : ४३*) । त्यस्तै बेट्टी फ्राइडनको **फेमिनिन मिस्टिक**ले महिलाहरूको सार्वजनिक जीवनलाई बढी महत्त्व दिएको छ ।

उदार नारीवादको पहिचान नै व्यक्तिगत स्वतन्त्रतामा विश्वास गर्नु हो । पितृसत्तात्मक राजनीतिक व्यवस्थालाई अस्वीकार गरी मानिसको प्राकृतिक समानता र स्वतन्त्रतामाथि विश्वास गर्ने नारीवादको यो धारले व्यक्तिको विशिष्टतालाई अवसरको समानता प्रदान गरिनुपर्ने विचार राख्दछ । साथै नागरिकको स्वायत्तता फस्टाउन सक्ने सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक संस्थापनको विकासमा वकालत, मताधिकार, वाक् स्वतन्त्रता र सम्पत्तिको अधिकारमाथि विशेष जोड, सामाजिक सुरक्षाका लागि खाद्य संरक्षण, औषधोपचार र बसोवास जस्ता आर्थिक न्यायका कुरामा जोड दिने काम उदार नारीवादले गरेको देखिन्छ । लैङ्गिक न्यायमा विश्वास गर्ने उदार नारीवाद कुनै खास पेसामा लैङ्गिक कारणले नै कसैले प्रतिस्पर्धा गर्न पाउने र कसैले नपाउने व्यवस्थाको विरोध गर्दछ । आर्थिक न्यायका लागि पनि उदार नारीवादले आवाज उठाएको छ । समान कामका लागि समान ज्याला, गर्भावस्थाको भत्ता र गर्भपतनको अधिकारका सम्बन्धमा सकारात्मक कार्यक्रम ल्याउनुपर्ने कुरामा जोड दिँदै संविधानमा संशोधन गरी लैङ्गिक विभेदको अन्त्य गरी समान अधिकार कायम गर्नुपर्ने माग पनि उदार नारीवादका समर्थकहरूले राखेका छन् ।

३.२. मार्क्सवादी नारीवाद र महिला सशक्तीकरण

सन् १९६० र १९७० को दशकमा मार्क्सवाद/समाजवाद एवम् वर्गविश्लेषणका सन्दर्भमा नारीवादमा मार्क्सवादको प्रवेश भएको हो । लैङ्गिक विभेद तथा महिलाहरूको शोषण हुनुमा पुरुष नभई पुँजीवादी व्यवस्थालाई जिम्मेवार ठान्छन् । वर्ग सङ्घर्षलाई असमान स्थितिको समाधान वा समानता प्राप्तिको कारक तत्त्वका रूपमा विश्वास गर्छन् । मार्क्सवादको वर्ग विश्लेषणको आधार ग्रहण गरी लैङ्गिक श्रम विभाजनअन्तर्गत परिवार र महिलाको घरेलु श्रमको जिम्मेवारीको ऐतिहासिकता अन्वेषण गर्ने काम मार्क्सवादी नारीवादले गरेको छ । मार्क्सवादी नारीवाद उदार नारीवादको जस्तो समाज सुधारमा जोड दिँदैन बरु परिवर्तनमा जोड दिन्छ । नारीवादले समाज विश्लेषणको दरो आधार मार्क्सवादबाट ग्रहण गरेको छ (रुथभेन, सन् १९९१ : ३१) । मार्क्सवादी नारीवादले सन् १९७० देखि नै आर्थिक संरचना र जीवनको भौतिक संरचना नै लैङ्गिक असमानताका स्रोत हुन् भन्ने पत्ता लगायो ।

१९ औँ शताब्दीको औद्योगिक क्रान्तिले उत्पादनसम्बन्धी कामलाई घरबाट कारखानामा पुर्याएपछि विस्तारै पुँजीपति र मजदुर गरी दुई वर्गमा समाज विभक्त बन्यो । महिलाहरूको आफ्नो कमाइ पनि आफूसँग राख्न नपाउने र पुरुषकै हातमा सुम्पिनुपर्ने हुँदा महिलाहरू पनि सर्वहारा मजदुर वर्गमा परे । यसका साथै घरेलु श्रमिकका रूपमा महिलाहरूमाथि शोषण हुने गरेकाले मार्क्सवादी नारीवादले गृहिणीहरूलाई बढी महत्त्व दिएको छ । महिलाहरू मुख्यतः घरभित्रकै काममा निःशुल्क कामदारका रूपमा व्यस्त रहन्थे तर घरको आवश्यकतानुसार उनीहरू बाहिर गएर पनि काम गर्दथे वा कामलाई घरमै ल्याएर पनि गर्दथे तर पारिश्रमिक भने पुरुषका तुलनामा कम पाउँथे । उनीहरूलाई कारखानामा मजदुरका रूपमा पनि काममा लगाइन्थ्यो र आवश्यक नपरे कामबाट निकालिन्थ्यो । यसरी महिलामाथि लादिएको पुँजीवाद र पितृसत्ताको दोहोरो शोषणको प्रसङ्गलाई पनि निकै सशक्त रूपमा उठाएको छ । आफ्नो हैसियत कायम गर्नका लागि पुरुषहरूलाई पुँजीवादसँग लडे पुग्छ तर महिलाहरूलाई पुँजीवाद र पितृसत्तासँग दोहोरो लडाइँ लड्नुपर्ने तथ्यलाई बुझी मार्क्सवादी नारीवादले सबै महिलाहरूले गृहस्थीकर्म र बच्चाको लालनपालनको पारिश्रमिक पाउनुपर्छ, मायाकै भरमा मात्र त्यत्तिका जिम्मेवारी लिन सकिन्न भन्ने प्रस्ताव राखेको थियो (त्रिपाठी, सन् २०१२ : ८८) । महिलाको काम पनि स्थायी र पूर्णकालिक हुनुपर्छ, जसले गर्दा उनीहरू परनिर्भर हुनुपर्दैन बरु जस्तोसुकै परिस्थितिमा पनि आफ्नो कमाइमा ढुकसँग बाँच्न सक्छन् भन्ने मार्क्सवादी नारीवादको धारणा छ । महिला र पुरुषको जैविक भिन्नताले होइन, उसको कामको प्रकृतिले गर्दा उनीहरूको सोचाइ र गराइमा भिन्नता आउँछ । बाहिरी कामका क्षेत्रमा र घरको काममा हुने कामका लैङ्गिक विभाजनका आधारमा मार्क्सवादी नारीवादले लैङ्गिक विभेदको प्रभावकारी आर्थिक सिद्धान्तको जग फेला पारेको छ । पुरुषको वर्गीय चेतना उनीहरूको पुँजीपति वा मजदुर हुनुको आर्थिक हैसियतले निर्धारित गर्छ भने महिलाको चेतना उनीहरूको दैनिकको भौतिक एवम् भावनात्मक श्रमका आधारमा निर्धारित हुन्छ ।

मार्क्सवादी नारीवादी धारालाई अघि बढाउनमा जुडिथ न्युटन, डेबोन रोजेनण्फेल्ड, गिल्वर्ट, गुबार, कोरा कप्लान, अल्थुसर, म्याकेरी, इम्मा गोल्डमन, मिचेल व्यारेट, लिलियन एस रविन्सन आदिको योगदान महत्त्वपूर्ण रहेको छ । इम्मा गोल्डमनले वेश्यावृत्ति, विवाह एवम् मताधिकारजस्ता विषयमा मार्क्सवादी दृष्टिकोणबाट निबन्धहरू लेखेकी छिन् । उनले महिलाहरूले वर्ग र लिङ्ग दुबै कोणबाट भोग्नुपरेको अधीनस्थतालाई प्रस्तुत गरेकी छिन् । आर्थिक परनिर्भरताले नै महिलालाई वेश्यावृत्तिमा लगाउने धारणा

राख्दै गोलडमनले कामदार वर्गका महिलाहरू वेश्या बन्छन् र बुर्जुवा परिवारका महिला वैवाहिक सम्बन्धभित्रै वेश्या बन्छन् भनेकी छिन् । त्यस्तै मिचेल व्यारेटले पुँजीवादी समाजको भौतिकवादी विश्लेषणसँग लैङ्गिक सम्बन्धलाई अगाडि सारेकी छिन् । मार्क्सवादी नारीवादले अगाडि सारेको पितृसत्ता भन्ने शब्द जैविक आधारको शक्ति सम्बन्धमा नभएर वर्ग विश्लेषणमा आधारित छ भन्दै पितृसत्ताले दमनको ऐतिहासिक र सार्वभौम सिद्धान्तको प्रतिनिधित्व गर्ने कुरा बताएकी छिन् । पुँजीवादले उत्पादन र पुनरुत्पादनका सिलसिलामा भौतिक आधारमा नै महिला दमनलाई कार्यान्वित गरेको कुरा उठाएकी छिन् ।

मार्क्सवादी नारीवादीहरूले लैङ्गिक र वर्ग सङ्घर्ष अन्तर्सम्बन्धित रहेको कुरा बताएका छन् । मार्क्सवादले सामाजिक शोषणको मुख्य आधार वर्गलाई मानेको छ भने मार्क्सवादी नारीवादीहरूले चाहिँ लिङ्गलाई मानेका छन् । सम्पूर्ण सामाजिक सम्बन्धहरूको निर्माण पुँजीवाद र पितृसत्तामा जरो गाडेर बसेको लैङ्गिक विभेदले गरेको हुनाले महिलामाथि हुने गरेका वर्गगत र लिङ्गगत दुबै किसिमका शोषणको अन्त्य हुनुपर्नेमा मार्क्सवादी नारीवादको जोड रहेको देखिन्छ । यसप्रकार मार्क्सवादी नारीवादले महिला पुँजीवाद र पितृसत्ताका कारण महिलाले भोग्नुपरेको अन्याय र असमानताको अन्त्य गरी महिलालाई आर्थिक एवम् सामाजिक स्वायत्तता प्रदान गरिनुपर्ने धारणा राखेको पाइन्छ ।

३.३. आमूल नारीवाद र महिला सशक्तीकरण

उदार नारीवादले सुधारका कुरा मात्र गर्ने र त्यसबाट मात्र महिलामुक्ति हुन्छ भन्ने विश्वास नलागेपछि सन् १९६८ मा उदार नारीवादीहरूको समूहकै टाइ-ग्रेस एटकिन्सनको नेतृत्वमा आमूल नारीवाद देखापरेको हो । स्थापित सामाजिक संरचनाको विपरीत धारणा उभिएको आमूल नारीवाद समाजमा विद्यमान नारी उत्पीडनलाई समूल नष्ट गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता राखेछ । यसले विषमलिङ्गीसँग हुने विवाहले गर्दा नै महिलाहरू पुरुषबाट बढी प्रताडित हुनु परेको कुरालाई मनन गर्दै पुरुषलाई पूर्ण रूपमा निषेध गरी महिला-महिलाका बीचमा वैवाहिक सम्बन्ध गाँसिनुपर्ने कुरामा जोड दिएको छ । आमूल नारीवाद पुरुषलाईभन्दा पितृसत्तालाई आफ्नो प्रमुख शत्रु मान्दछ । यसका अनुसार पितृसत्ता भनेको पुरुषले प्रभुत्व जमाएका सङ्गठनहरूले महिलाका विरुद्ध हिंसा गर्ने एउटा संस्था हो । फेसन र सुन्दरता, मातृत्वको आदर्श, एकल यौनसम्बन्ध, निःशुल्क घरगृहस्थीकर्म, न्यून ज्यालादर आदि पितृसत्ताले महिलाको शोषण गर्न बनाएका माध्यम हुन् । नारीवादको यो धारले पुरुषको सार्वजनिक जीवनलाई खुला चुनौती दिँदै नारीत्वको सकारात्मक मूल्य प्रदान गरेको छ । यसले महिलाका विशिष्ट खालका उत्पीडनलाई सामाजिक वर्गका आधारमा नभएर महिला भएका आधारमा मूल्याङ्कन गर्दछ । पुरुष सर्वोच्चता र नारी अधीनस्थताको अध्ययन गर्ने क्रममा अलगअलग रूपमा ऐतिहासिक, भौतिकवादी र मनोविश्लेषणात्मक तीनै प्रविधिको प्रयोग गरिन्छ । आमूल नारीवादीहरू लैङ्गिक उत्पीडनलाई दमनको प्राथमिकरूपका रूपमा हेर्दछन् र यसको उच्छेदका लागि सामाजिक परिवर्तनको क्रान्तिकारी नमुना नै प्रस्तुत गर्नुपर्नेमा जोड दिन्छन् । उनीहरू लैङ्गिकता, मातृत्व र शरीरजस्ता निजी राजनीतिक पक्षहरूमा पनि उत्तिकै जोड दिन्छन् । पुरुषका सापेक्षतामा महिलालाई उच्च देखाएर महिलामा आरोप गरिएका प्राकृतिक, जैविक, हीनता, अधीनताजस्ता कुरालाई चुनौती दिनु आमूल नारीवादी लेखनको लक्ष्य हो । आमूल नारीवादीहरू नै पहिला त्यस्ता नारीवादीहरू हुन् जसले महिला यौनिकतालाई यौनिक भुक्तमान, पिटपाट, बलात्कार, अश्लीलता, गर्भपात, परिवार नियोजनका सामग्रीसम्बन्धी कानून र अभ्यास एवम् विषमलिङ्गी विवाहको अनिवार्यताजस्ता कुराका माध्यमले नियन्त्रणमा राख्ने प्रयास भएको कुरालाई पारदर्शी बनाएका छन् (त्रिपाठी, सन् २०१२ : ९७) । आमूल नारीवादको सरोकार यौनिकता र नग्नताप्रति पनि रहेको छ । विषमलिङ्गी सम्बन्धमा महिलाको यौनिकता पुरुषको इच्छानुसार परिभाषित हुन्छ । महिलाहरूमाथिको सुव्यवस्थित दमनले वैधानिक, राजनीतिक, आर्थिक परिवर्तनको मात्र माग नगराएर यौनिकताकै आमूल पुनर्निर्माणको माग गर्दछ भन्ने आमूल नारीवादीहरूको सिद्धान्त छ (टुना, सन् १९९५ : १३२) । यसैले आमूल नारीवादी आन्दोलनको लक्ष्य पुरुषले पाउँदै आएको प्राथमिकताको अन्त्य गर्नु मात्र नभएर लिङ्गका बीचमा रहेको सांस्कृतिक भिन्नताको अन्त्य गर्दै यौन वर्गलाई नै ध्वस्त गर्नु हो । यसले लिङ्गमा आधारित यौनिक दमनलाई सामाजिक र आर्थिक दमनकै अभिन्न अङ्गका रूपमा हेर्दछ । सामाजिक असमानता र लैङ्गिक भिन्नताका बीचको सम्बन्ध केलाउँदै विद्यमान सामाजिक व्यवस्था पुरुषकै मात्र हितलाई केन्द्रमा राखेर महिलामाथि सदैव दमनकारी रहेकाले यस्तो व्यवस्थालाई नष्ट गरेर कुनै पनि जाति, वर्ण, वर्गका महिलाले उत्पीडन सहनु नपर्ने किसिमको नयाँ सामाजिक व्यवस्थाको निर्माण गर्ने चाहना आमूल नारीवादको रहेको देखिन्छ ।

३.४. समाजवादी नारीवाद र महिला सशक्तीकरण

माक्सवादी नारीवाद र आमूल नारीवादका बीचमा सामाजिक असमानताका कारणको खोजीका क्रमको बहसले समाजवादी नारीवादको जन्म भएको हो । समाजवादी नारीवाद समय क्रमानुसार भिन्नभिन्न विचारका साथ अघि बढेको देखिन्छ तथापि पुँजीवाद र पितृसत्तालाई विश्लेषणको मुख्य आधार बनाएको छ । यसले माक्सवादी नारीवादले झैं पुँजीवादी समाजमा रहेको वर्गभेद र श्रम शोषणका कुरा मान्दछ तर महिलामाथिको दमन, शोषण र अत्याचार वर्गीय समाजको उत्पत्तिभन्दा पहिलेदेखि नै हुँदै आइरहेकाले यसो हुनुमा वर्गभेद मुख्य कारण नभएको आमूल नारीवादीहरूको विचारलाई पनि स्वीकार्छ । यसले माक्सवादकै आधार र अधिश्चरणाको विश्लेषण पद्धति अँगाल्छ जसमा वर्ग आधारका रूपमा र लिङ्ग मनोविज्ञान अधिश्चरणाका रूपमा आएको हुन्छ (बिस्ले, १९९९ : ६२-६३) । यसै गरी समाजवादी नारीवादले सन् १९९० को दशकदेखि परिवार र अर्थका सम्बन्धमा माक्सवादी विचारलाई नै व्यापकता दिएको देखिन्छ । समाजवादी नारीवाद महिला दमन, परिवारभित्र महिलाको अवैतनिक काम र अर्थतन्त्रले निर्धारण गरेको चेतनको न्यूनताको परिणाम मात्रै होइन भन्छ, यसका कारणका रूपमा लिङ्ग एवम् वर्गका आधारमा गरिने तमाम अन्याय, लैङ्गिक एवम् जातिय/जनजातिय अवस्थिति तथा यी सबैको संयुक्त स्थिति जिम्मेवार छ भन्छ । (त्रिपाठी, सन् २०१२ : १०८) । महिलाहरूको कामको अवमूल्यन हुनु, उनीहरूको सामाजिकस्तर माथि उठ्न नसक्नु र साङ्गठनिक एवम् राजनीतिक रूपमा पछौटेपन रहनुमा लैङ्गिक विभेदलाई नै प्रमुख कारक मान्दछ । महिलाहरूको पुनरुत्पादक भूमिकाका कारण अर्थात् सन्तान जन्माउने र हुकार्ने प्राकृतिक जिम्मेवारीका कारण उनीहरूको व्यक्तित्व विकासमा बाधा पुग्छ जसले गर्दा उनीहरू पुरुषका तुलनामा सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक सबै क्षेत्रमा पछि पर्दछन् भन्ने मनन गर्दै समाजवादी नारीवादीहरू पारिवारिक जिम्मेवारीलगायत आर्थिक एवम् सामाजिक शक्तिको पुनर्विभाजन हुनुपर्ने माग गर्दछन् । समाजवादी नारीवादले शिक्षाको समान अवसर, बालबच्चाको हेरचाह, स्वास्थ्य हेरचाह, सरकारी-गैरसरकारी क्षेत्रमा कामको अवसरको व्याप्तिका लागि सङ्घर्ष गर्ने गरेको छ । पारिवारिक र आर्थिक पृष्ठभूमिमा महिलाको हैसियतको विश्लेषण गर्ने कामका लागि आधारभूमि प्रदान गर्नु र लिङ्ग, वर्ग र जाति/जनजातिको संयुक्त प्रभावलाई दृश्यमान बनाउनु नै समाजवादी नारीवादको प्रमुख योगदान हो । यसले पुरुष अधीनस्थ समाजको विशेषताका रूपमा रहेको विषम लैङ्गिक विवाह प्रथा अन्त्य हुनुपर्ने र ज्यालादारी श्रमिक समूहमा रहेको लैङ्गिक भिन्नताको पुनर्संरचना गर्नुपर्ने माग राखेको छ ।

४. निष्कर्ष

शताब्दियौँदेखि झार्गिँदै गएको लैङ्गिक विभेद र असमानताले पुरुषलाई प्रमुख र महिलालाई सहायक, पुरुषलाई प्रथम नागरिक र महिलालाई दोस्रो दर्जाको नागरिकका रूपमा परिचित गरायो । जैविकरूपमा रहेको भिन्नतालाई नै आधार बनाएर पितृसत्ताले पुरुषलाई शक्तिशाली र महिलालाई कमजोर ठानी व्यवहार गर्‍यो । स्त्रीलिङ्ग भएको कारण महिलाहरूमाथि पुरुष हैकम हाबी भयो । महिलाहरूलाई घरभित्रका काममा मात्र सीमित गरिनु, पुरुषका सहयोगीका रूपमा मात्र व्यवहार गरिनु, श्रम र पारिश्रमिकमा भेद गरिनु, महिलामाथि कार्यबोझ थोपर्नु र महिलालाई नै अनेक किसिमले प्रताडित गरिरहनुले महिलाहरूमा आन्दोलित मानसिकताको विकास भएको देखिन्छ । त्यसैले पुरुषद्वारा महिलामाथि हुने गरेका दमन, शोषण, अन्याय, अत्याचार, हिंसा र विभेदयुक्त व्यवहार नै नारीवादी आन्दोलनको आधार हो । नारीहरूले आफूविरुद्ध हुने गरेका त्यस्ता अमानवीय व्यवहारका विरोधमा आवाज उठाउन सुरु गरेपछि नै महिला सशक्तीकरणको कुराले पनि प्रश्रय पाउँदै गयो ।

नारीवादका प्रमुख चार धारमध्ये उदार नारीवादले महिलाहरूलाई महिला भएकै कारण उनीहरूको व्यक्तिगत अधिकार, स्वतन्त्रता र अवसरबाट वञ्चित गरिएकोमा आपत्ति जनाउँदै महिला र पुरुषका बीचमा समानता हुनुपर्ने माग गर्दछ । महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक संस्थापनको विकासमा वकालत, मताधिकार, वाक् स्वतन्त्रता र सम्पत्तिको अधिकारमाथि विशेष जोड, सामाजिक सुरक्षाका लागि खाद्य संरक्षण, औषधोपचार र बसोवास जस्ता आर्थिक न्यायका कुरा र पूर्ण सामाजिक सहभागिता, सार्वजनिक जीवन प्रदान गर्नुका साथै उनीहरूको सामाजिक हैसियत विस्तार गरिनुपर्नेमा उदार नारीवाद जोड दिने काम गरेको देखिन्छ । त्यसैगरी माक्सवादी नारीवादले महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि प्रमुख योगदान गरेको छ । पुँजीवादी वर्गीय समाजमा महिलाहरूमाथि हुने गरेको आर्थिक शोषणको कुरालाई उठाउँदै महिलामाथि हुने गरेका वर्गगत र लिङ्गगत दुबै

किसिमका शोषणको अन्त्य हुनुपर्नेमा जोड दिएको छ । आमूल नारीवाद क्रान्तिकारी परिवर्तनको कुरा गर्छ । महिलामाथि हुने दमनको मूल कारण नै विषम लैङ्गिक विवाहलाई मान्दै पुरुषलाई महिलाको जीवनबाट नै बहिष्कार गर्नुपर्ने आवाज उठाउँछ । लिङ्गमा आधारित यौनिक दमनलाई सामाजिक र आर्थिक दमनकै अभिन्न अङ्गका रूपमा लिई समाजमा रहेका सबै प्रकारका विभेदको अन्त्य गर्नका लागि सामाजिक व्यवस्थामा नै आमूल परिवर्तन गर्नुपर्ने धारणा अगाडि सारेको छ ।

अन्त्यमा समाजवादी नारीवादी धारले महिलाहरूको बहुआयामिक भूमिका, त्यसमा पनि पुनरुत्पादक भूमिकाका कारण उनीहरू आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक सबै क्षेत्रमा पुरुषका हाराहारीमा पुग्न नसकेको कुरालाई अघि सार्दै परिवार र घरभित्रका काममा पुरुषको पनि समान सहभागिता र साझेदारी रहनुपर्नेमा जोड दिन्छन् । यसरी नारीवादले महिला सशक्तीकरणका विविध आयामलाई सदैव साथै लिएर अघि बढेको देखिन्छ ।

लैङ्गिक विभेदलाई समूल नष्ट गर्दै समानतामूलक समाजको निर्माण गर्नु नै नारीवादको प्रमुख लक्ष्य हो । नारीवादी आन्दोलनका प्रमुख मुद्दाहरू नै महिलाका सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक सशक्तीकरणमा केन्द्रित रहेका हुनाले महिला सशक्तीकरणको विषय नारीवाद सँगसँगै गाँसिएर अघि बढेको पाइन्छ । महिलालाई घरायसी कामबाट बाहिर निकालेर सार्वजनिक संसारमा प्रवेश गराउनेदेखि लिएर महिलाका व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको रक्षा गर्ने, आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, शैक्षिक, यौनिक अधिकार र तिनसँग अन्तर्सम्बन्धित विषयहरूमा समेत बुलन्दरूपमा आवाज उठाउने काम नारीवादले फरक समयमा फरक किसिमले गरेको देखिन्छ । आजका महिलाहरूले जेजति अधिकार प्राप्त गरेका छन् तिनको प्राप्तिमा लागि सुरुआती लडाइँ नारीवादी आन्दोलनले नै गरेको हो । त्यसैले महिला सशक्तीकरणलाई पनि नारीवादकै उपजका रूपमा लिन सकिन्छ । आजको सभ्य र उत्तरआधुनिक समाजमा पनि महिलामाथिको विभेद कायमै छ, पुरुषलाई प्रथम र महिलालाई दोस्रो दर्जाको नागरिक ठान्ने मानसिकता अर्थात् पितृसत्ता अझ पनि जरो गाडेर बसेको छ । यसबाट मुक्त भएर महिला र पुरुषलाई समान जिम्मेवारीसहित समान सम्मान, समान हैसियत, समान अधिकार दिलाई लैङ्गिक समानता कायम गर्नका लागि महिलासँग सम्बन्धित विविध विषयलाई समेटेर एउटा छाता आन्दोलनका रूपमा नारीवाद अघि बढिरहेको छ साथै पहिलेभन्दा अझ गहन रूपमा महिलाका मुद्दाहरूलाई उजागर गर्ने, महिलाको हित संरक्षण गर्ने र महिलालाई आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक, प्रशासनिक, राजनीतिक एवम् कानुनी रूपमा सशक्त बनाउने काममा लागिरेहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- कात्यायनी (२०४९), महिलामुक्ति आन्दोलन, -अनु. मदनमोहन जोशी), चितवन: जोशिलो प्रकाशन ।
- गौतम, कृष्ण (२०५९), आधुनिक आलोचना: अनेक रूप, अनेक पठन -दो.सं.), ललितपुर: साझा प्रकाशन ।
- टुना नान्सी र तोड रोजमेरी (सन् १९९५), फेमिनिज्म एन्ड फिलोसफी, अक्सफोर्ड: वेस्टभिउ प्रेस ।
- त्रिपाठी, सुधा (सन् २०१२), नारीवादी सौन्दर्य चिन्तन, काठमाडौँ: भूकृटी एकेडेमिक पब्लिकेसन ।
- प्रभात, विष्णु (२०५२), मातृत्व, काठमाडौँ: अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) ।
- बिस्ले, क्रिस (१९९९), ह्वाट इज फेमिनिज्म, नयाँ दिल्ली: सेज पब्लिकेसन ।
- म्यासेन, डेबोरा एल. (सन् २०००), फेमिनिस्ट थिअरी एन्ड लिटरेरी प्राक्टिस, लन्डन: स्टर्लिंग ।
- रुथभन, के.के. (सन् १९९९), फेमिनिस्ट लिटरेरी स्टडिज, न्यूयोर्क: क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस ।
- विस्नर, हान्क्स र मेरी इ. (२००१), जेन्डर इन हिस्टोरी, संयुक्त राज्य अमेरिका: ब्ल्याकवेल पब्लिसर्स ।
- सिंह, मोहनविक्रम (२०४९), अन्तर्राष्ट्रिय महिला आन्दोलन र सम्पत्तिमा महिलाहरूको समान अधिकारको प्रश्न, अर्घाखाँची: कल्पना पोखरेल ।
- सेल्डन, रमन र अरु (सन् २००५), अ रिडर्स गाइड टु कन्टेम्पोरेरी लिटरेरी थिअरी (पाँचौँ संस्करण), भारत: दोर्लिङ किन्डरस्ले प्राइभेट लिमिटेड ।

विकासमा महिला सहभागिता

पूर्णमा उपाध्याय

महिलाको क्षमता, श्रम, सीप र सिर्जनालाई विकास प्रक्रियामा ल्याई महिलाको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थामा सुधार गरी लैङ्गिक विभेद हटाउँदै विकासका उपलब्धिहरूको न्यायोचित वितरणबाट महिलालाई आत्मनिर्भर बनाउने प्रक्रिया नै विकासमा महिला सहभागिता हो। लैङ्गिकरूपमा समावेशी र समतामूलक समाजको निर्माण गर्न, सबै प्रकारका हिंसा र विभेदको अन्त्य गर्न, समानतामा आधारित कानुनी राज्यको स्थापना गर्न, राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा महिलाको योगदानलाई visible बनाउन, विकासमा multiplier effect सिर्जना गर्न तथा feminization of poverty को विश्वव्यापी trend मा परिवर्तन गर्न विकासका हरेक चरण र प्रक्रियामा महिलाको सहभागिता आवश्यक छ।

महिलाहरूको विकास र सशक्तीकरणको इतिहास हेर्ने हो भने १९ औं शताब्दीको सुरुआतमा सयुक्त राष्ट्र सङ्घका केही सामाजिक तथा राजनीतिकरूपमा प्रतिबद्ध महिलाहरूले गास, बास, कपास, राम्रो कार्य वातावरण तथा शान्तिका लागि आवाज उठाएका थिए। सन् १९११ मा यस प्रकारको महिला जागृतिले विभिन्न राष्ट्रमा पहिलो पटक अन्तर्राष्ट्रिय नारी दिवस मनाउने क्रमको शुभारम्भ गर्‍यो। सन् १९७७ मा संयुक्त राष्ट्र सङ्घले ८ मार्चका दिन प्रत्येक वर्ष अन्तर्राष्ट्रिय नारी दिवस मनाउने निर्णय गर्दै अधिकारिक रूपमा घोषणा गरेको थियो। हिजोको त्यो दिनदेखि अहिलेको अवस्थासम्म आइपुग्दा महिलाहरूको हक अधिकारमा अभूतपूर्व विकास भएको छ। आज धेरै महिलाहरू श्रम बजारमा छन्, धेरै महिलाहरू नेतृत्वको तहमा छन्। १९ औं शताब्दीअघि २ वटा राष्ट्रमा मात्र महिलालाई voting right थियो तर आज त्यो अधिकार विश्वव्यापी भइसकेको छ। विश्वभरिका संसद्को ५ जना सदस्यहरूमध्ये कम्तीमा १ जना महिला छन्। आज १२५ भन्दा बढी राष्ट्रहरूले महिलामाथि हुने हिंसाका विरुद्ध कानुन निर्माण गरेका छन् र १३९ भन्दा बढी राष्ट्रले संविधानमै महिलाको अधिकारको सुनिश्चित गरेका छन्। मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणा १९४८, महिलाविरुद्ध हुने सबै खाले विभेदहरूको अन्त्य गर्ने महासन्धि १९७९, भियना सम्मेलन, १९९३ लगायतका प्रावधानहरूले महिलामाथि हुने हिंसाका विरुद्धमा वकालत गर्दछन्।

विकासमा महिला सहभागिताका लागि भएका प्रयासहरू:

अवधारणागत प्रयास

Women in Development Approach (WID)

सन् १९५० देखि १९७० को अवधिमा कल्याणकारी अवधारणाका रूपमा यो अवधारणा आएको थियो। विकासका हरेक पक्षमा महिलालाई सहभागी गराउनुपर्ने मान्यता राखिएको यो अवधारणामा महिलाको सशक्तीकरणको पक्षमा ध्यान दिइएको पाइँदैन।

Women and Development Approach (WAD)

सन् १९७० देखि १९९० को अवधिमा समानताको वकालत गर्ने धारणाका रूपमा यो अवधारणा आएको थियो। महिलाहरूको क्षमता विकास गरे उनीहरू आफै विकास प्रक्रियामा आउन सक्दछन् भन्ने मान्यता, यसले महिलाहरूको productive role मात्रै नभई reproductive र redistributive role मा जोड दिन्छ।

Gender and Development Approach (GAD)

सन् १९९० पछि आएको यो अवधारणाले समतामा आधारित समानता, महिलाको विकासमा पुरुषको सहभागिता अनिवार्य, right based and holistic approach, achieving gender balance in society, equity and equality in society, equitable and sustainable development मा जोड दिन्छ।

अन्तर्राष्ट्रिय प्रयासहरू

१. प्रथम अन्तर्राष्ट्रिय महिला सम्मेलन मेक्सिको, १९७५

समानता विकास र शान्तिको उद्देश्यसहित सम्पन्न भएको यो सम्मेलनले केवल नीति र कानून निर्माण गरेर मात्र महिला अधिकार संरक्षण हुन सक्दैन, कार्यक्रम तय गर्नुपर्दछ भन्ने कुरामा जोड दिएको थियो। सोही सन्दर्भमा संयुक्त राष्ट्र सङ्घले १९७५-८५ को दशकलाई नारी दशकका रूपमा मनाउने निर्णय गरेको थियो। उक्त अन्तर्राष्ट्रिय महिला सम्मेलनलाई निरन्तरता दिँदै सन् १९८० मा कोपनहेगन सम्मेलन, सन् १९८५ मा नैरोबी सम्मेलन सम्पन्न भएको थियो।

२. बेइजिङ सम्मेलन १९९५

गरिबी, अशिक्षा, स्वास्थ्य, महिलाविरुद्ध हिंसा, आर्थिक संरचना र नीतिबाट अधिकांश महिलाहरू पीडित भएका हुँदा महिला उत्थान र विकास आजको आवश्यकता भएको घोषणा गरी महिला विकास र सशक्तीकरणका लागि १२ वटा critical area हरू Beijing Platform of Action मा पारित गरिएको थियो।

महिला र गरिबी	महिला र अर्थतन्त्र	महिला र स्वास्थ्य
महिला शिक्षा र तालिम	महिला र सञ्चार	महिला र सशस्त्र विद्रोह
महिला र संस्थागत संरचना	महिला र बालिका	महिला र वातावरण
महिला र मानव अधिकार	महिला र नीति निर्माण	महिलाविरुद्ध हिंसा

Beijing platform of action ले तय गरेको कार्ययोजनाको कार्यान्वयनको प्रगतिको समीक्षाका तथा भावी मार्गनिर्देशका लागि Beijing +5 (2000), Beijing +10 (2005), Beijing +15 (2010) सम्मेलनको आयोजना गरिएको थियो।

यसै गरी महिलाको विकास, सशक्तीकरण र सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने सन्दर्भमा सहश्राब्दी विकास लक्ष्यको Goal 3 मा लैङ्गिक समानता तथा महिला सशक्तीकरण तथा Goal 5 मा मातृ स्वास्थ्यमा सुधार तथा दिगो विकास लक्ष्यको Goal 5 मा लैङ्गिक समानता तथा महिला सशक्तीकरण गर्ने Goal 10 मा असमानताको अन्त्य गर्ने उल्लेख, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको समान ज्यालामासम्बन्धी महासन्धि १९५२ लगायतका विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय प्रयासहरू भएको पाइन्छ।

३. राष्ट्रियस्तरका प्रयासहरू

महिलाहरूको हक अधिकारको संरक्षण तथा आर्थिक, सामाजिक सशक्तीकरणका लागि नेपालमा थुप्रै प्रयासहरू गरिएको छ। वि सं १९७७ मा सतिप्रथाको अन्त्य तथा वि सं २०२० सालमा मुलुकी ऐन जारी भएसँगै महिलाको अधिकारको संरक्षण तथा प्रवर्द्धनका सन्दर्भमा नेपालले ठूलो फड्को मारेको छ। वि सं २०३७ सालमा स्थानीय विकास मन्त्रालयअन्तर्गत महिला विकास शाखाको स्थापनासँगै विकास प्रक्रियामा महिलाको भूमिकालाई महत्त्वपूर्णरूपमा लिइएको पाइन्छ। तत्पश्चात् महिलालाई विकास प्रक्रियामा सहभागी गराउन विभिन्न प्रयासहरू भएका छन्।

- छैटौं पञ्चवर्षीय योजना (२०३७-४२) मा महिला विकास कार्यमा महिला सहभागिता प्रवर्द्धन गर्ने नीति अवलम्बन।
- वि सं २०५२ सालमा तत्कालीन महिला तथा समाजकल्याण मन्त्रालयको स्थापना, हाल महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय।
- वि सं २०५७ सालमा राष्ट्रिय महिला आयोगको स्थापना, २०७२ सालमा जारी भएको नेपालको संविधानले संवैधानिक

निकायको रूपमा स्थापित ।

- वि सं २०६० महिलासँग सम्बन्धित राष्ट्रिय कार्यनीति पारित ।
- वि सं २०६६ महिला हिंसाविरुद्ध राष्ट्रिय कार्ययोजना बनाई कार्यान्वयन ।
- महिलासँग असमान कानूनको समयसापेक्ष संशोधन र पुनरावलोकन ।

कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्थाहरू:

महिला हिंसाको अन्त्य र महिलाको सशक्तीकरण गर्दै समानतामा आधारित समाजको निर्माण गर्ने सन्दर्भमा भएका कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्थाहरू देहायबमोजिम छन्-

- घरेलु हिंसा कसुर तथा सजाय ऐन, २०६६ ।
- कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य दुर्व्यवहार (नियन्त्रण) ऐन, २०७१ ।
- महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मुलन गर्ने महासन्धि कार्यान्वयनका लागि तयार गरिएको राष्ट्रिय कार्ययोजना, २०६१ ।
- लैङ्गिक समानता तथा महिला सशक्तीकरण राष्ट्रिय कार्ययोजना, २०६१ ।
- सङ्घीय संसद् र प्रदेशसभामा निर्वाचित हुने कुल सदस्य सङ्ख्याको कम्तीमा एकतिहाइ महिला हुनुपर्ने प्रावधान ।
- निजामती सेवा तथा अन्य सरकारी सेवामा ३३ प्रतिशत आरक्षणको व्यवस्था ।
- चालु आवधिक योजनामा लैङ्गिक समानता तथा सशक्तीकरणसम्बन्धी व्यवस्था गरी लैङ्गिक समानतामार्फत मर्यादित, न्यायपूर्ण, सुरक्षित तथा सभ्य समाजको निर्माण गर्ने सोच राखिएको ।

नेपालको संविधानले महिला र पुरुषका बीचमा कानून उपयोग गर्दा विभेद नगर्ने कुराको प्रत्याभूत गरेको छ । संविधानको मौलिक हकअन्तर्गत व्यवस्था गरिएको महिलाहरूको समान आर्थिक अधिकार र समान कानुनी अधिकारको विषयले आर्थिक, राजनीतिक र सामाजिक महत्त्व राख्दछ । पैतृक सम्पत्तिमा छोरासह छोरीलाई समान अधिकार, रोजगारीमा समानता, समान कामको समान ज्याला, वंशमा समानता, सम्पत्ति तथा पारिवारिक मामिलामा दम्पतिको समान हक जस्ता व्यवस्था संविधानमा गरिएको छ । अनौपचारिक श्रमको गणनाको विषयलाई संविधानमा सम्बोधन गरिएको छ । त्यस्तै, नितान्त महिलासँग सम्बन्धित बच्चा जन्माउने वा नजन्माउने, सुरक्षित गर्भपतन जस्ता विषयलाई पनि महिलाको हकको रूपमा व्यवस्था गरिएको छ । राज्य सञ्चालनमा महिला सहभागिताको सुनिश्चितता गर्ने बारेमा संविधानमा विभिन्न व्यवस्था गरी महिलाहरूलाई स्थानीय निकायदेखि केन्द्रीय संसद्सम्म प्रतिनिधित्व गर्ने व्यवस्था संविधानले गरेको छ ।

यस्ता विभिन्न प्रयासहरूका फलस्वरूप महिलाको आर्थिक, सामाजिक तथा मानवीय सूचकहरूमा सकारात्मक परिवर्तन आएको छ । महिलाको साक्षरता दर ५७.७ प्रतिशत, लैङ्गिक विकास सूचकाङ्क ०.९२५, सम्पत्तिमा स्वामित्व पुगेका महिला २६ प्रतिशत, मातृमृत्यु दर प्रतिजीवित जन्ममा २३९, महिलाको श्रम सहभागिता दर २६.३ प्रतिशत, निजामती सेवामा महिलाको सङ्ख्या २३.२ प्रतिशत रहेको छ ।

महिलाको मानवीय विकास र सशक्तीकरणका लागि विभिन्न कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्थाहरू गरिए तापनि अझै पनि कानूनमा समानता र व्यावहारिक जीवनमा समानताको बीच ठूलो अन्तर छ । महिलाहरूले महिला भएकै कारण समाजमा धेरै हिंसा बेहोरेका छन् । विभिन्न सामाजिक मूल्य-मान्यता, प्रथा, परम्पराको नाममा महिलाहरूले शारीरिक, मानसिक, मनोवैज्ञानिक तथा यौनजन्य हिंसाबाट महिलाहरू प्रताडित छन् । घरेलु हिंसा समाजको अभिन्न अङ्ग जस्तै भइसकेको छ । समाज जतिसुकै शिक्षित, सभ्य र परिवर्तन भए पनि अझै पनि नारीप्रतिको सामाजिक सोच भने पुरानै संस्कारको घेराभित्र कैद छ । पुरातनवादी सोच र पुरुषवादी मानसिकतामा शुद्धीकरण नभएसम्म समाजमा समानता कतै सम्भव छैन । सदियौंदेखि महिलाहरूलाई तल्लो तहमा राखी विभेद गर्ने नकारात्मक सामाजिकीकरण भइराखेको छ । जसले

गर्दा महिलाहरू आर्थिक सामाजिक रूपमा कमजोर छन् । नियम कानुनमा भएका प्रावधानहरूको फितलो कार्यान्वयन, संरचनागत असमानता र शक्तिको असन्तुलन समाजमा व्याप्त छ ।

नेपालको विकास प्रक्रियामा महिलाहरूको सहभागिताका सन्दर्भमा रहेका समस्याहरू:

२. सामाजिक कारण

- पितृसत्तात्मक समाज तथा पुरातनवादी सोच,
- कमजोर चेतनाको स्तर र शैक्षिक अवस्था,
- सामाजिक मूल्यमान्यता र अन्धविश्वास र
- सामाजिक बहिष्करण ।

३. राजनीतिक कारण

- कमजोर राजनीतिक प्रतिबद्धता र स्वार्थपूर्ण राजनीति,
- असमान कानुन,
- महिलाका हकहितका कुरा नारामा मात्र सीमित हुनु र
- महिलालक्षित कार्यक्रमहरूमा Elite capture

४. आर्थिक कारण

- स्रोत साधनमा महिलाको कमजोर पहुँच
- गरिबी, सम्पत्तिको अधिकारमा महिलाको कमजोर पहुँच र
- असङ्गठित क्षेत्रमा पारिश्रमिक विभेद ।

५. कार्यक्रमिक कारण

- क्षमता विकास तथा सशक्तीकरणका कार्यक्रम हचुवामा तयार गर्नु,
- लक्षित कार्यक्रममा elite women को सहभागिता, marginalized women को पहुँच नपुग्नु,
- विभिन्न निकायहरूले सञ्चालन गर्ने महिला विकासका कार्यक्रममा दोहोरोपना हुनु,
- लक्षित कार्यक्रममा महिलाको कमजोर सहभागिता हुनु र
- कार्यक्रम सञ्चालनमा सरोकारवाला निकायहरूको समन्वयको अभाव हुनु ।

समस्या समाधानका उपायहरू:

- राज्यका सबै तहहरूमा लैङ्गिक समानतासम्बन्धी नीति, तथा कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने ।
- राज्यका सबै तहहरूमा महिला र पुरुषको समानरूपमा स्रोत साधनहरूमा पहुँच, उपयोगमा अवसर तथा प्रतिफल र लाभमा समान हिस्सेदारी सुनिश्चित गर्ने ।
- राज्यका सबै तह, संरचना तथा विकास प्रक्रियाका प्रत्येक चरणमा महिलाको सहभागिताको सुनिश्चितता गर्ने ।
- महिलाको श्रम र समयको बचत गर्ने प्रविधिमा जोड दिने ।
- आर्थिक तथा सामाजिकरूपमा पछाडि परेका महिलाहरूको आर्थिक तथा सामाजिक रूपान्तरणका लागि आयआर्जन, क्षमता विकास र सशक्तीकरणका विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।

- महिलाहरूलाई व्यवसाय सञ्चालन तथा आयमूलक कार्य गरी स्वरोजगार बनाउन सहूलियतपूर्ण ऋण तथा वित्तीय पहुँचको व्यवस्था मिलाउने ।
- समाजमा रहेका लैङ्गिक विभेदलाई प्रश्रय दिने प्रथा, परम्परा तथा समाजका हानिकारक अभ्यासहरूलाई अन्त्य गर्न जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने तथा महिलामाथि हुने सबै प्रकारका हिंसाका विरुद्ध शून्य सहनशीलताको नीति अवलम्बन गर्ने ।
- महिलाहरूको कानुनी उपचारमा सहज पहुँच अभिवृद्धि गरी प्रभावकारी दण्ड तथा सजायको व्यवस्था गर्ने ।
- महिलाको क्षमता विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दा सरोकारवाला सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरूसँग आवश्यक समन्वय तथा सहकार्य गर्ने ।

निष्कर्ष

समाजले निर्धारण गरेका भूमिका र जिम्मेवारीको आधारमा समाजमा महिला र पुरुषको सम्बन्ध निर्धारित हुन्छ । पितृसत्तात्मक तथा परम्परागत सामाजिक प्रणाली, अवसरको असमानता, सम्पत्तिमाथि असमान अधिकार, घरेलु हिंसा, बालविवाह, बहुविवाह तथा अनमेल विवाह, सामाजिक कुरीति, कमजोर कानुनी व्यवस्था तथा महिलाको productive role को कमजोर आँकलन जस्ता विषयवस्तुहरू नेपालको सन्दर्भमा प्रमुख लैङ्गिक सवालका रूपमा रहेका छन् । लोकतान्त्रिक संविधानको गन्तव्य संविधानवादका आधारभूत मान्यताहरूलाई संस्थागत गर्दै समग्र जनताको अधिकारको प्रत्याभूति, संरक्षण र परिपूर्तिको आधार तय गर्नु हो । महिलाविरुद्धका सबै प्रकारका विभेद र हिंसाको अन्त्य गरी महिलाको हक तथा अधिकारको सुरक्षा तथा प्रवर्द्धनका लागि राज्यले अधिकारमा आधारित विकास अवधारणाको अवलम्बन गरी राज्यका हरेक क्षेत्रमा महिलालाई सहभागिता गराई महिलाहरूमा भएको अन्तर्निहित क्षमतालाई उजागर गरी महिलाहरूको सशक्तीकरण गर्नुपर्दछ । महिलावादी अवधारणाको मर्म पुरुषको विरोध नभई पुरुषसह समान अवसरको चाहना हो । स्रोतसाधनमाथि समान पहुँच तथा नियन्त्रण, निर्णयमा समान सहभागिता र लाभमा समान हिस्सेदारीका साथ समान अधिकारको प्रयोग गर्दै महिला र पुरुष सँगसँगै अगाडि बढे मात्र नर नारी एकै रथका दुई पाङ्ग्रा हुन् भन्ने भनाइलाई चरितार्थ गर्दै समुन्नत राष्ट्र निर्माणको कार्य अगाडि बढ्ने वातावरण सिर्जना हुन्छ ।

महिला मन्त्रालय स्थापनाका दिनहरू

✍ भूपेन्द्र प्रसाद पौड्याल

महिलाकै हकहितको उद्देश्य लिएर मन्त्रालय स्थापना भएको २३ वर्ष पूरा भई २४ वर्ष सुरु हुन लागेको छ । मन्त्रालयको नाम सम्वत् २०५२ सालमा महिला तथा समाजकल्याण मन्त्रालय रहेको थियो । स्थापना हुँदा राखिएका लक्ष केही पूरा भए भने केही पूरा गर्न बाँकी छन् । समयले पनि केही कोल्टो फेरिसकेको छ । तसर्थ यसका लक्ष एवं प्राप्तिको सिंहावलोकन गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ । त्यतिबेला कुन अवस्था हुँदा के गरियो भन्ने संस्थागत संस्मरण (Institutional Memory) भएमा हाल कुन अवस्था छ र के गर्नुपर्ने हो भन्ने निर्धारण गर्न सजिलो हुने रहेछ । यस लेखमा मन्त्रालय स्थापना हुँदाका वर्षमा मन्त्रालयका कामबारेमा रहेका संस्मरण प्रस्तुत गरिएको छ ।

बेइजिङमा सन् १९९५ मा सम्पन्न चौथो अन्तर्राष्ट्रिय महिला सम्मेलनले महिला सरोकारका १२ विषयहरू निर्धारित गरी Beijing Platform for Action बनाएर सबै पक्ष राष्ट्रहरूलाई आ-आफ्नो मुलुकमा महिला सशक्तीकरण गरी विकासको मूल प्रवाहमा ल्याउन National Action Plan बनाउनुपर्ने सन्देश दिएपछि त्यसको प्रभाव विश्वभर पर्यो जसको फलस्वरूप नेपालमा पनि आधा आकाश र आधा जनसङ्ख्या ढाक्ने महिलाको विकास नभएसम्म मुलुकको विकास हुन सक्दैन भन्ने हेक्का भयो र महिला सशक्तीकरण एवं मूल प्रवाहीकरणका लागि नेपाल सरकारले २०५२ साल असोज ६ गते महिला तथा समाजकल्याण मन्त्रालयको स्थापना गरी लैनचौरस्थित समाजकल्याण परिषदको भवनको एक तलामा कार्यथलो खडा गर्‍यो । उक्त मन्त्रालयको पहिलो सचिव डा प्रभा वस्नेत हुनुहुन्थ्यो । प्रथम महिलामन्त्रीका रूपमा श्रीमती लीला कोइरालाले कार्यभार सम्हाल्नुअघि तात्कालीन प्रधानमन्त्री शेरवहादुर देउवा आफैले मन्त्रालयको कार्यभार सम्हाल्नुभएको थियो ।

भरखरै स्थापित मन्त्रालयका थुप्रै चुनौतीहरू थिए । सन् १९७५ मा मेक्सिकोमा सम्पन्न प्रथम अन्तर्राष्ट्रिय महिला सम्मेलनदेखि १९९५ मा बेइजिङमा सम्पन्न चौथो अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनसम्म महिलावादी विषयहरू धेरै उजागर भइसकेका र सो समय अघिसम्म कहिले women in development त कहिले women and development र कहिले gender and development भन्ने नाराका रूपमा विकास हुँदै गएका अवधारणाहरू पुराना हुँदै गई पितृसत्तात्मक समाजलाई नै बदल्ने अवधारणाहरू अघि बढ्दै गएको स्थितिमा मन्त्रालयका अगाडि यी चुनौतीहरू हुनु स्वाभाविकै हो । Convention on Elimination of all forms of Discrimination Against Women 1979 नामक महासन्धि १९८१ सेप्टेम्बर ३ देखि लागु भइसकेको र १९९१ अप्रिल २२ मा नेपाल यसको पक्षराष्ट्र भइसकेको हुँदा त्यतिबेला उक्त महासन्धिमा उठाइएका issue हरूलाई पालना गर्नु नेपालको सन्दर्भमा अत्यन्त जरुरी र सान्दर्भिक दुबै थियो । चौथो अन्तर्राष्ट्रिय महिला सम्मेलनले १२ वटा महिला सरोकारका विषयहरू तय गरेकाले CEDAW ले उठान गरेका issue हरूलाई guideline मानी नेपालले त्यसैमा टेकेर काम गर्नु सजिलो पनि थियो ।

त्यतिबेला नेपालको महिलाहरूको स्थिति चौथो अन्तर्राष्ट्रिय महिला सम्मेलनमा छलफल भएकोभन्दा बढी नाजुक थियो । महिलामाथि हुने हिंसा घरभित्र, सार्वजनिक स्थल वा कार्यरत क्षेत्रलगायत सर्वत्र व्याप्त थियो । बालविवाह, लैङ्गिक हैरानी, चेलीबेटी बेचबिखन, जबरजस्ती करणी, लिङ्ग पहिचान गरी गर्भपतन गराउने, हत्या गर्ने, लिङ्गका आधारमा भेदभाव गर्नेलगायतका विविध

अन्यायहरू थिए । यी अन्यायका विरुद्धमा लड्न कनुनी संरक्षणको व्यवस्था थिएन । न्यायमा महिलाको सहज पहुँच पनि थिएन । महिलालाई चाहिने आधारभूत कुराहरूमा महिलाको पहुँच थिएन । महिलाको साक्षरताको प्रतिशत पुरुषको तुलनामा कम थियो र school dropout ratio पनि बढी थियो । अन्धविश्वास, कुरीति, कुसंस्कार आदिले पनि महिलालाई नै प्रताडित गरेको थियो । आयआर्जनका क्षेत्रमा पुरुषकै बाहुल्य थियो । बाबुबाट अंश नपाउने र पतिबाट अंश लिन नसकिने अवस्था थियो । दम्पतीको अधिकांश सम्पत्ति पुरुषकै नाममा हुन्थ्यो । महिलाको नाममा स्वामित्व रहे पनि खर्च गर्ने अधिकारमा महिलाको पहुँच थिएन । उनीहरू दाइजो पेवामा मात्र सीमित थिए । महिलाको घरेलु कामको मूल्याङ्कन थिएन । जागिर, व्यवसाय वा इलम पुरुषले मात्र गर्ने र महिला घरेलु काममा सीमित हुनुपर्ने अवस्था थियो । सबै प्रकारका पेसा, रोजगार र व्यवसायमा पुरुषकै बाहुल्यता थियो । महिलाले घाँस, दाउरा, पानी, गाईबस्तु इत्यादिमा सीमित हुनुपर्ने अवस्था थियो । महिलाको विवाहपश्चात् उसको थर गोत्र पतिको थर गोत्रमा परिवर्तन हुन्थ्यो । सम्बन्ध विच्छेदलाई सामाजिकरूपले नराम्रो मानिन्थ्यो । त्यसैले पनि पत्नीहरू पतिको दमन सह्य भए पनि बस्नुपर्ने अवस्था थियो । महिलाले आफ्नो इच्छाले घरजम गर्न र सन्तान उत्पादन गर्न पाउने अवस्था थिएन । गर्भमा छोरी छ भने गर्भपतन गराउनुपर्ने अवस्था थियो र त्यसरी गर्भपतन गराउँदा गर्भवतीको स्वास्थ्यमा पर्न जाने असरको मूल्याङ्कन थिएन । छोरी पाएकी सुत्केरी हेलोको पात्र हुन्थिन् र सुत्केरी अवस्थादेखि नै छोरा र छोरीमा भेद थियो । घरभित्र, घरबाहिर, कार्यालयमा, सार्वजनिक यातायातमा, सार्वजनिक स्थलमा, आफन्तकोमा वा जहाँसुकै महिलामाथि यौनजन्य हिंसा वा हैरानी हुने अवस्था थियो । सरकारी वा सार्वजनिक कार्यालयको बजेट बाँडफाँड हुँदा महिलाको हित हेरिन्थ्यो । विकास आयोजनाहरू महिलालक्षित थिएनन् । प्रशासनमा होस् वा राजनीतिमा सर्वत्र पुरुषकै बाहुल्य थियो । पैतृक सम्पत्तिमा छोरीको हक थिएन । ३५ वर्ष कटेकी अविवाहित महिलाले मात्र बाबुको अंश पाउने अवस्था थियो । महिलालाई अपमानजनक हुने शब्दावलीहरू औपचारिकरूपमै प्रयोग हुन्थ्यो । सोच, व्यवहार, बोलीचाली, संस्कार, संस्कृति धर्मशास्त्र लगायत सर्वत्र पितृसत्तात्मक सोच थियो । रेडियो, टेलिभिजन पत्रपत्रिका लगायतका सञ्चार सामग्रीमा पतिले अफिसमा काम गरेको पत्नीले घरमा भात पकाएको छोरा स्कुल गएको छोरीले घाँस बोकेको जस्ता दृष्यहरू देखिन्थ्यो । लुगा धुने साबुन चिया इत्यादि व्यापारिक सामग्रीहरूको विज्ञापनमा महिलाले नै ती सामान प्रयोग गरेको चित्र देखिन्थ्यो । दैनिकरूपमा नै चेलीबेटी बेचबिखन वा बलात्कारका घटनाहरू घटेको खबर आउँथ्यो । छोरीलाई विवाह गरेर पठाइदिने जात भनी होच्याइन्थ्यो र उमेर नपुग्दै विवाह गरी पठाइदिने प्रचलन थियो । दाइजो ल्याउन नसक्ने बुहारीहरू शारीरिक वा मानसिक यातनाका सिकार हुन्थे । पश्चिमतिरका कतिपय स्थानमा महिलालाई मासिक धर्मका समयमा छातछुत हुन्छ भनेर छाउपडीमा राखिन्थ्यो । बुहारीले ससुरा वा जेठाजुको अगाडि घुम्टो वा सप्को हाल्नुपर्ने लगायतको अवस्था थियो । बोक्सीको आरोपमा धेरै महिलाहरू प्रताडित थिए ।

महिला सशक्तीकरणका लागि मूलतः सम्पत्तिको स्वामित्वमा र खर्च गर्ने अधिकारमा महिलाको पहुँच स्थापना गर्नुपर्ने, राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा महिलाको घरेलु कामको मूल्याङ्कन हुनुपर्ने, सबै प्रकारका पेसा, रोजगार र व्यवसायमा महिलाको सहभागिता बढाइनुपर्ने, महिलाले घाँस, दाउरा, पानी, गाईबस्तु इत्यादिमा सीमित हुनुपर्ने अवस्थाबाट मुक्त गराई पुरुषसह पढ्न पाउने व्यवस्था हुनुपर्ने, महिलाको विवाहपश्चात् थर गोत्र परिवर्तनको इच्छाधीन अधिकार हुनुपर्ने, महिलालाई सन्तान उत्पादनको इच्छाधीन अधिकार हुनुपर्ने, प्रजनन स्वास्थ्यमा महिलाको पहुँच हुनुपर्ने, घरभित्र, घरबाहिर, कार्यालयमा, सार्वजनिक यातायातमा, सार्वजनिक स्थलमा, आफन्तकोमा वा जहाँसुकै महिलामाथि हुने यौनजन्य हिंसा नियन्त्रणका लागि आवश्यक उपाय अवलम्बन गरिनुपर्ने, सबै सरकारी वा सार्वजनिक कार्यालयको बजेट महिलामुखी हुनुपर्ने, सबै विकास आयोजनाहरू महिलालक्षित हुनुपर्ने, राज्यका सबै शासकीय क्षेत्रमा र शक्तिकेन्द्रमा महिला सहभागिता हुनुपर्ने, अंश, अपुताली वा जुनसुकै प्रकारको सम्पत्तिमा महिलाको समान हक हुनुपर्ने, महिलालाई अपमानजनक हुने सबै प्रकारको भाषा, व्यवहार, बोलीचाली, संस्कार वा संस्कृतिहरू निर्मूल गरी उनीहरूको मानव अधिकारको संरक्षण हुनुपर्ने आवश्यकता थियो ।

त्यसैगरी रेडियो, टेलिभिजन, वेबसाइट आदिमा प्रसारण हुने कार्यक्रमहरूमा महिला विभेद देखिने कुराहरू अन्त्य हुनुपर्ने, चेलीबेटी बेचबिखन र बलात्कार जस्ता विषयहरू कानुनमा मात्र नभई व्यवहारमा समेत अन्त्य हुनुपर्ने, बालविवाह, दाइजो, छाउपडी, छातछुत, बोक्सीको आरोपजस्ता सामाजिक कुसंस्कारलाई अन्त्य गर्नुपर्ने लगायतका विषयहरूमा सम्बोधन हुनुपर्ने त्यतिबेलाको टड्कारो आवश्यकता थियो । यी आवश्यकता पूर्ति गर्न कनुनी, प्रशासनिक र सोचाइगत सुधारका लागि सरकारी

क्षेत्रका अतिरिक्त गैरसरकारी क्षेत्र र नागरिक समाजबाट हस्तक्षेप हुनुपर्ने आवश्यकता थियो। महिलालाई पुरुषसमान हुन सक्ने वातावरणको सिर्जना गर्नु महिला सशक्तीकरणको अभियानका लागि पहिलो आवश्यकता थियो। तसर्थ महिलाका लागि संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासका लागि सकारात्मक विभेदस्वरूप विशेष व्यवस्था गर्नु आवश्यक ठानियो। महिला सशक्तीकरणबाट महिलामात्र लाभान्वित हुने नभई महिला पुरुष दुबै थरी लाभान्वित हुने कुरा जनजागरण गर्नु पनि आवश्यकता थियो।

उपरोक्त पृष्ठभूमिमा महिला तथा समाजकल्याण मन्त्रालयको स्थापना भएको थियो। यस मन्त्रालयको लक्ष लैङ्गिक समानता र महिला सशक्तीकरणको माध्यमद्वारा राष्ट्रिय विकासको मूल प्रवाहमा महिलालाई ल्याउने रहेको थियो^{११}। यस मन्त्रालयले महिला विकासको लागि सम्पर्कविन्दुका रूपमा काम गर्ने अवधारणा थियो। नयाँ स्थापित यस मन्त्रालयले महिला सरोकारका विषयहरूमा सम्बोधन गर्न रायसुझावको लागि सुवर्णलक्ष्मी, चन्द्रा भद्रा र संगीता थापा तीनजनालाई महिलाविद् विज्ञका रूपमा नियुक्ति गरी काम सुरु गर्‍यो। यस क्रममा सर्वप्रथम राष्ट्रिय कार्ययोजना बनाउनपर्ने महसुस गरी मन्त्रालयले सोको मसौदा गरी मन्त्रालयमा पेस गर्ने प्रयोजनका लागि १२ विषय सम्बोधन गर्न १२ वटा कार्यदलहरू बनायो। २०५३ साल जेठमा मन्त्रालयले स्टाफ कलेज जाउलाखेलमा प्रथम राष्ट्रिय महिला सम्मेलन आयोजना गरी नेपालभरका महिलाविद् वा तत् विषयका जानिफकारहरूबाट सुझाव सङ्कलन गर्‍यो। सम्मेलनबाहेक पनि विभिन्न सभा, गोष्ठी, बैठक इत्यादिका माध्यमबाट रायसुझाव प्राप्त भयो। महिलाको अवस्था सुधारका सम्बन्धमा मन्त्रालयमा तत्काल उपलब्ध भएका सबै सुझावहरूका आधारमा मन्त्रालयले महिला सशक्तीकरण राष्ट्रिय कार्ययोजना, २०५४ बनायो। त्यसमा कुन कुन विषयमा कुन कुन निकायबाट के के काम हुनुपर्ने हो भन्ने खाका तयार भयो।

मन्त्रालयलाई CEDAW Committee मा नेपालको रिपोर्ट बुझाउनुपर्ने हतारो परिसकेको थियो। सो रिपोर्ट तयारी कमिटीमा मन्त्रालयले अध्यक्षको रूपमा कानुन सचिव तीर्थमान शाक्य, सदस्यहरूमा भगवान् सिंह, माधव पौडेल, पद्मा माथेमा, डा शान्ता थपलिया, सिलु सिंह, गीता संग्रौला, संगीता थापा र ज्ञानेन्द्र कुमार श्रेष्ठ राखिएका थिए। CEDAW Initial Report 1997 मा महिला साक्षरता २५ प्रतिशत रहेको, महिलाको औसत आयु ५३.५ र पुरुषको औसत आयु ५५.९ रहेको, मातृ मृत्युदर प्रत्येक एक लाखमा ५१५ जना रहेको, विवाह गर्ने कनूनी उमेर बाबुआमाको मञ्जुरी भए पुरुषको १८ र महिलाको १६ र बाबुआमाको मञ्जुरी नभए पुरुषको २१ र महिलाको १८ रहेको, चालीस प्रतिशत महिलाले १५ देखि १९ को बीचमा पहिलो बच्चा पाउने गरेको, ७० देखि ८० प्रतिशत महिलामा रक्त अल्पताको समस्या देखिएको, बहुविवाह दण्डनीय रहेको भए पनि सो बहुविवाह बढेर हुने व्यवस्था नरहेको, हिमालका केही जातिमा बहुपतिप्रथा रहेको, केही जातहरूमा भाउजु सकार्ने प्रथा रहेको, सुदूरपश्चिममा Temple Prostitutes को रूपमा देउकी प्रथा विद्यमान रहेको, पश्चिम नेपालका केही ठाउँहरूमा बादी जातिहरू यौन व्यवसायमा संलग्न रहेको, एकलाख भन्दा बढी नेपाली चेलीहरू भारतका कोठीहरूमा यौनपेसामा बलजपती लगाइएको, सन् १९९५/९६ मा जीउ मारने वेच्ने विषयको उजुरी दर्ता सङ्ख्या १४९ रहेको, स्थानीयतहका ४४४६२ सीटहरूमध्ये २४१ सीटहरूमा मात्र महिला रही ४४२२१ सीटहरूमा पुरुष रहेको, १९९१ मा पुरुष साक्षरता प्रतिशत ५५ र महिला साक्षरता प्रतिशत २५ रही औसत ४० प्रतिशत साक्षरता रहेको, प्राथमिक स्कुलमा रहेका विद्यार्थी सङ्ख्याको ३९ प्रतिशत बालिका रहेको, प्राथमिक स्कुलका शिक्षक शिक्षिकाहरूमध्ये १६ प्रतिशत महिला रहेको, स्वास्नी र छोराहरूलाई पति वा बाबुले खान लाउन दिनुपर्ने नदिए अंश दिनुपर्ने कनूनी व्यवस्था रहेको भए पनि छोरीको हकमा ऐन मौन रहेको, छोरीमा मोहियानी हक सार्ने व्यवस्था नभएको, छोरीले ३५ वर्षको उमेर काटेपछि मात्र बाबुबाट अंश पाउन सक्ने कनूनी व्यवस्था रहेको, GDP Per capita यु. एस. डलर २०२ रहेको, बेरोजगारी प्रतिशत ७.६ रहेको, कृषिमा आधारित जनसङ्ख्या ८१.३ रहेको, संसदको तल्लो सभामा २०५ सदस्य रहेकोमा सोमध्ये ७ जना मात्र महिला रहेको, राष्ट्रियसभामा रहेको ६० सिटसङ्ख्यामध्ये ५ जनामात्र महिला रहेको, निजामती सेवामा रहेका कर्मचारीहरूमध्ये १० प्रतिशत सङ्ख्या महिला रहेका, सोमध्ये धेरैजसो तल्लो पदमा रहेका, ७५ जिल्लाका ७५ प्रमुख जिल्ला अधिकारीहरूमध्ये ३ जना महिला रहेका जस्ता तथ्याङ्कहरू उक्त प्रतिवेदनमा उल्लेखित थियो^{१२}।

महिला विभेदकारी विद्यमान कानूनहरू खारेज गरी समान कानून नभएसम्म र लिङ्गका आधारमा हुने हिंसा वा यातना नियन्त्रण

१. १९९७ मेमा नेपालले CEDAW Committee मा बुझाएको Initial Report मा उल्लेखित Annex 2 हरायो।

२. See CEDAW Initial Report/Nepal 1997 May)

नभएसम्म महिला सशक्तीकरण हुन नसक्ने यथार्थलाई दृष्टिगत गरी मन्त्रालयले महिला विभेदकारी विद्यमान कानूनहरू खारेज गर्ने, महिला विरुद्धको हिंसा नियन्त्रण गर्ने र चेलीबेटी बेचबिखन नियन्त्रण गर्ने प्रभावकारी कानुनी व्यवस्थाको लागि पहल सुरु गर्‍यो । सबै घरेलु हिंसाहरू महिलाविरुद्ध हुँदैनन् र सबै महिलाविरुद्धका हिंसाहरू घरेलु हुँदैनन् । परिवार भन्नेबित्तिकै महिला र पुरुषको बसोवास रहेको हुन्छ नै। हाम्रो समाजमा महिलामाथिको हिंसाको उजुरी दर्ता हुने ठाउँमा पनि पुरुष नै छन् अनुसन्धान तहकिकात हुने ठाउँमा पनि पुरुष नै छन् र सुनुवाइ तथा निर्णय हुने ठाउँमा पनि पुरुष नै छन् । तसर्थ महिलाले आफूमाथि हिंसा भयो भनी पुरुषविरुद्ध उजुर गर्न जानु भनेको मृगले बाघको विरुद्ध बाघसमक्ष सिकायत गर्न जानु जस्तो हो । उजुरीपछि फेरि त्यही घरमा फर्केर आउन पर्दैन र हेरूला भन्ने पूर्वाग्रह राख्ने पुरुषको विरुद्धको उजुरीको शीघ्र सुनुवाइ गर्ने र वास्तविक न्याय प्रदान गर्ने कुरा राज्यको लागि फलामको चिउरासरह मानिएको अवस्था थियो । महिलामाथि हिंसा भयो भनी उजुर गर्न जाने महिलाले उजुरी सुन्ने निकायका कर्मचारीबाट थप हिंसा व्यहोर्नुपर्ने अवस्था थियो । महिला हिंसाको उजुरी सुनुवाइ गर्ने निकायले पूर्वाग्रहग्रसित भएर महिला हिंसा नदेख्न सक्छन् । लम्बेतान कार्यविधि कानून र जटिल प्रमाण परीक्षण प्रक्रियाको जालो तोडेर सहजै न्याय पाउन सक्ने अवस्था निर्माण गर्नु थियो । महिला हिंसाको उजुरीकर्ता वा पीडितलाई आवश्यक तत्कालीन संरक्षणको व्यवस्था नभएमा घरेलु हिंसाबाट महिलालाई न्याय दिन सकिने अवस्था नदेखिएको सन्दर्भसमेत छलफलको विषय बनेको थियो । यातनाको परिभाषा पनि ठूलै छलफलको विषय बन्यो । घरभित्रको झगडा घरकै मानिसहरूबाट टुङ्गो लगाउन पारिवारिक अदालत हुनुपर्ने हो कि भन्ने पनि तर्क निकालियो । त्यसताकासम्म महिला सशक्तीकरण र विकासको मूलप्रवाहमा महिला सहभागिताको विषय नेपालभर जनजागरणको विषय भइसकेको थियो ।

